

M.T. ASQAROVA, G'.E.ZAXIDOV, J.J.JAMOLOV

MAKROIQTISODIY SIYOSAT

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI
TOSHKENT DAVLAT IQTISODIYOT UNIVERSITETI**

M.T. ASQAROVA, G‘.E.ZAXIDOV, J.J.JAMOLOV

MAKROIQTISODIY SIYOSAT

**O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligi
tomonidan darslik sifatida tavsiya etilgan**

TOSHKENT – 2021

UO‘K: 330.101.541(072)
KBK 65.012.2ya7

M.T.Asqarova, G‘.E.Zaxidov, J.J.Jamolov.
Makroiqtisodiy siyosat. Darslik. – T.: «Innovatsion
rivojlanish nashriyot-matbaa uyi», 2021 – 288 b.

ISBN 978-9943-7393-0-7

Ushbu darslikda makroiqtisodiy siyosat va uning yo‘nalishlari keng yoritilgan. Unda pul-kredit va budjet-soliq siyosati amal qilishining qonuniyatlari, tarkibiy o‘zgarishlar siyosatining asosiy ko‘rinishlari, investitsiya va tashqi iqtisodiy siyosatning dolzarb masalalari yoritib berilgan.

Mazkur darslik magistratura bosqichidagi 5A230103-“Makroiqtisodiyot” mutaxassisligi talabalari uchun mo‘ljallangan.

UO‘K: 330.101.541(072)
KBK 65.012.2ya7

Taqrizchilar:

N.G.Mo‘minov – O‘zMU “Iqtisodiyot nazariyasi” kafedrasini mudiri, i.f.n., professor;

A.A.Yadgarov – TDIU, “Tarmoqlar iqtisodiyoti” kafedrasini dotsenti, i.f.n.

ISBN 978-9943-7393-0-7

© «Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi», 2021.

KIRISH

Iqtisodiyotda barqaror o‘shish sur‘atlarini ta‘minlash, investitsiya va biznes muhitini yanada yaxshilash, milliy manfaatlarimiz uchun eng qulay tarzda jahon iqtisodiyotiga integratsiyalashish, iqtisodiy faollik darajasini oshirish kabi vazifalar davlat tomonidan amalga oshiriladigan makroiqtisodiy siyosat samaradorligiga, uning ilmiy asoslanganligi hamda real voqelikni hisobga olib o‘tkazilayotganligiga bog‘liq.

Inflyatsiya sur‘atlarining jilovlanishi, davlat budjeti taqchilligini tan olingan me‘yorlardan ham past darajada bo‘lishini ta‘minlanishi respublikamizda olib borilayotgan makroiqtisodiy siyosat samaradorligidan dalolat beribgina qolmasdan, iqtisodiyotimizga kiritiladigan investitsiyalar ko‘lamining oshishi, tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarishni kengaytirish hamda aholi real daromadlarini o‘stirishning muhim sharti hamdir.

O‘zbekiston Respublikasi mustaqil taraqqiyot yo‘lidan, mamlakatni modernizatsiyalash va iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo‘lidan izchil harakat qilib borar ekan, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish borasida ulkan yutuqlarga erishdi.

Ayniqsa, iqtisodiy o‘shish sur‘atlarining barqarorlik kasb etganligi, mamlakatimizni rivojlantirish borasida keyingi yillarda qayd etilayotgan natijalar bu xulosalar qanchalik asosli ekanligini ko‘rsatdi.

Iqtisodiyotning barqaror o‘shishi, birinchi navbatda, yetakchi sohalar rivojiga bevosita bog‘liqdir. Qaysi sohada yuqori qiymatga ega mahsulot yaratilsa, biz ana shu sohani birinchi navbatda qo‘llab-quvvatlaymiz. Shuning uchun iqtisodiyot rivojiga jiddiy turtki beradigan sohalarni rivojlantirish strategiyasini ishlab chiqish va amalga oshirishimiz lozim” – deb ta‘kidladilar.¹

Mamlakatimizni barqaror rivojlantirish, iqtisodiy o‘shish jarayonlarini jadallashtirish hamda uni yangi sifat bosqichiga ko‘tarish strategiyasini belgilashda iqtisodiy rivojlanish tendensiyalarini,

¹ O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Miromonovich Mirziyoyevning Oliy Majlis Qonunchilik palatasi va Senatiga Murojaatnomasi, 28.12.2018, www.uza.uz

undagi yutuq hamda kamchiliklarni tahlil qilish, aniqlash va baholash muhim ahamiyatga ega.

Zamonaviy taraqqiyot jarayonlari iqtisodchi kadrlardan makroiqtisodiy nazariya va eng zamonaviy makroiqtisodiy konsepsiyalar bilan yaxshi tanish bo'lishni, makroiqtisodiy tahlil malakasiga, nazariy bilimlarni amaliyot bilan bog'lash ko'nikmalariga ega bo'lishni talab etadi. Shu sababli ham makroiqtisodiy jarayonlarning kechishi qonuniyatlarini, makroiqtisodiy muam-molarni, makroiqtisodiy siyosat yuritgan holda ularni yechish yo'llarini turli modellar vositasida mantiqiy izchillikka amal qilgan holda o'rganish dolzarb vazifadir.

Bozor iqtisodiyot sharoitida makroiqtisodiy siyosat o'zida ijtimoiy-iqtisodiy tizimlarni barqarorlashtirish va muvofiqlashtirish maqsadida tuzilgan kuchli huquqiy davlat muassasalarining qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va nazorat qiluvchi jarayonlarining majmuaviy tizimini aks ettiradi.

1-BOB. MAKROIQTISODIY SIYOSATNING MAQSADI, VAZIFALARI VA MAKROIQTISODIY TARTIBGA SOLISHNING ZARURIYATI

1.1. “Makroiqtisodiy siyosat” fanining predmeti

Makroiqtisodiy barqarorlik va yalpi ishlab chiqarishning yuqori o‘shish sur‘atlarini ta‘minlash orqali aholining turmush farovonligi darajasini o‘stirish davlat iqtisodiy siyosatida bosh maqsad bo‘lib hisoblanadi. Mamlakatimizda qisqa davr ichida bu maqsadga erishish borasida keng ko‘lamli, asrlarga tatigulik ishlar amalga oshirildi va yutuqlar qo‘lga kiritildi.

Mustaqillikning dastlabki yillarida yuzaga kelgan murakkab muammolarning muvaffaqiyat bilan hal etilishi, makroiqtisodiy muvozanatni ta‘minlanishi, dastlab iqtisodiy pasayishni bartaraf etilishi va so‘ngra iqtisodiy o‘shishga erishish chuqur o‘ylangan va ilmiy asoslangan iqtisodiy siyosat samarasidir.

Mamlakatda amalga oshiriladigan makroiqtisodiy siyosat, uning mazmuni va mohiyati, asosiy yo‘nalishlari, jumladan, tarkibiy o‘zgarishlarni amalga oshirish, iqtisodiyotni modernizatsiya va diversifikatsiya qilish, Inflyatsiyaga qarshi siyosat, monetar, budjet - soliq, investitsiya siyosati va investitsiya faoliyatini tartibga solish kabi nazariy masalalar “Makroiqtisodiy siyosat” fani doirasida o‘rganiladi.

“Makroiqtisodiy siyosat” fani bozor iqtisodiyotining nazariy va amaliy tomonlarini o‘rganish bilan birga, makroiqtisodiy modellar orqali amaliyotda vujudga keladigan iqtisodiy muammolarni tahlil qilishda va ularning yechimini topishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Bugungi kunga kelib ko‘pchilik mamlakatlarda davlatning iqtisodiyotdagi roli sezilarli darajada katta ekanligini hisobga olsak, davlatning iqtisodiy rivojlanish strategiyasini belgilash, bozor mexanizmlariga putur yetkazmagan holda iqtisodiyotni tartibga solishi muhim ekanligiga iqror bo‘lamiz. Davlat makroiqtisodiyotning boshqa subyektlari xatti-harakatini belgilovchi omillarni hisobga olgan holda, barqaror iqtisodiy rivojlanishni ta‘minlash

maqsadida, o‘z tasarrufida mavjud bo‘lgan vositalar orqali ularni yo‘naltirib turadi.

Iqtisodiyotning qonun-qoidalariga amal qilish iqtisodiy siyosat orqali yuz beradi, chunki bularni anglagan holda iqtisodiyot rivojiga oid chora-tadbirlar ishlab chiqiladi va bular iqtisodiyotga ta‘sir etmay qolmaydi. Iqtisodiy siyosat o‘zi nima?

Iqtisodiy siyosat – bu, iqtisodiyot subyektlarining o‘z faoliyatiga oid yo‘l-yo‘riqlari va sa‘y-harakatlarining majmuyidir. Har bir iqtisodiyot ishtirokchisining, bu xonadonmi, firmami yoki davlatmi buning farqi yo‘q, o‘z manfaatlari bor. Bu manfaatlar amaliyotda aniq maqsad shakliga kiradi, iqtisodiy siyosat esa uni amalga oshirishga qaratiladi. Xonadonning maqsadi o‘z iste‘molini maksimumlashtirish va kelajakni ta‘minlash uchun jamg‘arma hosil etishdir. Firmaning maqsadi esa foydani maksimumlashtirish va iqtisodiy jihatdan barqarorligini ta‘minlashdir. Davlatning maqsadi esa, milliy iqtisodiyotning barqaror o‘shishini va shu asosda xalq farovonligini ta‘minlashdan iborat.

Davlatning iqtisodiy siyosati – bu muayyan mamlakatning milliy iqtisodiga oid puxta o‘ylangan va ishlab chiqilgan yo‘l-yo‘riqlari va ulardan kelib chiqadigan sa‘y-harakatlaridir. Davlat iqtisodiy siyosatining aniq yo‘nalishlari bor. Ular monetar, fiskal, tarkibiy, investitsion, tashqi iqtisodiy, innovatsion va boshqalar.

Iqtisodiy siyosat uch darajada bo‘ladi, ular: mikro, makro va mega (xalqaro) siyosatdir.

Biz ushbu fanimizda davlatning makroiqtisodiy siyosatiga e‘tibor qaratamiz.

Makroiqtisodiy siyosatning maqsadi – barqaror iqtisodiy o‘shishni, makroiqtisodiy barqarorlikni ta‘minlash va aholining turmush darajasini yuqori darajaga ko‘tarishdan iborat. Hozirgi vaqtda makroiqtisodiy siyosat takror ishlab chiqarish jarayonining tarkibiy qismi hisoblanadi. U quyidagi vazifalarni bajaradi:

- iqtisodiy o‘shishni rag‘batlantirish;
- ishchi kuchi bozorini tartibga solish;
- mintaqaviy va tarmoq tarkibidagi taraqqiyot jarayonlarini rag‘batlantirish;

- ishsizlik va inflyatsiyani pasaytirish;
- innovatsion faoliyatni qo‘llab-quvvatlash va uni tatbiq etish;
- mamlakatning ilmiy ishlab chiqarish salohiyatining rivojlanishini qo‘llab-quvvatlash;
- bozor infratuzilmalarini rivojlantirish va takomillashtirish.

1.2. Davlatning iqtisodiyotni tartibga solish zaruriyati

Har qanday mamlakat iqtisodiyotining samarali faoliyat ko‘rsatishida davlat, uning institutlari va tarkibiy tuzilmalari muhim rol o‘ynaydi. Bunda, bir tomondan, bozor va ikkinchi tomondan, davlatning tartibga solish mexanizmlari o‘rtasidagi nisbat hal qiluvchi ahamiyatga egadir. XX asr davomida jahon iqtisodiyoti rivojlanishining turli bosqichlarida bozor va davlat tomonidan tartibga solish mexanizmlarida navbatma-navbat kuchayishlar va pasayishlar kuzatildi. Shunga mos ravishda, ayrim davrlarda iqtisodiy nazariya va siyosatda davlatning rolini kuchaytirish konsepsiyasi ustunlik qilib kelgan bo‘lsa (o‘tgan asrning 40 - yillaridan to 70-yillargacha iqtisodiy nazariyada hukmronlik qilib kelgan keynscha ta‘limot), keyingi davrlarda iqtisodiy rivojlanishda bozor tomonidan tartibga solish mexanizmining cheklanmagan imkoniyatlari konsepsiyasi (XX asrning 80–90-yillarida katta mavqega ega bo‘lgan monetarizm, neoliberalizm va boshqa iqtisodiy nazariyalar) hukmronlik qildi.

Iqtisodiyot va davlat o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar chegarasi bo‘yicha hozirgacha iqtisodchilar orasida yagona fikr yo‘q. Bu masalada iqtisodchilar fikrini ikki guruhga bo‘lish mumkin.

Angliyalik mashhur iqtisodchi Adam Smit asos solgan klassik ta‘limot tarafdorlari iqtisodiyotni mukammal, o‘z-o‘zini tartibga solib turuvchi tizim hisoblab, davlatning unga aralashuvi iloji boricha past darajada bo‘lishini ma‘qullaydilar. A. Smit ta‘biri bilan aytganda, davlatning vazifasi “tungi qorovul” sifatida chegaralar daxlsizligi va ichki tartibni ta‘minlash bilan cheklanmog‘i lozim.

A. Smit vatandoshi Jon M. Keyns asos solgan “keyns”cha ta‘limot tarafdorlari esa zamonaviy iqtisodiyotni tartibga solib

turuvchi bozor mexanizmining mukammal emasligini koʻzda tutib, davlatning iqtisodiyotga faol taʼsir koʻrsatishi lozimligini taʼkidlaydilar. Ikkala taʼlimot ham bugungi kunda amaliyotda sof holda qoʻllanilmasa-da, iqtisodchilar oʻrtasida hanuzgacha qizgʻin munozaralar keltirib chiqaradi va oʻz dolzarbligini saqlab kelmoqda.

Iqtisodiy rivojlanishning zamonaviy bosqichida davlatning tartibga solish roli nafaqat davlat sektori, balki xususiy sektorga nisbatan ham muntazam kuchayib borayotganligini kuzatish mumkin.

Iqtisodiyotni bozor munosabatlariga yoki maʼmuriy-buyruqbozlikka asoslanishidan qatʼi nazar uni davlat tomonidan tartibga solish har qanday hukumat uchun obyektiv zaruriyatdir.

“Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish deganda davlat muassasalari tomonidan amalga oshiriladigan va mamlakatning barqaror ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini taʼminlashga qaratilgan qonunchilik, ijroiya va nazorat xarakteriga ega boʻlgan chora-tadbirlar tizimi tushuniladi”². Davlatning iqtisodiy siyosati xoʻjalik yuritish subyektlari va uy xoʻjaliklari moliyalarining mustahkamlanishiga, milliy kapitalni jamgʻarilishiga, milliy tovar ishlab chiqaruvchilar uchun kredit resurslarini olishning osonlashuviga koʻmaklashishi lozim.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning aniq yoʻnalishlari, shakllari va koʻlamlari mamlakatning maʼlum davrdagi ijtimoiy-iqtisodiy xususiyatlari bilan belgilanadi.

Davlatning iqtisodiy sohani boshqarishdagi asosiy vazifasi – bu aholining muttasil oshib boruvchi ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan moddiy ishlab chiqarishning oʻsishini taʼminlashdir.

Shuni taʼkidlash lozimki, bozor iqtisodiyoti sof koʻrinishda hech bir mamlakatda uchramaydi. Rivojlangan mamlakatlardagi iqtisodiy mexanizm oʻzaro bir-birini toʻldiruvchi xarakterda boʻlgan ikki blokdan iborat: bozorning oʻzini-oʻzi tartibga solish mexanizmi va davlat tomonidan tartibga solish. Oʻz navbatida, davlatning iqtisodiyotga aralashuv darajasi turli mamlakatlarda

²Нуреев Р.М. Экономика развития: модели становления рыночной экономика: учебник. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Норма,2008, с.58

turlichadir. Misol uchun Skandinaviya mamlakatlarida (Shvetsiya, Niderlandiya, Daniya va b.) davlat iqtisodiy jarayonlarga Shimoliy Amerika mamlakatlaridan (AQSh, Kanada) ko‘ra faolroq ta‘sir ko‘rsatib keladi.

1.3. Davlatni makroiqtisodiy funksiyalari va makroiqtisodiy siyosat

“Davlatning iqtisodiyotni tartibga solishdagi roli nafaqat bozorlarning faoliyat ko‘rsatish shart-sharoitlarini yaratish bilan cheklanib qolmay, shuningdek, ijtimoiy manfaatlar mutanosibligini va ijtimoiy barqarorlikni ta‘minlash, ichki va tashqi siyosatda milliy manfaatlarni himoya qilishni ham o‘z ichiga oladi”³.

Samarali faoliyat ko‘rsatayotgan bozor mexanizmi ko‘plab ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni katta qiyinchiliklarsiz yechish imkoniyatini beradi. Ya‘ni ishlab chiqaruvchilar va iste‘molchilar manfaatlarini birlashtiradi, ilmiy-texnika taraqqiyoti yutuqlarini joriy etishni rag‘batlantiradi, mahsulot sifatini oshiradi, xarajatlarning pasayishiga, tovar assortimentlarining muntazam yangilanib borishiga, aholiga ko‘rsatilayotgan xizmatlar nomenklaturasining kengayishiga olib keladi. Afsuski, eng mukammal faoliyat ko‘rsatayotgan bozor mexanizmi ham jamiyat hayotida paydo bo‘layotgan barcha ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni bartaraf etishga ojizdir. Shuning uchun ham, bozor mexanizmiga bo‘ysunmaydigan, uning ta‘sir doirasidan tashqarida bo‘lgan bir qancha muammolar yechimini davlat o‘z bo‘yniga oladi.

Davlat ixtiyorida esa, eng avvalo, quyidagi funktsiya va vazifalar saqlanib qolinishi lozim:

- pul emissiyasi, pul-kredit va soliq-budjetni tartibga solish dastaklari, ya‘ni makroiqtisodiy siyosat dastaklari;
- shaxsning huquq va erkinligini, mulkdorlar va xo‘jalik subyektlari huquqlarining kafolatlanishini ta‘minlash;
- barqaror makroiqtisodiy holatni shakllantirish;

³Институциональная экономика: новая институциональная экономическая теория: Учебник /Под общей ред. А.А. Аузана. - М.: ИНФРА-М, 2007, с.124

- umumiy maqsadlarda foydalanuvchi xizmatlarni va moddiy ne'matlarni yetkazib berishda minimal ijtimoiy standartlarni ta'minlash (ta'lim, sog'liqni saqlash, madaniyat, kommunikatsiyalar va hayotni ta'minlovchi boshqa moddiy ne'matlar va xizmatlar);
- monopoliyaga qarshi chora-tadbirlarni amalga oshirish va raqobat muhitini qo'llab-quvvatlash;
- ilm-fanni, innovatsion faoliyatni va axborot texnologiyalarini rivojlantirish;
- faol tashqi iqtisodiy siyosat yurgizish, qo'shni mamlakatlar bilan integratsion aloqalarni rivojlantirish;
- iqtisodiyotning yuksalishi va aholi farovonligining oshishini ta'minlovchi umumdavlat ahamiyatida bo'lgan ishlab chiqarish, ijtimoiy va ekologik infratuzilmalarni shakllantirish;
- ijtimoiy himoyalanganmagan aholi guruhlarini qo'llab-quvvatlash;
- atrof-muhitni muhofaza qilish, ekologik tartibga solish tizimlarini takomillashtirish, ekologik muammolarni yechishda xalqaro hamkorlik yuritish;
- takror ishlab chiqarishning oqilona hududiy nisbatlarini shakllantirish va mintaqalar ishlab chiqarish kuchlarini kompleks rivojlantirish;
- mamlakat milliy xavfsizligini ta'minlash;
- bozor munosabatlarining huquqiy poydevorini yaratish va qonunlarning so'zsiz amal qilinishini ta'minlash, institutsional infratuzilmani rivojlantirish;
- ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning strategiyasini ishlab chiqish va amalga oshirish.

O'tish davrida mulkni boshqarishdagi davlatning roli nihoyatda mas'uliyatli va nisbatan murakkabroq bo'ladi. Eng avvalo, hukmron mavqega ega bo'lgan davlat mulki monopoliyasiga chek qo'yish, uni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish talab etiladi. Davlat mulkida faqatgina uning iqtisodiy rivojlanishi va milliy xavfsizligining asosini belgilab beruvchi korxonalar qoldiriladi

Davlat jamiyat barqarorligini ta'minlashda quyidagi tadbirlarni amalga oshiradi:

1. Davlat soliq siyosati orqali o'z budjeti vositasida inson farovonligining ma'lum standartiga oid ajralmas huquqini ro'yobga chiqarish maqsadida turli toifadagi insonlar daromadlarini qayta taqsimlaydi.

2. Davlatning navbatdagi funksiyasi milliy iqtisodiyot ko'lamida xo'jalik yuritishning yuqori samarasini ta'minlash. Agar bozor mexanizmi ishlab chiqarish samaradorligini alohida firma, tarmoq doirasida ta'minlasa, davlat bu muammoning yechimini milliy iqtisodiyot darajasida hal etadi.

Davlat ilmiy asoslangan pul-kredit va soliq budget siyosatini yuritgan holda iqtisodiyotni zarur pul miqdori bilan ta'minlaydi. Ishlab chiqarish omillari mulkdorlarining investitsion faoliyatini soliqdagi ayovchanlik va davlat xarajatlari orqali rag'batlantiradi.

Davlat ilmiy asoslangan mintaqaviy siyosat yuritadi. Davlat hududlar o'rtasidagi farqlarni yaqinlashtirishga (tenglashtirishga) moddiy sharoit yaratadi. Shuningdek, hududlarning geografik tarixini, milliy-madaniy xususiyatlarini ham inobatga oladi.

Davlat antimonopol va antiinflyatsion siyosat yuritadi. U siz iqtisodiyot samarali rivojlana olmaydi. Inflyatsiya va monopoliya raqobatli bozor iqtisodiyotining doimiy kasalidir. Bozor mexanizmi davlat aralashuvisiz uni davolay olmaydi.

Davlat tashqi iqtisodiy faoliyatni amalga oshirishga rahbarlik qiladi. Bozor bunday vazifani bajara olmaydi. Bu tashqi savdo siyosati, to'lov balansi, valyuta kursiga ta'sir kabilardir. Bozor mexanizmi ish kuchining xalqaro oqimini, tovar va pul kapitalini nazorat eta olmaydi.

Davlatning aholini ijtimoiy tovarlar bilan ta'minlash funksiyasi, bozor mexanizmi inson ehtiyojlarini to'la ta'minlay olishga ojiz. Shunday ehtiyojlar borki, ularni pul bilan ta'minlab bo'lmaydi. Bular – yurt tinchligini saqlash. Bu ne'matlar iste'molida jamiyatning a'zosi sifatida har bir inson qatnashadi.

Makroiqtisodiy siyosat esa yuqoridagi chora-tadbirlarni amalga oshirishning eng muhim vositasi hisoblanadi.

Makroiqtisodiy siyosat deganda davlat tomonidan iqtisodiyotning asosiy umumiy vazifalarini belgilash va bu vazifalarni amalga oshirishning zarur vositalaridan foydalanish borasidagi chora-

tadbirlari tushuniladi.

Makroiqtisodiy siyosatning asosiy tiplari sifatida budjet-soliq va pul-kredit siyosati o'zaro farqlanadi.

Asosiy vazifalar bo'lib to'liq bandlilik, Inflyatsiyaning oldini olish, iqtisodiy o'sish va to'lov balansining barqarorligi hisoblanadi.

Budjet-soliq siyosati Moliya vazirligi rahbarligida amalga oshiriladi va davlatning soliq tizimi va davlat xarajatlaridan ijtimoiy-iqtisodiy siyosatning maqsadlarini amalga oshirish uchun foydalanish borasidagi faoliyatidan iborat. Boshqa bir ta'rifga ko'ra, budjet-soliq siyosati hukmatning to'liq bandlilik, to'lov balansining muvozanati va iqtisodiy o'sishni (noinflyatsion YaIM ishlab chiqarish sharoitida) ta'minlashga qaratilgan, davlat xarajatlari, soliqqa tortish va davlat budjeti holatini o'zgartirish borasidagi chora-tadbirlari majmuyidir.

Budjet-soliq siyosatining quyidagi maqsadlari ajratib ko'rsatiladi:

- iqtisodiyotdagi davriy tebranishlar darajasini pasaytirish;
- barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlash;
- inflyatsiyaning mo'tadil darajasini ta'minlagan holda bandlilikning yuqori darajasiga erishish;
- to'lov balansining muvozanatini ta'minlash.

Pul-kredit siyosati mamlakat markaziy banki tomonidan amalga oshiriladi. U pul aylanishining va mamlakat pul tizimining barqarorligini, noinflyatsion iqtisodiy o'sishni ta'minlash, ishsizlikni cheklash, to'lov balansini barqarorlashtirishga qaratiladi.

Bu yakuniy maqsadlarga oraliq mo'ljallar hisoblangan pul massasi, foiz stavkasi va almashinuv kursini tartibga solish orqali erishiladi.

Pul-kredit siyosatining asosiy vositalari bo'lib hisob stavkasi (qayta moliyalashtirish stavkasi), depozitlarni majburiy zaxiralash me'yori va ochiq bozordagi operatsiyalar hisoblanadi.

Investitsiya siyosati, tarkibiy siyosat, ijtimoiy siyosat, tashqi savdo siyosati va valyuta siyosati makroiqtisodiy siyosat ko'rinishlariga budjet-soliq va pul-kredit siyosatining **xususiy hollari (tarkibiy qismi)** sifatida kiritiladi.

Davlatning makroiqtisodiy siyosati har doim milliy bo‘ladi, mamlakat rivojining ichki va tashqi sharoitini hisobga oladi. Siyosatda eng avval mamlakat iqtisodiyotining holati, xalqaro iqtisodiy konyunkturaning milliy iqtisodiyotga nechog‘lik ta’sir etishi, unda kutilayotgan o‘zgarishlar mamlakat zimmasiga olgan xalqaro majburiyatning qandayligi, mamlakat iqtisodiyotining resurslar bilan ta’minlanish darajasidan kelib chiqadi, ilgari amalga oshirilgan chora-tadbirlar bergan natija ham hisobga olinadi.

Makroiqtisodiy siyosat davlat rahbarlarining irodasi va qat’iatligiga va yetilgan iqtisodiy muammolarni naqadar idrok etishlariga ham bog‘liq bo‘ladi. U milliy manfaatlardan kelib chiqqan holda ma’lum maqsadlarni ko‘zlaydi. Bulardan asosiylari quyidagilar:

1. Barqaror iqtisodiy o‘shishni ta’minlash. Bu yalpi ichki mahsulotning bir maromda va yetarli sur’atlar bilan o‘shishiga sharoit hozirlashni bildiradi, chunki YaIM qanchalik tez o‘ssa, mamlakat iqtisodiy qudrati shunchalik oshadi.

2. Milliy iqtisodiyotning mustaqilligini ta’minlash, uning chet elga qaram bo‘lishiga yo‘l qo‘ymaslik. Iqtisodiyot qanchalik mustaqil bo‘lsa, shunchalik milliy manfaatlarga ko‘proq xizmat qiladi.

3. Iqtisodiy xavfsizlikni ta’minlash. Bu iqtisodiy aylanmaning uzluksizligini, ya’ni takror ishlab chiqarishning to‘xtovsiz davom etishini, iqtisodiy falajlikka yo‘l qo‘yilmasligini bildiradi.

4. Milliy pul qadr-qimmatining barqarorligini ta’minlash, mamlakatdagi pul muomalasining me’yorida borishiga erishish, pulni iqtisodiy aloqalarning muntazam ishlab turuvchi vositasiga aylantirish.

5. Aholi turmush farovonligini oshirib, iqtisodiyotning ijtimoiyligini to‘laroq yuzaga chiqarishga ko‘maklashish.

6. Milliy iqtisodiyotni xalqaro integratsion jarayonlar va globallasuvda faol ishtirok etib, xalqaro iqtisodiyotda o‘z o‘rnini topishi, baynalminal iqtisodiy munosabatlarning teng huquqli ishtirokchisiga aylanishiga erishish.

7. Milliy iqtisodiyotning istiqbolini ta’minlash, ya’ni uni uzoq kelajakda o‘sib borishiga sharoit hozirlash.

Bular iqtisodiy siyosatning strategik, ya'ni uzoq davrga mo'ljallangan maqsadi hisoblanadi. Biroq, uning qisqa vaqtdagi taktik, ya'ni juz'iy maqsadlari ham bor. Bular jumlasiga iqtisodiy tanglikdan chiqib ketish, narxlarning barqarorligini ta'minlash, investitsion faollikni rag'batlantirish, eksport salohiyatini oshirish, innovatsiyalarni ta'minlash, yangi tashqi bozorlarga kirib borish kabilar kiradi. Juz'iy maqsadlar strategik maqsadlardan kelib chiqadi va ularga xizmat qiladi.

Qisqacha xulosalar

Makroiqtisodiy siyosat deganda davlat tomonidan iqtisodiyotning asosiy umumiy vazifalarini belgilash va bu vazifalarni amalga oshirishning zarur vositalaridan foydalanish borasidagi chora-tadbirlari tushuniladi.

Makroiqtisodiy siyosatning asosiy tiplari sifatida budjet-soliq va pul-kredit siyosati o'zaro farqlanadi.

Investitsiya siyosati, tarkibiy siyosat, ijtimoiy siyosat, tashqi savdo siyosati va valyuta siyosati makroiqtisodiy siyosat ko'rinishlariga budjet-soliq va pul-kredit siyosatining xususiy hollari (tarkibiy qismi) sifatida kiritiladi.

Davlatning makroiqtisodiy siyosati har doim milliy bo'ladi, mamlakat rivojining ichki va tashqi sharoitini hisobga oladi. Siyosatda eng avval mamlakat iqtisodiyotining holati, xalqaro iqtisodiy konyunkturaning milliy iqtisodiyotga nechog'lik ta'sir etishi, unda kutilayotgan o'zgarishlar mamlakat zimmasiga olgan xalqaro majburiyatning qandayligi, mamlakat iqtisodiyotining resurslar bilan ta'minlanish darajasidan kelib chiqadi, ilgari amalga oshirilgan chora-tadbirlar bergan natija ham hisobga olinadi.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. Iqtisodiy siyosat deganda nimani tushunasiz?
2. Davlatning iqtisodiyotni tartibga solish zaruriyati nimalardan iborat?
3. Davlatning makroiqtisodiy funksiyalari nimalar?
4. Makroiqtisodiy siyosat nima va uning qanday turlari mavjud?

2-BOB. MAKROIQTISODIY SIYOSAT OLIB BORISH VOSITALARI

2.1. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish vositalari

Ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni tartibga solishda davlat shakllangan ijtimoiy-iqtisodiy holat, to'plangan tajriba, tanlangan rivojlanish modeli va strategik maqsadlaridan kelib chiqib o'zgarib turuvchi usullar va vositalardan foydalanadi.

Davlat tomonidan tartibga solish huquqiy, ma'muriy va iqtisodiy usullarga bo'linadi.

Iqtisodiyotni huquqiy tartibga solish o'z ichiga turli mulk shaklida bo'lgan korxonalar va bozor tarkiblari (birja, banklar, aksiyadorlik korxonalari) faoliyat ko'rsatishi me'yorlarini ta'minlovchi qonunlarni ishlab chiqish va qo'llash, antimonopol tartibga solish, iste'molchilar huquqlari va jamiyat manfaatlarini himoya qilish, tadbirkorlar va yollanma ishchilar o'rtasidagi vositachilik va hokazolarni qamrab oladi. Shuningdek, bozor sharoitlariga mos bo'lgan yangi soliq qonunchiligi, aholini ijtimoiy himoyalovchi qonunlar tizimi lozim. O'tish iqtisodiyoti sharoitlarida davlat mulkini xususiylashtirish, kichik va xususiy biznesni qo'llab-quvvatlash jarayonlarini huquqiy ta'minlash talab qilinadi.

Iqtisodiy tartibga solishning ma'muriy usullari iqtisodiy faoliyatning alohida sohaları yoki aholi qatlamlari uchun taqiqlash, ruxsat berish va majburiy chora-tadbirlari orqali amalga oshiriladi. Ma'muriy chora-tadbirlar orqali, misol uchun, monopolistlar va ijtimoiy ahamiyati yuqori tovarlar narxlari ustidan davlat nazorati yurgiziladi. Tashqi iqtisodiy faoliyat tizimida milliy iqtisodiyot manfaatlarini himoya qilish uchun alohida tovar yoki tovar guruhları uchun eksport va import kvotalarini o'rnatish, tashqi savdoni litsenziyalash usullaridan foydalaniladi. Ma'muriy usullar, asosan, atrof-muhit va sog'liqni saqlash sohalarida keng qo'llaniladi.

Tartibga solishning yaxlit iqtisodiy usullar tizimini yaratish davlatning o'tish davridagi eng muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Shu maqsadda quyidagilardan foydalaniladi:

- budjet-soliq siyosati;

- pul-kredit siyosati;
- narxlar orqali tartibga solish;
- amortizatsiya siyosati;
- bevosita tartibga solish usullari – davlat buyurtmasi, kvotalar, litsenziyalar, bevosita budjetdan moliyalashtirish.

Davlat tomonidan tartibga solishning alohida shakli bo‘lib bashoratlash va dasturlar ishlab chiqish xizmat qiladi. Umuman mamlakat, iqtisodiy va ijtimoiy sohaning alohida tarmoqlari, mintaqalar, shuningdek, faoliyat turlari ham (iqtisodiyotga chet el investitsiyalarini jalb qilish, xususiylashtirish, bandlik, va hokazolar) ularning obyekt bo‘lib hisoblanadi.

Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish dasturlarini ishlab chiqish amaliyoti rivojlangan bozor iqtisodiyoti mamlakatlarida ham qo‘llanilsa-da, bozorga o‘tish davrida iqtisodiyotni tartibga solishning ushbu usuli ahamiyatiga ko‘ra har doimgidan ham yuqoriroq bo‘ladi. Bashoratlash va dasturlashda rivojlanishning strategik va taktik maqsad va vazifalari, unga erishishning bosqichlari va chora-tadbirlari, uni amalga oshirishning tegishli vositalari aniqlanadi.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish tizimi to‘liq ravishda mamlakatning iqtisodiy xavfsizligini ta’minlashga, ichki va tashqi omillardagi ehtimoldagi o‘zgarishlarni hisobga olgan holda uning barqaror rivojlanishiga yo‘naltirilishi lozim.

Bozorga o‘tish sharoitida iqtisodiyotni samarali boshqarish vazifasini davlat tomonidan amalga oshirishda muhim shart-sharoitlardan biri bo‘lib, iqtisodiy va siyosiy muhitda professional harakat qila oladigan davlat boshqaruvi va apparati tarkibini shakllantirish hisoblanadi.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan boshqaruv tizimi tarkibida tegishli vazirliklarning hududiy va viloyatlarning iqtisodiy organlari, shuningdek, tumanlar va shaharlar va qishloq ma’muriy organlari muhim o‘rin tutadi. Iqtisodiyotni va ijtimoiy sohani boshqaruvchi respublika organlaridan joylarda soliq, tabiiy resurslar va atrof-muhit, mehnat va ijtimoiy himoya, moliya va statistika

masalalariga mas'ul tegishli vazirlik va davlat qo'mitalarining bo'linmalari faoliyat ko'rsatadi.

Shuni ta'kidlash lozimki, bugungi kunda O'zbekiston Respublikasida shakllangan iqtisodiyotni davlat tomonidan boshqarish tizimi mamlakat iqtisodiy-ijtimoiy hayotida kechayotgan o'zgarishlardan kelib chiqqan holda tizimning to'liq samaradorligini oshirish yo'nalishida takomillashib boradi.

O'zbekiston Respublikasida ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotini shakllantirish vazifasi umumdavlat va mintaqaviy muammolarni yechishda tarmoq va hududiy boshqaruv organlari o'rtasidagi o'zaro harakatlarning samaradorligini oshirishni talab etadi. Bu esa pirovard maqsadda mamlakatning barqaror rivojlanishi bosqichiga o'tishni ta'minlab beradi.

2.2. Ma'muriy va iqtisodiy vositalar

Ma'muriy vositalar qo'shimcha moddiy rag'batlantirishni yaratish yoki moliyaviy zarar xavfi bilan bog'lanmagan. Ular davlat hokimiyati kuchiga asoslangan hamda ta'qiq, ruxsat va majbur qilish choralarini qamrab oladi.

Ta'qiqlar va ruxsatlar bo'yicha bir necha misollar keltiramiz. Fransiya hukumati Parij aglomeratsiyasi hududida yangi sanoat korxonalarini qurishni ta'qiqladi hamda bu maqsadga erishish uchun yangi korxonalariga soliqlarni oshirish, katta jarimalar solish kabi iqtisodiy choralar ko'rish yo'lidan bormay, shunchaki yangi sanoat qurilishlariga litsenziya (ruxsatnoma) berishni to'xtatib qo'ydi. Niderlandiya hukumati sobiq harbiy dengiz bazasidan yo'lovchi tashish va savdo porti sifatida foydalanishga ruxsat berib, shu tariqa sarmoya qo'yiladigan yangi soha yaratib berdi. Natijada, port hududida xo'jalik faolligi yuksaldi. Afrika mamlakatlaridan birining hukumati davlat milliy bog'idan uyushtirilgan sayyohlik maqsadida foydalanishga ruxsat berdi. Bundan mahalliy va xorijiy sayyohlik foydalanib qoldi.

Majbur etish choralari esa, barcha rivojlangan mamlakatlar davlat organlarining sanoat korxonalarini zimmasiga o'zida yoshlarning ishlab chiqarish o'quvini tashkil etish, ishlayotganlar

uchun muayyan maishiy qulayliklar yaratish, tozalash inshootlarini o'rnatish vazifalarini yuklashini misol qilib keltirish mumkin.

Bozor iqtisodiyotiga asoslangan rivojlangan mamlakatlarda ma'muriy boshqaruv vositalaridan kam miqyosda foydalaniladi. Ularning ta'sir sohasi, asosan, atrof-muhit muhofazasi hamda aholining nisbatan kam ijtimoiy himoyalangan qatlamlari uchun eng muhim maishiy sharoitlar yaratib berish bilan cheklanadi. Biroq mushkul vaziyatlarda, masalan, urush davrida, iqtisodiyotning og'ir ahvoli chog'ida ularning mavqeyi keskin oshadi. Urushdan keyingi Yaponiyada iqtisodiyotni tartibga solish bo'yicha eng keng miqyosli davlat ma'muriy tadbirlari pul islohoti va yetakchi konsernlarning bo'lib tashlanishidan iborat bo'lgandi.

Bozor tizimi rivojlanishi bilan mamlakat aholisi oladigan daromadlar va qiladigan xarajatlar o'rtasida nomutanosibliklar paydo bo'ladi. Bu kabi muammolarni hal qilishda davlat asosiy ahamiyatga ega. Ya'ni davlat jamiyatdagi daromadlar nomutanosibligini kamaytirish vazifasini bajaradi.

Birinchi, transfert to'lovlari orqali yordamga muhtoj, boqimanda, nogiron va ishsizlarni nafaqalar bilan ta'minlaydi. Ikkinchi, davlat bozorga aralashuvi orqali daromadlar taqsimlanishini o'zgartiradi. Fermerlar mahsulotini kafolatlangan baholarda sotib olish va minimal ish haqi to'g'risidagi qonunchilik davlat aholining ayrim guruhlari daromadlarini tenglashtirish maqsadida bahoni tartibga solib turishiga misol bo'la oladi. Bundan tashqari aholidan olinadigan daromad soliqlarining foizlar bo'yicha tabaqalanishi ham kam ta'minlangan aholini qo'llab-quvvatlash maqsadida olib borilayotgan tadbirlaridan biridir.

Mamlakat hududlari va iqtisodiyot tarmoqlari o'rtasida umumdavlat manfaatlarini hisobga olgan holda resurslarni qayta taqsimlash davlatning muhim funksiyalaridan biridir. Bu funktsiyani bajarishda ham davlat fiskal siyosat vositalaridan foydalanadi.

Iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishini takomillashtirish, ijtimoiy ahamiyatli, ammo foyda ko'rib ishlamaydigan tarmoq yoki korxonalarni qo'llab quvvatlash maqsadlari davlat budjeti orqali daromadlar va resurslarni tamoqlar orasida qayta taqsimlash zaruriyatini tug'diradi.

Bu vazifa barcha tarmoqlardan olingan soliq tushumlari hisobiga moliyalashtiriladigan markazlashgan investitsiya mablag'larini ustuvor tarmoqlarga yo'naltirish, shu tarmoqlarga soliq imtiyozlari, subsidiyalar, imtiyozli kreditlar ajratish orqali amalga oshiriladi.

Kommunal xo'jalik, shu jumladan jamoat transporti kabi sohalar iqtisodiyot tarmoqlarining samarali ishlashi, normal hayotiy faoliyatni yo'lga qo'yish uchun zarur xizmatlarni ko'rsatgani holda rentabelli sohalar bo'lmagani uchun ham davlat budjetidan dotatsiya oladilar.

Soliqlar yordamida amalga oshiriladigan davlat iqtisodiyotini tartibga solish vositalari orasida asosiy kapital hamda u bilan bog'liq hosilalarning jadallashtirilgan amortizatsiyasi va moliya vazirligi ruxsatnomalari doirasida amalga oshiriladigan yashirin zaxiralar realizatsiyasi alohida o'rin tutadi. Hozirgi sharoitlarda asosiy kapitalni jadallashtirilgan amortizatsiyasi jamg'armalar, iqtisodiyotdagi tuzilmaviy o'zgarishlarni rag'batlantirishning asosiy omili hamda xo'jalik sikliga, bandlik va ilmiy tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlanmalari (ITTKI)ga ta'sir ko'rsatishning muhim vositasi hisoblanadi. Uning mohiyati – mashinalar, uskuna, jihozlar, binolar va inshootlar eskirishi jismoniy jarayoni ishlab chiqarilayotgan tovar va xizmatlarga o'tkazish orqali ishlab chiqarish xarajatlaridan ajratib olinishidir.

Qarshimizda investitsiyalarning davlat tomonidan boshqariluvining qudratli richagi turibdi – bu foydalarning soliqlardan ozod qilinishi, ularni amortizatsion jamg'armalarga yashirish hamda yangi kapital joylashtiruvlari uchun majburiy foydalanishdir (bu mablag'lardan boshqa maqsadlarda foydalanib bo'lmaydi, ularni harakatsiz qoldirish ham mumkin emas).

Asosiy kapitalni tezlashgan amortizatsiyalarini hisobdan chiqarish me'yorlarini o'zgartirib turilishi barcha rivojlangan mamlakatlarda tabiatni muhofaza qilish tadbirlarini moliyaviy ta'minlash uchun, ilmiy tadqiqotlarni rag'batlantirish va ularni natijalarini joriy etish uchun davlat konyunktura va tarkibiy siyosati vositasi sifatida keng miqyosda foydalaniladi. Me'yoriy amortizatsiya chegirmalarini o'zgartirishning samarasi konyunktura

uchun qulay bo'lgan yillarda seziladi, ya'ni inqiroz va pasayish davrlarida amortizatsiyadan foydalanish siyosati kuchsiz bo'ladi.

Konyunktura qanchalik yomon bo'lsa, shunchalik foydadan ishlatish qiyinlashadi, o'z-o'zini moliyaviy ta'minlash uchun imkoniyatlar kamayadi, davlat tomonidan beriladigan amortizatsiya imtiyozlari esa xususiy investitsiya beruvchilarni o'ziga kamroq tortadi.

Davlat boshqaruvining vositasi sifatida budjetning xo'jalik maqsadlaridagi xarajatlari ham foydalaniladi. Bu birinchi navbatda, davlat kreditlari, subsidiyalar va kafolatlari, shuningdek, mahsulotlarni sotib olishga ketgan harajatlar va xususiy sektordagi xizmat ko'rsatishlardir.

2.2. Davlat sektori

Davlat sarmoyasini sarflash kengroq darajada davlat iqtisodiyotini tartibga solishda muhim rol o'ynaydi. U bir vaqtning o'zida xususiy xo'jalikka ta'sir ko'rsatuvchi obyekt va vosita hisoblanadi.

Davlat sektoriga davlat organlari, fuqarolar o'zini o'zi boshqarish organlari va davlat ishtirokidagi tashkilotlar kiradi.

Davlat ishtirokidagi tashkilotlarga quyidagilar kiradi:

- ustav fondida davlat ulushi mavjud tijorat tashkilotlari (uning miqdoridan qat'i nazar);

- davlat organi yoki davlat tashkiloti tomonidan to'liq yoki qisman tashkil qilingan yoki ta'sis etilgan notijorat tashkiloti (ularning ishtirok etish darajasi ham ahamiyatga ega emas).

Davlat sektori – markaziy va mahalliy davlat organlariga butunlay yoki qisman tegishli bo'lgan xo'jalik obyektlari majmuasini tashkil etadi. Davlat sektoriga – sof bozor iqtisodiyoti rivojlanishiga qadar ko'pchilik mamlakatlarda bor bo'lgan, pochta, qisman transport xizmati, qurol-yarog'larni tayyorlash va boshqalar ham kiradi.

Ba'zi bir mamlakatlarda davlat sektori tarmoqlar bilan korxonalarini milliyashtirish (Fransiya, Italiya, Buyuk Britaniya, Avstriya) natijasida, boshqa davlatlarda esa (AQSh, Shvetsiya, Yaponiya) qurish yoki inqirozga uchragan xo'jalik obyektlarini sotib olish

natijasida vujudga keldi. Birinchi guruhga kiruvchi mamlakatlarning milliy boyligida davlat sektorini ulushi ikkinchi guruhga nisbatan yuqoridir.

Davlat sektorining sezilarli qismi infratuzilma obyektlari bo'lib ko'p hollarda norentabeldir. Ikkinchi qismi xomashyo va energetika tarmoqlaridagi davlat korxonalari bo'lib, unda katta investitsiyalar talab qilingan holda sarmoyaning aylanishi ancha sustdir. Davlat firmalarining rentabelligi xususiy firmalarga qaraganda odatda past bo'ladi. Davlat sektorining bozor xo'jaligi sharoitida faoliyat ko'rsatishi tamoyillari xususiy firmalarning tamoyillaridan bir qancha farq qiladi va davlati sektorini umumdavlat iqtisodiy masalalarini hal etishga qaratilgan va xususiy xo'jaliklar daromadini oshirishga imkoniyat yaratishga qaratilgan.

Infratuzilma, energetika, xomashyo tarmoqlari, ITTKI, xodimlarni tayyorlash va qayta tayyorlashda, atrof - muhitni himoya qilish sohalari yakka hokimli foyda, ko'pincha umuman foydaning o'zi davlat sektorining birinchi darajali maqsadi hisoblanmaydi. Negaki ushbu sohalardan yuqori foydani hech kim talab qilmaydi, zararlar esa budjet hisobidan qoplanadi. Shu sababli davlat sektori arzon xizmatlardan kelib chiqib xususiy sektordagi chiqimlarni kamaytiradi.

Davlat sektori aktiv ravishda iqtisodni davlat vositalari orqali boshqarishda qo'llaniladi. Chunki konyunkturani yomonlashgan sharoitida, depressiya yoki inqiroz holatida, xususiy sarmoya sarflash qisqarganda davlat sektoriga investitsiyalar o'sishi ko'payadi. Shunday qilib, hukumat organlari ishlab chiqarishni pasayishi va ishsizlikni o'sishiga qarshi harakat qilishga intiladi.

Davlat sektori davlatning tarkibiy siyosatida muhim rol o'ynaydi. Faoliyat sohalari, tarmoqlar yoki hududlarga xususiy sarmoya yetarli darajada yetib bormasa davlat yangi obyektlarni tashkil etadi yoki eskilarini kengaytiradi va qayta quradi. Shunday qilib davlat sektori ITTKI xodimlarni tayyorlash va qayta tayyorlashda katta rol o'ynaydi. Davlat firmalari tashqi savdo, chet elga sarmoyalarni chiqarish, ko'pincha milliy sarmoyani qaysi bir mamlakatga joylashtirish yoki kiritishda ko'ngilli rovida chiqishadi.

Davlat sektorining o'lchami, uning milliy iqtisodiyotdagi hissasi

nafaqat yangi qurilishlar, sotib olishlar natijasida o'zgaradi, balki davlat sektorini rentabeli va qayta qurilgan obyektlarni xususiylashtirish va xususiy sarmoyalarga sotish oqibatidir.

2.3. Makroiqtisodiy siyosat vositalari

Makroiqtisodiy siyosatning bosh vositalari bo'lib budjet-soliq (fiskal) va pul-kredit (monetar) siyosati hisoblanadi.

Monetar siyosat – bu, davlatning pul-kredit siyosati bo'lib, pul muomalasini tartiblash, tovar va pul massasi o'rtasidagi muvozanatni ta'minlash, iqtisodiyotdagi pul oqimlarini boshqarib turish siyosati hisoblanadi. Uning maqsadi narxlarni va shunga ko'ra milliy pul birligi xarid qurbini, uning valyuta kursini barqarorlashtirish, oxir-oqibatda pulga talab bilan uning taklifini muvozanatlashtirishdan iborat bo'ladi.

Monetar siyosatning uchta asosiy vositasi bor:

1. Qayta moliyalashtirish siyosati. Bunda davlat nomidan markaziy banklar hisob stavkasini o'zgartiradi. Stavka oshganda pul qimmatlashib, unga talab qisqaradi. U pasaytirilganda pul arzonlashib, unga talab oshadi. Bu ayni paytda kreditning arzon yoki qimmat bo'lishini bildiradi. Bu esa iqtisodiyotga kredit hisobidan yuboriladigan investitsiyalarni o'zgartirib, uning o'sishiga ta'sir etadi.

2. Ochiq bozorda operatsiyalar o'tkazish siyosati. Bu davlat obligatsiyalarini chiqarib, firmalar, banklar va aholiga sotish va vaqti kelganda ularni qaytadan sotib olishni bildiradi. Bu obligatsiyalarni olish qulay bo'ladi, chunki ularga qat'i belgilangan foizni davlat to'laydi, bu bilan ularning daromadliligi kafolatlanadi. Davlat obligatsiyalari sotilganda pul ularga bog'lanib qoladi, natijada uning muomaladagi miqdori qisqaradi. Aksincha, ular qaytadan sotib olinganda pul ulardan bo'shab, muomalaga keladi, u yerdagi pul miqdori ko'payadi. Demak, bu usul bilan ham pul miqdori tartiblanadi.

3. Majburiy zaxira siyosati. Bu siyosatga binoan markaziy banklar boshqa banklar uchun kredit resursining majburiy zaxirasini kiritadi. Bu tartibga ko'ra, banklar kreditga beriladigan pulning bir

qismini markaziy banklar ixtiyoriga beradi. Bu zaxira oshsa, kredit puli qisqaradi, agar u kamaysa, bu pul ko'payadi.

Masalan, mamlakatda jami kredit resurslari 80 mlrd. dollar. Shundan 10 foiz zaxira o'tkazilsa, kredit uchun 72 mlrd. dollar qoladi. Bordi-yu bu zaxira 15 foizga chiqarilsa, kreditga 68 mlrd. dollar qoladi. Bu bilan kreditga mo'ljallangan pulning taklifi oshadi yoki qisqaradi. Shunga qarab, kredit olish goh oshib, goh qisqarib turadi. Monetar siyosatning aytilgan yo'nalishlari shuni ko'rsatadiki, unda turli iqtisodiy vositalar qo'llaniladi.

Fiskal siyosat – davlatning soliq-budjet siyosatidir, unga binoan soliqlar belgilanadi, budjet mablag'lari aniq maqsadlar yo'lida ishlatiladi. Soliq siyosati soliqlar vositasida budjetga pul to'plashga qaratiladi. Unga binoan soliq turlari aniqlanadi, soliq stavkalari, soliq solinadigan obyektlar, soliq imtiyozlari, soliq undirish tartibi belgilanadi. Soliqlar davlatning iqtisodiyotga ta'sir etishida qo'llaniladigan asosiy vositadir.

Soliq tizimi nafaqat soliqlarni undirish, balki rag'batlantirish xususiyatiga ega bo'lishi lozim.

Iqtisodiyotni rag'batlantirish zarur bo'lganda, soliqlardan imtiyozlar beriladi. Bunda soliq kamaytiriladi, soliqni undirish muhlati cho'ziladi yoki umuman soliq undirilmaydi. Natijada firmalarga tegadigan foyda ko'payadi, ular foydani reinvestitsiya qiladi, ya'ni qaytadan ishlab chiqarishni o'stirishga yuboradi.

Fiskal siyosatda iqtisodiyotni barqarorlashtirish va o'stirish uchun ikki xil yo'ldan boriladi:

1) ilgari kiritilgan va hozir amalda bo'lgan iqtisodiy stabilizatorlarni – vositalarni qo'llashni davom ettirish.

Davlat qonun yo'li bilan shunday tartibni o'rnatadiki, unga binoan moliya normativlari (me'yorlari) joriy etiladi. Bular sharoit o'zgarishiga qarab, to'g'ridan-to'g'ri amal qilaveradi. Bular jumlasiga soliq stavkalarini, ishsizlik nafaqasi miqdori, daromadlarning inflyatsiyaga qarab indeksatsiya qilinishi, ijtimoiy yordam ko'rsatish normativlarini kiritish mumkin. Masalan, daromad solig'i daromad miqdoriga nisbatan 15 foiz qilib belgilansa, daromad ko'payishi bilan uning miqdori ham to'g'ridan-to'g'ri oshadi. Daromadlarni 80 foiz indeksatsiyalash tartibi

oʻrnatilgan boʻlsa, narx oshgan taqdirda, shu 80 foiz darajada daromad ham koʻpaytiriladi;

2) sharoitga qarab yangi normativlarni kiritish yoʻlidan borish, bu diskretsiyon fiskal siyosat deb yuritiladi. Bu siyosatga, asosan, yangi soliq stavkalari joriy etiladi, yangi soliqlar kiritiladi, budget mablagʻlarini sarflash normativlari oʻzgartiriladi. Diskretsiyon siyosat oʻzgargan sharoitga moslashish siyosatidir. Iqtisodiyot bir maromda oʻsib borayotganda, birinchi yoʻl, u tanglikka yoʻliqib, undan chiqish kerak boʻlganda, ikkinchi, yaʼni diskretsiyon yoʻl ustuvor boʻladi.

Fiskal siyosat budget orqali ham iqtisodiyotga taʼsir etadi. Budget hisobidan davlat ishlab chiqarish infratuzilmasiga katta investitsiyalarni yuboradi, milliy iqtisodiyot uchun ahamiyatli ish (masalan, yangi texnologiyani yaratish) bilan shugʻullanuvchi korxonalariga subsidiya beriladi. Subsidiya moliyaviy yordam sifatida qaytarib olinmaydi, uning hisobidan xarajatlar qoplanib, foyda koʻpayadi, bu bilan korxonalar ragʻbatlantiriladi.

Budget siyosati ijtimoiy neʼmatlarning yaratilishini kanda qilmay va kerakli miqdorda pul bilan taʼminlab turishga qaratiladi. Davlat budgeti balanslashgan boʻlishi, yaʼni daromadlarga qarab xarajatlar qilinishi zarur boʻladi. Budget siyosati shundan kelib chiqqan holda budget defitsitiga yoʻl bermaslikni, defitsit yuz bergan taqdirda ham, bu meʼyorida boʻlishiga qaratiladi. Budget siyosati davlatning ichki va tashqi qarzining ham meʼyorida boʻlishini taʼminlashi zarur.

Qisqacha xulosalar

Ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni tartibga solishda davlat shakllangan ijtimoiy-iqtisodiy holat, toʻplangan tajriba, tanlangan rivojlanish modeli va strategik maqsadlaridan kelib chiqib oʻzgarib turuvchi usullar va vositalardan foydalanadi.

Davlat tomonidan tartibga solish huquqiy, maʼmuriy va iqtisodiy usullarga boʻlinadi.

Mamlakat hududlari va iqtisodiyot tarmoqlari oʻrtasida umumdavlat manfaatlarini hisobga olgan holda resurslarni qayta taqsimlash davlatning muhim funksiyalaridan biridir. Bu funksiyani bajarishda davlat fiskal siyosat vositalaridan foydalanadi.

Davlat sektoriga davlat organlari, fuqarolar o'zini o'zi boshqarish organlari va davlat ishtirokidagi tashkilotlar kiradi.

Makroiqtisodiy siyosatning bosh vositalari bo'lib budjet-soliq (fiskal) va pul-kredit (monetar) siyosati hisoblanadi.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish vositalari qaysilar?

2. Ma'muriy vositalarga nimalar kiradi?

3. Iqtisodiy vositalar orasida amortizatsiya siyosati qanday rol o'ynaydi?

4. Davlat sektori nima?

5. Makroiqtisodiy siyosat olib borishni asosiy vositalari qaysilar?

3-BOB. MOLIYAVIY BARQARORLIKNI TA'MINLASHDA MONETAR SIYOSATNING AHAMIYATI

3.1. Pul islohoti va uni amalga oshirish yo'nalishlari

Pul – iqtisodiyot subyektlari mulkining bir turi bo'lib, mulkning boshqa turlaridan ikki xususiyatiga ko'ra farq qiladi: birinchidan, pul yuqori likvidliliklar, ya'ni qisqa muddatda, sezilarsiz sarf - xarajatlar bilan boshqa buyumga ayirboshlanish qobiliyatiga ega; ikkinchidan baholar o'zgarmas bo'lgan sharoitda pul yoki hech qanday daromad keltirmaydi yoki uning daromadliligi darajasi boshqa mulk turlaridan ancha kamdir.

Pul islohoti deb pul muomalasini barqarorlashtirish maqsadida davlat tomonidan pul tizimini o'zgartirishga aytiladi. Pul islohoti metall pul muomalasi davrida, II Jahon urushidan keyin oltin deviz, oltin dollar muomalasi davrida o'tkazildi.

O'zbekistonda pul islohoti 1994-yilda o'tkazildi va respublika mustaqil davlat sifatida o'zining milliy pul birligiga ega bo'ldi.

Pul islohotini o'tkazish quyidagi yo'llar bilan amalga oshirilishi mumkin:

- muomaladagi pul massasini kamaytirish maqsadida, deflyatsiya kursi bo'yicha eski pullarni yangi pullarga almashtirish;
- aholi va korxonalarining banklardagi jamg'armalarini vaqtincha (to'liq yoki qisman) harakatsiz ushlab turish (qotirib qo'yish);
- ikkala usulni birgalikda qo'llash yo'li orqali pul islohotini o'tkazish: bu usul xalqaro amaliyotda “shok yo'li” bilan davolash nomi bilan mashhurdir.

Pul muomalasini barqarorlashtirishga pul islohotini o'tkazmasdan ham erishish mumkin. Pul muomalasini barqarorlashtirishning quyidagi usullari mavjud: revalvatsiya, devalvatsiya, denominatsiya. Mamlakatning iqtisodiy rivojlanish darajasiga, iqtisodiyotning holatiga, pulning qadrsizlanish darajasiga, davlat siyosatiga ko'ra davlat pul islohotini o'tkazishi, pulni revalvatsiya, denominatsiya qilishi mumkin.

Pul kuchli qadrsizlangan vaziyatda faqat pul islohotini o'tkazish yo'li bilan pul tizimini barqarorlashtirish mumkin. Pul islohoti, ya'ni nullifikatsiyada kuchli qadrsizlangan pul birligi bekor qilinadi va o'rniga yangi pul birligi kiritiladi. Masalan, sobiq SSSRda 1922–24-yillarda sovnaklarning kuchli qadrsizlanishi natijasida 1 rubl 50 mlrd. sovnakga almashtirilgan. Urushdan keyingi Germaniyada giper Inflyatsiya natijasida 1924-yilda muomalaga yangi nemis markalari kiritilgan. Eski reyxsmarkalar kuchli qadrsizlanishi natijasida muomalaga chiqarilgan yangi markalar 1 marka 1 trillion eski reyxsmarka nisbatida almashtirildi. Reyxsmarkalar muomalasi bekor qilindi.

Revalvatsiya – bu pul birligining oltin qiymatini tiklashdan iborat. Masalan, I jahon urushidan keyingi 1925–1928-yillarda o'tkazilgan pul islohoti tufayli funt sterlingning urushgacha bo'lgan oltin qiymati belgilandi. II Jahon urushidan keyin revalvatsiya natijasida dollarning valyuta kursi ko'tarildi. Germaniya Federativ Respublikasida 1961, 1969, 1971-yillarda revalvatsiya o'tkazilgan.

Devalvatsiya – bu milliy valyuta kursining chet el vayutasiga nisbatan tushishidir. Pul birligining oltin miqdori belgilangan sharoitda devalvatsiya oltin miqdori tushib ketishini anglatgan. Masalan, 1971- yilda AQSh dollarining oltin miqdori 7,89 % ga, 1973-yil fevralda 10% ga kamaytirilgan. Suzuvchi valyuta kurslariga o'tgandan keyin devalvatsiya boshqariladigan valyuta kurslari asosida olib boriladi.

Denominatsiya – baholar masshtabini yiriklashtirish, ya'ni pul birligidagi "0"larni qisqartirishdan, pul birligida ko'rsatilgan nominalni kamaytirishdan iborat. Sovet pul tizimi qaror topa boshlagan davr – 1921–1922-yillarda ikki marta denominatsiya o'tkazilgan. Birinchi denominatsiyada muomalaga "1922-yil pul birliklari" chiqarilgan va ular oldingi pul birliklariga 1000 : 1 nisbatda almashtirilgan. Ikkinchi denominatsiyada muomalaga "1923-yil pul birligi" chiqarilgan va 1922-yil pul birligiga" 100 : 1 nisbatda almashtirilgan. Pul denominatsiyasi inflyatsiya sur'atlari past bo'lgan sharoitda qulay bo'lishi mumkin. Agar inflyatsiya sur'atlari yuqori bo'lsa, denominatsiya o'tkazish hech qanday samara

bermasligi mumkin. Faqat pul islohotini o'tkazish yo'li bilan pul tizimini barqarorlashtirish mumkin bo'ladi.

Sobiq SSSRning davlat sifatida tarqalib ketishi markazlashgan pul tizimining ham tugashiga olib keladi. Natijada ba'zi respublikalar rublni milliy valyutasi sifatida ishlatib turgani holda, o'z pul siyosatini olib bordi. Estoniya, Latviya, Litva, Ukraina birinchi bo'lib rubl zonasidan chiqib o'z milliy valyutasini qabul qilishdi. Rubl tizimida vujudga kelgan tartibsizliklar, milliy valyutalar va kuponlarning muomalaga chiqarilishi, yagona pul – rubl zonasining tugashiga, uning har xil kursga ega bo'lishiga olib keladi.

1992-yil oxiriga kelib, Rossiyada tovarlar bahosining oylik o'sishi 25-30 foizgacha ko'tarildi. Moskva valyuta birjasida rublning nominal qiymati bir dollarga 125 rubldan, 1992–yil dekabrda 485 rublgacha, 1993-yil martda 1 dollar 660 rublgacha tenglashdi. Pul qadrining tushishi, naqd pul yetishmovchiligiga, oxiri esa ish haqi, nafaqalarni to'lashda qiyinchiliklar bo'lishiga olib keldi. SSSR davridagi oxirgi banklar to'g'risidagi qonunga asosan davlat banki o'rniga Markaziy bank, mustaqil davlatlarda Markaziy (yoki milliy) banklar tashkil qilindi.

Rossiya Markaziy banki pul emissiyasi bilan bog'liq bo'lgan operatsiyalarni bajarish huquqini o'z qo'liga oldi. Bundan tashqari, davlat pul belgilarini bosib chiqaruvchi muassasa Rossiyada joylashgan edi. Mustaqil davlatlar Markaziy banklarining pul muomalasini olib borish bo'yicha harakatlari cheklagan edi. Natijada pul taqchilligi yuzaga keldi va u alohida olingan respublikalarda har xil darajada namoyon bo'ldi. Masalan, Rossiya Markaziy banki muomalaga chiqargan pullarda Rossiyaning salmog'i 1991-yil dekabrda 64 foizni tashkil qilgan bo'lsa, 1992-yil iyunga kelib emissiyaning 77 foizi Rossiyani naqd pul bilan ta'minlashga yo'naltirilgan. Qolgan barcha respublikalarni naqd pul bilan ta'minlash uchun muomalaga chiqarilgan pullarning faqat 23 foizigacha sarflangan, ya'ni boshqa respublikalar ehtiyojini pul bilan ta'minlash salmog'i tushib ketgan. Masalan, Belorussiya, Gruziyaning salmog'i 3 foizdan 1,5 foizgacha, Ukraina va Boltiqbo'yi respublikalarining salmog'i yanada ko'proq qisqargan.

O‘zbekistonda ham pul resurslari taqchilligi naqd pulga bo‘lgan talabning qondirilmaganligida namoyon bo‘lgan. Shu iqtisodiy tanglik sharoitida pul tizimini shakllantirish bo‘yicha mustaqil davlatlar oldida ikki muqobil yo‘l turardi.

– yagona pul tizimi zonasi – rubl zonasida qolish va yagona pul siyosatini olib borish;

– o‘z milliy valyutasini muomalaga chiqarib, o‘z pul tizimiga ega bo‘lish va qo‘shni mamlakatlar inflyatsiyasidan o‘zini himoya qilish.

Pul taqchilligi davom qilayotgan va Rossiya rubllari barqaror bo‘lmagan sharoitda pul taqchilligini yo‘qotish maqsadida ko‘pgina respublikalar, jumladan, O‘zbekistonda ham mustaqillikning birinchi yillarida pul tizimini shakllantirish loyihasi tuzildi. Yuqorida ta’kidlaganimizdek, muomalaga kupon talonlar chiqarildi va keyinchalik O‘zbekiston o‘zining milliy valyutasini muomalaga chiqardi.

O‘zbekiston milliy pul tizimining asosiy elementi bo‘lmish so‘m jamiyat manfaatlariga xizmat qiladi. Shuning uchun pul tizimining asosiy vazifasi milliy pulimizning qadrini mustahkamlashdan iborat. Bu juda mas’uliyatli va oson bo‘lmagan vazifa. O‘zbekistonning o‘z iqtisodiyotini bozor talablariga mos ravishda rivojlantirishga qaratishi, bozor iqtisodiyotiga o‘tishda mamlakatimizning o‘ziga xos xususiyatlariga ega ekanligi milliy valyutaning barqaror bo‘lishini taqozo qiladi.

O‘zbekistonning mustaqil davlat sifatida ajralib chiqishi uning mustaqil pul tizimiga ega bo‘lishini taqozo qildi. Mustaqil pul tizimi joriy qilinishining I bosqichi 1993-yildan boshlab “so‘m-kupon”larning muomalaga chiqarilishi hisoblanadi. O‘zbekiston pul tizimini qurishning ikkinchi bosqichi – 1994-yil iyuldan boshlab milliy valyuta – “so‘m”ning muomalaga chiqarilishi bo‘lib, u O‘zbekiston tarixida juda katta ahamiyatga ega.

Har bir davlatning pul tizimi ma’lum elementlardan tashkil topadi va qonun asosida yuqori davlat organlari orqali boshqarib boriladi.

O‘zbekiston Respublikasi pul tizimi elementlari quyidagilar hisoblanadi:

- pul birligining nomi;
- pul birligining turlari - qog‘oz va metall pullar;
- ularni muomalaga chiqarish qoidalari;
- pul, kredit, valyuta boshqaruvini amalga oshiruvchi davlat organlari;
- naqd pulsiz to‘lov aylanmasi va kredit pullar (chek, veksel) muomalasini olib borishda davlat tomonidan belgilangan shartlar;
- milliy valyutani chetga olib chiqish va chetdan olib kelish qoidalari;
- xalqaro hisob-kitoblarni tashkil qilish asoslari;
- milliy valyutani chet el valyutasiga almashtirish tartibi va davlat tomonidan o‘rnatilgan valyuta kursi.

Alohida olingan davlatning pul tizimi o‘z xususiyatlariga ega bo‘lib, uning elementlari u yoki bu tomonga o‘zgarishi mumkin.

Pul tizimi ijtimoiy hayotning ko‘zgusi hisoblanadi, desak xato bo‘lmasa kerak. Shuning uchun ijtimoiy ishlab chiqarish jarayoni pul tizimini obyektiv talablar, ya‘ni pul tizimining yagona bo‘lishi, pul birligi qiymatining doimiyligi va pul muomalasining talabga qarab o‘zgarib turishi kerakligini qo‘yadi.

Bank tizimi bozor iqtisodiyotining muhim va ajralmas qismidir. Tovar pul munosabatlarining keng miqyosda rivojlanishi banklar oldida yangidan-yangi operatsiyalar bajarishga imkoniyatlar ochib beradi.

Shuning uchun ham, respublikamizda bozor iqtisodiyoti talablariga mos keluvchi zamonaviy bank tizimini yaratish zaruriyati tug‘ildi.

O‘zbekistondagi bank tizimi O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki, aksiyadorlik tijorat banklari va xususiy banklardan iboratdir. 2016-yil 1-yanvar holatiga ko‘ra, O‘zbekiston Respublikasi bank tizimi 26 tijorat bankini o‘z ichiga oldi.

Kredit muassasalarining bo‘ysunishiga qarab bank qonunchiligi hamda kredit tizimining pastdan yuqoriga tomon tarkibiy tuzilishiga muvofiq tarzda bank tizimini ikki asosiy: bir bosqichli va ikki bosqichli turga ajratish mumkin.

Bir bosqichli bank tizimi doirasida barcha kredit muassasalari, jumladan, Markaziy bank ham yagona bosqichda turadi hamda

mijozlarga kredit - hisob xizmati ko'rsatishda bir xil vazifalarni bajaradi.

Ikki bosqichli tizimda banklar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar bo'yiga (vertikal) va eniga (gorizontal) yo'nalishlarida tuzilishiga asoslanadi. Vertikal – rahbarlik qiluvchi, boshqaruvchi markaz hisoblangan Markaziy bank bilan quyi bo'g'inlar – tijorat va ixtisoslashgan banklar o'rtasidagi bo'ysunish munosabatlari, gorizontal – turli quyi bo'g'inlar o'rtasidagi teng huquqli sheriklik munosabatlari tushuniladi.

O'zbekiston Respublikasi bank tizimining bosh maqsadi jahon talabiga mos keluvchi, rivojlangan milliy kredit tizimiga ega bo'lish, xo'jaliklar va aholining bo'sh turgan mablag'larini jalb etish va uni samarali taqsimlash asosida aholining talablarini qondirish uchun zamin yaratish va yashash sharoitini yaxshilashga erishishdan iborat. Bu maqsadga erishishni taminlash uchun davlatimiz tomonidan mamlakatimiz bank sektorining rivojlanishini ta'minlovchi zaruriy makroiqtisodiy sharoitlarni hamda bank tizimi barqarorligini ta'minlash, shuningdek, bank nazorati tizimini va banklar faoliyatini boshqarish usullarini takomillashtirish, banklarning depozit, kredit, va investitsiya faoliyatini yanada rivojlantirishga erishish va banklar o'rtasida raqobat bo'lishini ta'minlashga asos yaratishdan, nobank tashkilotlari faoliyatini rivojlantirish, moliya-kredit sektorining huquqiy bazasini yaxshilash, ularning moddiy-texnik jihatdan samarali taminlanganligiga erishish kabi choralarni amalga oshirish ko'zda tutilgan.

Pulning barqarorligi deganda, pulning sotib olish qiymatining o'zgarmasligi va valyuta doimiyligi tushuniladi.

Pulning sotib olish qobiliyati shu pul birligiga to'g'ri keluvchi tovar va xizmatlar miqdori bilan ifodalanadi. Binobarin, pulning sotib olish qobiliyatini ifodalovchi "ko'rsatkich" tovarlar va xizmatlar bahosi hisoblanadi. Agar tovar va xizmatlar bahosi barqaror bo'lsa, pulning sotib olish qobiliyati ham barqaror bo'ladi. Agar pul o'zgarmagan sharoitda tovarlar bahosi oshadigan bo'lsa, bu hol pulning sotib olish qobiliyati tushganini ko'rsatadi va aksincha, tovar va xizmatlar bahosining tushishi pulning sotib olish qobiliyatini oshganligidan dalolat beradi.

Demak, pulning qadri tovarlar va xizmatlar bahosiga teskari proporsional – narx pasaysa, pul qadri oshadi yoki narx oshsa pulning qadri tushadi.

Pul tovar bo‘lganligi uchun ham unga talab va taklif ta’sir qiladi. Pul taklifi muomalaga chiqarilgan turli shakldagi pullarning yig‘indisi bo‘lib, u talabdan ortiq yoki kam bo‘lishi mumkin. Muomalaga chiqarilgan pul miqdori pulning aylanish tezligiga qarab ham o‘zgarib turishi mumkin.

Pulga bo‘lgan talab mamlakat pul aylanmasi asosida aniqlanadi. Pul talabi korxonalar, tashkilotlar, muassasalar, aholi, davlat tashkilotlari olib boradigan naqd pullik va naqd pulsiz aylanma uchun zarur pul miqdori asosida aniqlanadi. Pulga bo‘lgan ehtiyoj xo‘jalik subyektlari – ishlab chiqaruvchilar va iste’molchilar o‘rtasida bo‘ladigan pullik jarayonlarning ko‘lamiga va tezligiga bog‘liq. Pulni qo‘llash yo‘li bilan bajariladigan jarayonlarning ko‘lami qancha keng bo‘lsa, pulga bo‘ladigan talab shuncha ko‘p bo‘ladi. Agar pul bilan bog‘liq operatsiyalar tez bajarilsa, pulga bo‘lgan talab shuncha kam bo‘ladi, demak, muomalaga kam pul chiqarish kerak bo‘ladi.

Pulga bo‘lgan taklif va talabning tengligi pul muvozanatini bildiradi. Pulga bo‘lgan taklif, unga bo‘lgan talabdan oshmasa pul barqaror deb xulosa qilish mumkin, aksincha bo‘lsa, pulning qadri tushib ketadi va puldan qochish jarayoni boshlanadi. Amaliyotda pulni jamg‘argandan ko‘ra, uni tovarlarga aylantirib qo‘yish yoki boshqa bir qadrliroq valyutani jamg‘arish qulay bo‘lib qoladi.

Pulning barqarorligini ta’minlashning asosiy yo‘nalishlaridan yana biri budget taqchilligining bo‘lmasligidir. Davlat budjeti xarajatlarining daromadlaridan oshib ketishi natijasida yuzaga keladigan budget taqchilligi muomalaga tovarlar bilan ta’minlangan pullar chiqarish hisobidan qoplanadi. Bu tadbir muomalada ta’minlangan pulning ko‘payishiga, oqibatda pul qadrining tushib ketishiga olib keladi. Shuning uchun har bir mamlakat pul taqchilligi bo‘lmasligiga yoki uning salmog‘i sezilarsiz bo‘lishiga erishishi kerak.

Pulning barqarorligini ta’minlashning yana bir yo‘nalishi bu oltin va valyuta zaxiralarining mavjudligi va ularning ko‘payishidir.

Oltin valyuta zaxiralarining salmog'i qancha ko'p bo'lsa, pul shuncha barqaror bo'lishi mumkin.

Milliy valyutani mustahkamlashning yana bir sharti – inflyatsiyaga qarshi puxta o'ylangan siyosat yuritishdir. Muomalaga chiqarilgan har bir so'm muayyan miqdordagi tovar va xizmatlar bilan ta'minlangan bo'lishi zarur. Ichki bozorimizni tovarlar bilan to'ldirish, aholiga xizmat ko'rsatishning sifati va turlarini oshirish ham milliy valyutaning barqarorligini ta'minlashning asosi hisoblanadi.

Pul muomalasi muomaladagi pul massasini, bank tomonidan muomalaga chiqarilgan pullarning bankga qaytib kelish tezligini ifodalaydi.

Pulning yuqori likvidliligi va qiymatni saqlab turishi xususiyatlar barcha turdagi to'lov vositalarida bir xil emas. Naqd pullar va muddatsiz depozitlarning likvidliligi darajasi muddatli depozitlarga yoki veksellarga qaraganda yuqoriroq. Shu sababli pul massasi likvidlilik darajasining pasayib borishi tamoyiliga asoslangan agregatlarga bo'linadi. Rivojlangan mamlakatlarda pul massasini aniqlashda - M1; M2; M3; M4 deb belgilanadigan pul agregatlaridan foydalaniladi.

Pul agregatlarining tarkibi va miqdori turli mamlakatlarda o'zaro farq qilish mumkin. Quyida umumlashtirib olingan pul agregatlari tarkibini keltiramiz:

“M0 - bank tizimidan tashqaridagi naqd pullar va tijorat banklarining Markaziy bankdagi zaxiralari;

M1 = M0 + muddatsiz depozitlar, yo'l cheklari va boshqalar;

M2 = M1 +(miqdori va muddati cheklangan) muddatli depozitlar va boshqalar ;

M3 = M2+(miqdori va muddati cheklanmagan) muddatli depozitlar va boshqalar”⁴

Makroiqtisodiy tahlilda M1 va M2 pul agregatlari eng ko'p foydalaniladi. Pul agregatlarining dinamikasi turli sabablarga bog'liq. Masalan, daromadlarning oshishi natijasida M1ga talab

⁴ Саидова Г., Шадыбаев Т. Макроэкономика Т., ИПАК «Шарк» 2003, 34 -с..

tezroq o'ssa, foiz stavkasining o'sishi natijasida M_2 va M_3 ga talab M_1 ga nisbatan tezroq o'sadi.

Mamlakat miqyosida pul massasi hajmining o'zgarishi muomaladagi pul massasining o'zgarishi natijasi va pulning aylanish tezlashganligining natijasi bo'lishi mumkin.

Har bir jamiyatda pulga yuklatilgan vazifalarning samarali bajarilishi iqtisodiy va ijtimoiy o'sishni rag'batlantiradi, pul qadrining tushishi esa tartibsizlikka, jamiyat rivojlanishida boshqa to'qinliklar bo'lishiga olib kelishi mumkin.

3.2. Monetar siyosatning mohiyati, maqsadi va vazifalari

Pul-kredit siyosati deganda, to'liq bandlik sharoitida yalpi milliy mahsulotni ishlab chiqarishga inflyatsiyaning ta'sirini kamaytirish yoki bartaraf etish maqsadida muomaladagi pul miqdorini o'zgartirishga qaratilgan chora-tadbirlar tushuniladi. Pul-kredit siyosati davlat tomonidan belgilanadi va uni Markaziy Bank amalga oshiradi. Uning yordamida har qanday davlat mamlakatda iqtisodiy barqarorlikni ta'minlash vazifasini hayotga tadbiiq etadi.

Pul-kredit siyosatini amalga oshirishning pirovard maqsadlari iqtisodiy o'sish, to'liq bandlikni, baholarning hamda to'lov balansining barqarorligini ta'minlashdan iborat.

Bu maqsadlarga erishish uchun milliy valyutani muomaladagi pul massasi, foiz stavkasi va milliy valyuta almashinuv kursining optimal kattaliklarini ta'minlab turish zarur bo'ladi.

Boshqacha aytganda, monetar siyosat pullarga bo'lgan talab va pullar taklifini tartibga solish va nazorat qilishga qaratilgan chora-tadbirlar yig'indisini ifodalaydi.

Monetar siyosatning ikki asosiy turi mavjud:

- 1) restriksion monetar siyosat;
- 2) ekspansionistik monetar siyosat.

Restriksion monetar siyosat deganda, odatda muomaladagi pul massasining o'sish sur'atlarini jilovlashga qaratilgan monetar siyosat tushuniladi.

Restriksion monetar siyosatni amalga oshirishda Markaziy bank quyidagi usullardan foydalanadi:

- markaziy bankning majburiy zaxira stavkalarining darajasi oshiriladi;

- tijorat banklariga qimmatli qog‘ozlar Markaziy bank tomonidan qayta sotib olish sharti bilan sotiladi;

- Markaziy bank tomonidan hukumatga va tijorat banklariga tegishli bo‘lgan vaqtinchalik bo‘sh pul mablag‘lari depozit hisob raqamlariga jalb etiladi;

- Markaziy bank valyuta siyosati doirasida milliy valyutadagi pul mablag‘lari hajmining o‘shirish sur‘atlarini cheklashga qaratilgan operatsiyalarni amalga oshiradi.

Ekspansionistik monetar siyosat deganda, muomaladagi pul massasining multiplikativ kengayishini ta‘minlash asosida to‘lovga qobil talabni rag‘batlantirishga qaratilgan monetar siyosat tushuniladi.

Ekspansionistik monetar siyosatni amalga oshirishda Markaziy bank quyidagi usullardan foydalanadi:

- Markaziy bank qayta moliyalash stavkalarini pasaytiradi va tijorat banklariga beriladigan markazlashgan kreditlarning hajmini oshiradi;

- tijorat banklarining kreditlash hajmiga nisbatan Markaziy bank tomonidan belgilangan limitlar hajmi oshiriladi, ya‘ni banklarga kreditlar miqdorini oshirishga imkoniyat yaratiladi.

- Markaziy bankning majburiy zaxira stavkalari pasaytiriladi;

- tijorat banklariga qimmatli qog‘ozlar Markaziy bank tomonidan qayta sotish sharti bilan sotib olinadi;

- Markaziy bank valyuta siyosati doirasida milliy valyutadagi pul mablag‘lari hajmining o‘shirish sur‘atlarini oshirishga qaratilgan operatsiyalarni amalga oshiradi.

2008-yilda boshlangan jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining oqibatlarini bartaraf etishda dunyoning ko‘pchilik mamlakatlarida Markaziy banklar ekspansionistik monetar siyosatni amalga oshirishdi. Xususan, AQSh FZT, Yaponiya Markaziy banki va Yevropa Markaziy banki nollik hisob stavkalariga asoslangan “arzon pullar” siyosatidan foydalanishdi.

“Arzon pullar” siyosati birinchi bo‘lib J.M. Keynes tomonidan taklif etilgan. Bunda J. Keynes Markaziy bankning hisob stavkasini pasaytirish yo‘li bilan tijorat banklari kreditlarining foiz stavkalarini pasaytirishga erishishni taklif qilgan. Buning natijasida kompaniyalarning bank kreditlaridan foydalanish darajasi oshishi va shuning asosida ularning investitsion xarajatlarini moliyalashtirish hajmining oshishiga erishish lozim edi. Bu esa, o‘z navbatida, tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarish hajmining oshishiga va yangi ish o‘rinlarining yaratilishiga olib kelishi kerak edi.

Ekspansionistik monetar siyosat mamlakat bank tizimining likvidligini oshirish, ichki to‘lovga qobil talabni rag‘batlantirish va shuning asosida iqtisodiyotni turg‘unlik holatidan chiqarish imkonini beradi.

Ekspansionistik pul-kredit siyosatining qo‘llanilishi milliy iqtisodiyotning pul mablag‘lari bilan ta‘minlanganlik darajasini oshishiga olib keladi.

Iqtisodiy adabiyotda ko‘pchilik iqtisodchi olimlar tomonidan milliy valyutaning barqarorligini ta‘minlash va mamlakatda baholar barqarorligiga erishish monetar siyosatning strategik maqsadlari sifatida e‘tirof etilgan. Masalan, V. Shenayev, O. Naumchenkoning “Markaziy bank iqtisodiyotni tartibga solish jarayonida” nomli monografiyasida, J. Matukning “Fransiya va boshqa mamlakatlarning moliya tizimlari” nomli monografiyasida milliy valyutaning barqarorligini ta‘minlash va mamlakatda baholar barqarorligiga erishish monetar siyosatning strategik maqsadlari ekanligi qayd etilgan⁵.

Shuningdek, O‘zbekiston Respublikasining Markaziy banki to‘g‘risidagi qonunda Markaziy bank monetar siyosatining strategik maqsadi milliy valyutaning barqarorligini ta‘minlash ekanligi e‘tirof etilgan⁶.

⁵ Шенаев В.Н., Наумченко О.В. Центральный банк в процессе экономического регулирования. – М.: АО «Консалтбанкир», 1994 . – 112 с.; Матук Ж. Финансовые системы Франции и других стран. Том 1. – М.: АО «Финстатинформ», 1994. – 365 с.

⁶ O‘zbekiston Respublikasining “O‘zbekiston Respublikasining Markaziy banki to‘g‘risida”gi Qonuni.1995-yil 21-dekabr. – 154-I-sonli Qaror.

AQSH FZT to'g'risidagi qonunda ham milliy valyutaning barqarorligini ta'minlash va baholar barqarorligini saqlab turish monetar siyosatning strategik maqsadi ekanligi o'z ifodasini topgan.

Shunisi xarakterliki, Markaziy banklar ichida faqat Yevropa Markaziy bankining (YeMB) Nizomida uning monetar siyosatining strategik maqsadi yevrozonada baholar barqarorligiga erishish ekanligi qayd etilgan. Demak, yevroning barqarorligini ta'minlash YeMB monetar siyosatining strategik maqsadi hisoblanmaydi.

V. Rudko-Silivanov, N. Kuchina, M. Jevlakova hammualifligida chop etilgan "Markaziy bank faoliyatini tashkil qilish" mavzusidagi o'quv qo'llanmada monetar siyosatning quyidagi strategik maqsadlarining mavjudligi e'tirof etiladi:

- baholar barqarorligini ta'minlash;
- to'liq bandlikka erishish;
- ishlab chiqarish real hajmining o'sishini ta'minlash;
- to'lov balansining muvozanatini ta'minlash⁷.

Bu yerda monetar siyosatning asosiy strategik maqsadi – milliy valyutaning barqarorligini ta'minlash e'tirof etilmagan holda, ishlab chiqarish real hajmining o'sishini va to'lov balansining muvozanatini ta'minlash uning strategik maqsadi sifatida qayd etilmoqda.

S. Moiseyevning fikriga ko'ra, monetar siyosatning quyidagi to'rtta strategik maqsadlari mavjud:

- baholar barqarorligi;
- milliy valyutaning barqarorligi;
- mamlakatda moliyaviy barqarorlikni ta'minlash;
- muvozanatlashgan iqtisodiy o'sish⁸.

R. Miller va D. Van-Xuzning fikriga ko'ra, monetar siyosatning ikki strategik maqsadi mavjud: tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarishning yuqori va barqaror darajasini ta'minlash; inflyatsiyaning past va barqaror darajada bo'lishiga erishish⁹.

⁷ Рудко-Силиванов В.В., Кучина Н.В., Жевлакова М.А. Организация деятельности Центрального банка. Учебное пособие. – М.: КНОРУС, 2011. - С. 32-33.

⁸ Моисеев С.Р. Денежно-кредитная политика: теория и практика. Учебное пособие. – М.: Московская финансово-промышленная академия, 2011. - С. 218.

⁹ Миллер Р.Л., Ван-Хуз Д.Д. Современные деньги и банковское дело. Пер. с англ. – М.: ИНФРА-М, 2000. – С. 645-646.

Ushbu iqtisodchi olimlar haqli ravishda e'tirof etadilarki, Markaziy bankning monetar siyosat yordamida tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarishning yuqori va barqaror darajasini ta'minlashi ishsizlik darajasini pasaytirish imkonini beradi. Bu esa, Hukumat iqtisodiy siyosatining strategik maqsadlaridan biri bo'lgan ishsizlikning past va barqaror darajasini ta'minlash maqsadiga mos keladi.

O. Namozov monetar siyosatning strategik maqsadlari sifatida moliyaviy barqarorlik, iqtisodiy o'sish va to'lov balansining barqarorligini ko'rsatadi¹⁰.

2008-yilda boshlangan jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi dunyoning ko'plab mamlakatlarida, shu jumladan taraqqiy etgan mamlakatlarda, milliy bank tizimining likvidliligiga va makroiqtisodiy o'sishga nisbatan kuchli salbiy ta'sirni yuzaga keltirdi. Bu esa, o'z navbatida, Markaziy banklar tomonidan amalga oshirilayotgan monetar siyosatning strategik maqsadlariga ham ta'sir ko'rsatdi.

Global moliyaviy inqiroz ta'sirida tijorat banklari tomonidan berilgan kreditlarning katta qismini o'z vaqtida qaytmaganligi ularning likvidliligini izdan chiqishiga olib kelgan asosiy omil bo'ldi. Natijada, tijorat banklarida likvidlilik riski chuqurlashdi.

Ma'lumki, tijorat banklarida likvidlilik riskining chuqurlashishi xo'jalik yurituvchi subyektlar o'rtasidagi pullik to'lovlarning uzluksizligini buzilishiga olib keladi. Bu esa, iqtisodiyotga jiddiy zarar yetkazadi. Bundan tashqari, likvidlilik riski tijorat bankini bankrot bo'lishiga olib kelishi mumkin. Bu esa, o'nlab, yuzlab korxonalarining xonavayron bo'lishiga olib keladi. Ushbu salbiy oqibatlarining oldini olish maqsadida dunyoning ko'plab mamlakatlarida Markaziy banklar va Hukumatlar tomonidan tijorat banklarining likvidliligini oshirishga qaratilgan tadbirlar amalga oshirildi. Shu o'rinda qayd etish joizki, bank tizimining likvidliligini ta'minlashga qaratilgan chora-tadbirlar mamlakatlarda turlicha shakllarda amalga oshirildi. Masalan, AQSHda FZT hisob stavkasini

¹⁰ Намозов О.Ш. Монетарная политика в переходной экономике: концептуальные подходы и программные направления. Автореф. дисс. на соиск. уч. ц. д.е.н. – Ташкент, 2011. - С. 11.

global inqiroz davrida 0,25 foizgacha tushirdi. Bu esa, AQSH tarixidagi eng past hisob stavkasi hisoblanadi. Ana shunday past hisob stavkalarida AQSH tijorat banklariga 2,0 trln. miqdorida markazlashgan kreditlar berildi. 2008-yil 16-oktyabrda FZT tijorat banklariga bir oydan olti oygacha muddatga markazlashgan kreditlar olish imkonini beradigan auksionlar o'tkazishini e'lon qildi. FZTning tijorat banklarining likvidligini ta'minlash maqsadida berilgan ushbu kreditlari garov asosida berilgan bo'lib, garov obyektlari tarkibiga birinchi marta "A-" dan "BBB-" gacha reytingga ega bo'lgan aktivlar kiritildi. Bundan tashqari, 2008-yilning mart oyidan boshlab, FZT TSLF (Term Securities Lending Facility) dasturi doirasida ipoteka obligatsiyalarini ham garov obyekti sifatida tan olgan holda, markazlashgan kreditlar bera boshladi¹¹.

YeMB "yevrohudud"dagi tijorat banklarining likvidligini oshirish maqsadida, birinchidan, hisob stavkasining yillik darajasini 1,0 foizgacha tushirdi (2008-yilning oktyabr oyidan 2009-yilning may oyigacha bo'lgan davrda YeMBning yillik hisob stavkasi 3,25 foizdan 1,0 foizga tushdi); ikkinchidan, YeMB 2008-yilning 15-oktyabridan boshlab, barcha tijorat banklariga qat'i belgilangan stavkada diskont kreditlari berishni boshladi (bunda sakkiz mingta tijorat banki markazlashgan kreditlar olish imkoniga ega bo'ldi); uchinchidan, YeMB markazlashgan kreditlarning garov obyektlari sonini oshirdi. Ipoteka obligatsiyalari va kompaniyalarning aksiyalari ham markazlashgan kreditlarning garov obyektlari ro'yxatiga kiritildi¹².

Yaponiya Markaziy banki mamlakat bank tizimining likvidligini oshirish maqsadida, dastlab tijorat banklariga yillik 0,1 % stavkada 3 oy muddatga 10 trln. iyen (115 mlrd. AQSH dollari) miqdorida kreditlar berdi. Bundan tashqari, Yaponiya Markaziy banki tijorat banklariga, ularni yapon kompaniyalarini kreditlashlari uchun, 1,22

¹¹ "www.federalreserve.com" sayti ma'lumotlari.

¹² www.ecb.eu sayti ma'lumotlari.

trln. iyen (13 mlrd. AQSH dollari) miqdorida favqulodda kreditlar berdi¹³.

Boshqa davlatlardan farqli o'laroq, Rossiyada tijorat banklarining likvidligini ta'minlash maqsadida ularga subordinar kreditlar berish amalga oshirildi.

Subordinar kreditlar kamida 5 yil muddatga beriladigan kreditlar bo'lib, ularning asosiy qarz summasi kredit shartnomasi muddati tugagandan so'ng, bir marotabali to'lov shaklida qaytariladi. Ya'ni asosiy qarz kredit shartnomasi muddati mobaynida qaytarib borilmaydi. Buning ustiga, olingan subordinar kreditlar tijorat banklarining kapitali tarkibida hisobga olinadi.

Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi davrida monetar siyosatning strategik maqsadlari bo'lgan inflyatsiyaga qarshi kurash va milliy valyutaning barqarorligini ta'minlashga nisbatan makroiqtisodiy o'sish sur'atlarining barqarorligini ta'minlash maqsadi muhimroq ahamiyat kasb etib qoldi. Bunday deyishimizga sabab shuki, dunyoning ko'plab mamlakatlarida, global moliyaviy-iqtisodiy inqiroz davrida, iqtisodiyotni "retsessiya" holatidan chiqarish, iqtisodiy o'sish sur'atlarining barqarorligini ta'minlashga qaratilgan ekspansionistik monetar siyosat amalga oshirildi.

Pul-kredit siyosati asosida iqtisodiyotga pul-kredit siyosatining ta'sir etishi jarayonlarini o'rganuvchi pul nazariyasi yotadi. Ushbu nazariyaga ikki xil yondashuvchi iqtisodchilar o'rtasida ko'p yillardan beri tortishuvlar bo'lib kelmoqda. Bularga neokeynschilar nazariyasi va zamonoviy pul miqdori nazariyasi tarafdorlarini kiritamiz. Har ikki nazariya tarafdorlari ham pul taklifining nominal YaIM ga ta'sirini inkor etmaydilar, ammo bu ta'sirning ahamiyatiga har xil baho beradilar. Keynschilar fikricha, monetar siyosat yuritishda foiz stavkasi darajasiga asoslanishi, monetaristlar fikricha esa, pul taklifining darajasiga asoslanishi lozim. Keynschilar bozor iqtisodiyotini tartibga solishda davlat aralashuvi shart deb hisoblashadi, monetaristlar esa uni ortiqcha deb hisoblaydilar.

Keynschilar pul taklifining YaIMga ta'sirini quyidagi ketma-ketlikda amalga oshadi deb hisoblashadi:

¹³ www.boj.or.jp. sayti ma'lumotlari.

- pul taklifining o'zgarishi foiz stavkasining o'zgarishiga olib keladi;
- foiz stavkasining o'zgarishi o'z navbatida, investitsiyalarga bo'lgan talabning o'zgartiradi;
- investitsiyalarga talab o'zgarishi yalpi talab (yalpi xarajatlarning o'zgarishiga olib keladi);
- yalpi talabning o'zgarishi ishlab chiqarish hajmiga (YaIMga) ta'sir etadi.

Monetaristlar esa pul miqdorining o'zgarishi bilan YaMM o'zgarishi o'rtasida yaqinroq aloqa mavjud; ya'ni pul miqdorining o'zgarishi bevosita YaMM o'zgarishiga olib keladi deb hisoblashadi. Buni ular pulning miqdoriy nazariyasi tenglamasi bilan izohlaydilar.

Ayni paytda monetaristlar pulning aylanish tezligini barqaror deb hisoblaydilar, keynschilar esa, aksincha, beqaror deydilar.

Hozirda mavjud bo'lgan monetaristik siyosatning modellari bu, ikki yondashuvni sintez qilgan, ya'ni bu yondashuvlarning ijobiy jihatlari qo'shib, o'zida aks ettiradi. Pul-kredit siyosatining uzoq muddatli maqsadlariga erishish uchun monetaristik yondashuv ko'proq ishlatiladi. Shu bilan birga qisqa muddatli davrlarda esa davlat foiz stavkasiga ta'sir etish usulidan voz kechmaydi.

Markaziy Bank bir vaqtning o'zida ham pul massasini, ham foiz stavkasini o'zgartirmasdan ushlab tura olmaydi. Pulga talab o'sgan holatlarda, maqsad foiz stavkasining barqarorligini ta'minlash bo'lsa, Markaziy bank pul taklifini oshirishga majbur bo'ladi. Bu tadbir yumshoq pul kredit siyosati deb yuritiladi. Pul massasining ko'payib ketishiga yo'l qo'ymaslik uchun pul taklifini cheklash siyosatini qo'llash foiz stavkasining ko'tarilishiga olib keladi va bu siyosat qattiq pul kredit siyosati deb yuritiladi.

Agar pulga talab inflyatsiya ta'sirida ko'paysa qattiq pul-kredit siyosatini qo'llash maqsadga muvofiq bo'ladi. Maboda pulga talab ishlab chiqarish va daromadlarning o'sishi oqibatida oshsa, yumshoq pul kredit siyosatini qo'llash o'rinlidir.

Pul-kredit siyosatining ishlab chiqarish hajmiga ta'siri birinchi paragrafda ta'kidlanganidek, pul taklifi o'zgarishining foiz stavkasi darajasiga, foiz stavkasi o'zgarishining esa investitsiya xarajatlari hajmiga (bu bilan yalpi xarajatlar hajmiga ham) va yalpi xarajatlar

o'zgarishining ishlab chiqarish, ya'ni yalpi taklif hajmiga ta'siri ko'rinishida bosqichma - bosqich ro'y beradi. Foiz stavkasining pul taklifi o'zgarishiga ta'sirchanligi yoki investitsiya xarajatlarining foiz stavkasi o'zgarishiga tasirchanligi past bo'lishi pul kredit siyosatini amalga oshirishda muammolarni keltirib chiqaradi.

Pul-kredit siyosati fiskal va savdo siyosatlari bilan chambarchas bog'liq. Agarda Markaziy bank qayd qilingan valyuta kursini saqlab turishni maqsad qilib qo'ysa, mustaqil (ichki) pul siyosatini olib borish mumkin bo'lmay qoladi. Chunki almashinuv kursini ta'minlab turish uchun valyuta xarajalarini ko'paytirib yoki kamaytirib turish iqtisodiyotda pul hajmiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Pul-kredit va fiskal siyosatlarni muvofiqlashtirish bilan bog'liq qiyinchiliklar ham mavjud. Agarda hukumat iqtisodiyotni davlat xarajatlarini oshirish orqali qo'llab-quvvatlashni amalga oshirmoqchi bo'lsa, uning muvaffaqiyatli amalga oshishi ko'proq pul-kredit siyosatining xarakteriga bog'liq. Chunki bu mo'ljallanayotgan xarajatlar qimmatli qog'ozlar (ya'ni obligatsiyalar)ni chiqarish evaziga amalga oshsa, pulga bo'lgan talab oshadi va natijada esa foiz stavkalari ko'tariladi. Bu esa investitsiya xarajatlarining kamayishiga olib keladi yoki Markaziy bank hukumatning yuqoridagi siyosatini qo'llab-quvvatlash uchun pul taklifini ma'lum miqdorda ko'paytirsam, pul qadrsizlanishi mumkin.

Umuman, barqaror pul-kredit siyosati hukumat tomonidan olib boriladigan fiskal siyosatga hamma vaqt ham mos kelavermaydi.

3.3. Monetar siyosat vositalarining turlari va xususiyatlari

Iqtisodiy adabiyotda monetar siyosat vositalari, ya'ni instrumentlarini quyidagi ikki guruhga ajratish keng tarqalgan:

1. An'anaviy instrumentlar.
2. Noan'anaviy instrumentlar.

Monetar siyosatning an'anaviy instrumentlariga quyidagilar kiradi:

- qayta moliyalash siyosati;
- majburiy zaxira siyosati;
- ochiq bozor siyosati;

- valyuta siyosati;
- depozit siyosati.

Monetar siyosatning noan'anaviy instrumentlariga quyidagilar kiradi:

- tijorat banklarining kreditlash hajmiga nisbatan limitlar belgilash;

- tijorat banklari kreditlari foiz stavkalarining yuqori chegarasini belgilash;

- tijorat banklari depozitlari foiz stavkalarining yuqori chegarasini belgilash;

- selektiv kreditlash.

Markaziy bank ular yordamida pul yoki, asosan, bank depozitlari ko'rinishidagi pul massasiga yoki foiz stavkasiga ta'sir o'tkazadi, taklifini o'zgartiradi va shular orqali pul-kredit muomalasini tartibga solib turadi.

Markaziy bank monetar siyosatni amalga oshirishda uning an'anaviy instrumentlaridan (qayta moliyalash siyosati, majburiy zaxira siyosati, ochiq bozor siyosati, valyuta siyosati va depozit siyosati) foydalanish muhim o'rin tutadi. Nafaqat taraqqiy etgan mamlakatlarda (katta yettilik davlatlari – AQSH, Yaponiya, GFR, Fransiya, Buyuk Britaniya, Italiya va Kanada), balki o'tish iqtisodiyoti mamlakatlarida ham an'anaviy monetar instrumentlardan foydalanish monetar siyosatni amalga oshirishning tayanch vositalari vazifasini bajarmoqda.

Pul-kredit siyosatini yuritish vositalaridan biri, majburiy bank zaxira me'yorini o'zgartirish siyosatidir. Majburiy zaxiralar – bu, kredit maqsadlari uchun ishlatilmaydigan bank omonatlarining bir qismidir. Zaxira normasi ikki asosiy funksiyani bajaradi: bank likvidligini joriy tartibga solish uchun sharoit yaratadi va kredit emissiyasini cheklaydi. Markaziy bank tijorat banklari Markaziy bankda ushlab turishga majbur bo'lgan zaxiralarning eng quyi normasini o'rnatadi va shu vosita yordamida ular kreditlash qobiliyatiga, imkoniyatiga ta'sir etadi. Bu me'yor qanchalik yuqori bo'lsa, ortiqcha zaxiralar shunchalik kam va tijorat banklarining kredit berish yo'li bilan "pullarni barpo etish" qobiliyati past bo'ladi.

Majburiy zaxira siyosati Markaziy bank pul-kredit siyosatining an'anaviy instrumentlaridan biri hisoblanadi. Bunda uch xil tushuncha qo'llaniladi:

1. Zaxira talablari (reserve requirements).
2. Minimal zaxiralar (minimum reserves).
3. Majburiy zaxiralar (legal reserves).

Majburiy zaxira siyosati monetar siyosatning instrumenti sifatida dastlab AQSH Federal zaxira tizimi (FZT) tomonidan mamlakat bank tizimining likvidliligiga ta'sir etish maqsadida joriy qilingan edi.

Hozirgi davrga kelib majburiy zaxira siyosati muomaladagi pul massasini tartibga solishning, milliy bank tizimining likvidliligiga Markaziy bank tomonidan ta'sir etishning muhim, ta'sirchan vositasiga aylandi.

Markaziy bankning majburiy zaxira siyosati quyidagi uch funksiyani bajaradi:

- tijorat banklarining kredit ekspansiyasini jilovlash;
- milliy bank tizimining likvidliligiga ta'sir etish;
- tijorat banki bankrot bo'lgan sharoitda uning majburiyatlari yuzasidan hisoblashish.

Muomaladagi pul massasining asosiy qismi tijorat banklarining kredit emissiyasi natijasida vujudga keladi. Shu sababli, muomaladagi pul massasini tartibga solishda asosiy e'tibor tijorat banklarining kredit ekspansiyasini jilovlashga qaratiladi. Bu esa, o'z navbatida, Markaziy bankning tijorat banklari kredit emissiyasiga bevosita va tezkor tarzda ta'sir qiladigan monetar instrumentlarga bo'lgan ehtiyojini yuzaga keltiradi. Majburiy zaxira talabnomasi, boshqa monetar instrumentlardan farqli o'laroq, tijorat banklarining kreditlash salohiyatiga bevosita va tezkor ta'sir etish xususiyatiga ega. Shu sababli, rivojlangan sanoat mamlakatlari markaziy banklari ham mazkur instrumentdan foydalanish amaliyotidan voz kechishmagan. Bunga misol qilib AQSH FZTni, Yevropa Markaziy bankini (YeMB) keltirish mumkin.

Markaziy bank pul-kredit siyosatining instrumentlaridan foydalanish amaliyoti takomillashmagan mamlakatlarda, xususan, ko'pchilik o'tish iqtisodiyoti mamlakatlarida majburiy zaxira

siyosatidan Markaziy bank pul-kredit siyosatining asosiy instrumentlaridan biri sifatida foydalanadi. Buning boisi shundaki, birinchidan, o'tish iqtisodiyoti mamlakatlarining ko'pchiligida moliya bozorlari rivojlanmagan bo'lib, bu holat markaziy banklarning ochiq bozor siyosatini, qayta moliyalash siyosati va valyuta siyosatini rivojlantirishga to'sqinlik qiladi; ikkinchidan, majburiy zaxira siyosati muomaladagi pul massasiga bevosita va tez ta'sir qilish xususiyatiga ega; uchinchidan, majburiy zaxira talablariga tijorat banklari tomonidan rioya etilayotganligi ustidan nazorat qilish oson. Buning sababi shundaki, Markaziy bank tijorat banklarining balans ma'lumotlarini doimiy tarzda olib turish amaliyotiga ega. Masalan, O'zbekiston Respublikasida Markaziy bankning tijorat banklarini litsenziyalash va ular faoliyatini tartibga solish bilan shug'ullanadigan departamenti xodimlari tijorat banklarining balans ma'lumotlarini doimiy va tezkor tarzda olishadi va ushbu ma'lumotlar asosida tijorat banklari faoliyati ustidan nazoratni amalga oshirishadi.

Shunisi xarakterliki, o'tish iqtisodiyoti mamlakatlarining ko'pchiligida, xususan, O'zbekiston, Rossiya va Ukrainada ochiq bozor siyosati, qayta moliyalash siyosati kabi an'anaviy monetar instrumentlardan foydalanish mexanizmi takomillashmaganligi sababli majburiy zaxira siyosatidan asosiy monetar instrument sifatida foydalaniladi. Mazkur mamlakatlarda majburiy zaxira stavkalari boshqa mamlakatlardagiga nisbatan sezilarli darajada yuqoridi. Bu esa, mazkur mamlakatlarda majburiy zaxira siyosatidan pullar taklifini tartibga solishda asosiy monetar instrument sifatida foydalanilayotganligidan dalolat beradi.

Majburiy bank zaxirasi me'yorini ko'tarish yordamida pul taklifini kamaytiradi. Zero, bu banklarning ortiqcha bank zaxiralari qisqarishiga olib keladi. Pul-kredit siyosatini o'tkazishda bu vosita butun bank tizimining asoslariga ta'sir etadi. Turli mamlakatlarda qo'llanilayotgan majburiy zaxira normalari turlichadir. Yuqori inflyatsiya darajasi sharoitida Janubiy Koreyada bu norma -100 foiz bo'lgan bo'lsa, Italiyada-25 foizni, Yaponiyada bor yo'g'i -2.5 foizni tashkil etadi.

O‘zbekiston Respublikasida majburiy zaxiralash normasi keyingi o‘n yil davomida sezilarli darajada kamaydi (3.2-jadval).

3.2-jadval

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy Bankining majburiy zaxiralash normasi

Amal qilish muddati	Muddatsiz va 3 yilgacha muddatli depozitlar	3 yildan ortiq muddatli depozitlar	Xorijiy valyutadagi depozit
01.06.1996-yilgacha	30	10	0
01.06.1996-yildan boshlab	25	10	0
01.12.1997-yildan boshlab	20	10	0
01.03.2000-yildan boshlab	20	20	0
01.02.2005-yildan boshlab	15	15	5
1.09 2007-yildan boshlab	13	13	13
1.11.2008-yildan boshlab	15	15	15
01.09.2009-yildan boshlab	15-12*	10,5	15
2011-y. dan boshlab			Milliy valyutadagi kabi
2018-yildan yangi	turdagi normativlar	normativlar	kiritilgan

* Muddati 1 yilgacha bo‘lgan depozitlar uchun - 15 %, 1 yildan 3 yilgacha bo‘lgan depozitlar uchun 12 %.

Bunday pasayish pul multiplikator miqdorining kattalashishiga va albatta iqtisodiyotda pul taklifining ko'payishiga olib keladi. Tijorat banklari ortiqcha zaxiralarining ko'payishi ularning aktiv operatsiyalarini ko'paytiradi va bu iqtisodiyotning real sektori rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Majburiy zaxira siyosati kam sonli davlatlarda pul-kredit siyosatining instrumenti sifatida qo'llanilmaydi. Bunday davlatlar safiga Kanada, Yaponiya, Buyuk Britaniya, Shvetsiya kabi davlatlarni kiritish mumkin. Shu bilan birga, yevrozona mamlakatlarida ham majburiy zaxira siyosatining monetar instrument sifatidagi ahamiyatining pasayayotganligini e'tirof etish maqsadga muvofiqdir. Chunonchi, YeMB ning majburiy zaxira stavkasi barcha turdagi depozitlar uchun 2 % qilib belgilangan¹⁴.

Yevro muomalaga kiritilgunga qadar Yevropa Ittifoqiga (YI) a'zo bo'lgan mamlakatlarning ichida majburiy zaxira stavkasi nisbatan Italiya va Ispaniyada yuqori bo'lib (20 foizgacha), inflyatsiya yillik darajasini ushbu ikkala mamlakatda YIning boshqa mamlakatlarga nisbatan sezilarli darajada yuqori ekanligi bilan izohlanadi.

Xalqaro bank amaliyotida majburiy zaxira stavkalarini belgilashda transaksion depozitlarning xorijiy valyutalarga bo'lgan talabga va majburiy zaxira siyosatining tijorat banklarining depozit bazasiga ta'siri masalalari inobatga olinadi. Masalan, AQSHda 2007-yilning 20-dekabridan boshlab transaksion depozitlar bo'yicha tabaqalashgan majburiy zaxira stavkalari quyidagicha bo'lishi belgilab qo'yildi:

– 0 AQSH dollaridan 9,3 mln. AQSH dollarigacha bo'lgan transaksion depozitlarga nisbatan 0 %;

– 9,3 mln. AQSh dollaridan ortiq va 43,9 mln. AQSH dollarigacha bo'lgan transaksion depozitlarga nisbatan 3 %;

– 43,9 mln. AQSH dollaridan ortiq bo'lgan transaksion depozitlarga nisbatan 10 %.

Ta'kidlash lozimki, AQSHda 1990-yil 20-dekabrdan buyon muddatli depozitlar va xorijiy valyutadagi depozitlar majburiy zaxira talabnomalaridan to'liq ozod qilingan¹⁵.

AQSH misolida keltirilgan ma'lumotlardan ko'rinadiki, nisbatan katta miqdordagi transaksion depozitlarga nisbatan yuqori zaxira

¹⁴ European Central Bank Report , 2011. –Fr/M., 2012.

¹⁵ <http://www.federalreserve.gov/monetarypolicy/rezervereq.htm>.

stavkalari belgilangan. Chunki ular xorijiy valyutalarga bo'lgan talabga kuchli ta'sir ko'rsatadi. Tijorat banklarining muddatli depozitlari esa majburiy zaxira talabnomalaridan ozod qilingan. Buning boisi shundaki, muddatli depozitlar tijorat banklarining asosiy resurs manbayi hisoblanadi va ularga nisbatan yuqori zaxira stavkalarining qo'llanilishi tijorat banklarining resurs bazasiga nisbatan kuchli salbiy ta'sirni yuzaga keltiradi.

Markaziy bankning ochiq bozor siyosati deganda, odatda, Markaziy bank tomonidan qimmatli qog'ozlar bozorida qimmatli qog'ozlarni sotib olinishi yoki sotilishi tushuniladi.

Markaziy banklarning ochiq bozor operatsiyalarida oldi-sotdi obyekt sifatida, asosan, quyidagi qimmatli qog'ozlardan foydalaniladi:

- xazina veksellari;
- hukumatning obligatsiyalari;
- hukumatning o'rta va uzoq muddatli xazina majburiyatlari;
- korporativ obligatsiyalar;
- tijorat banklarining depozit sertifikatlari;
- korxonalarining tijorat veksellari.

Mazkur qimmatli qog'ozlar pul bozori va kapital bozoriga tegishli bo'lib, ikkilamchi bozordan sotib olinadi yoki sotiladi. Hukumatning qisqa muddatli obligatsiyalari, xazina veksellari pul bozorining moliyaviy instrumentlari hisoblanadi. Korporativ obligatsiyalar esa, kapitallar bozoriga tegishlidir.

Ammo ko'pchilik Markaziy banklar ochiq bozor operatsiyalarini amalga oshirishda hukumatning qimmatli qog'ozlaridan foydalanishni afzal bilishadi. Buning sababi shundaki, birinchidan, hukumatning qimmatli qog'ozlari ishonchli investitsiyalash obyekt hisoblanadi; ikkinchidan, ularga qilingan investitsiyalardan olingan daromadlar soliqqa tortilmaydi; uchinchidan, hukumatning qimmatli qog'ozlariga har doim fond bozorida talab mavjud.

Bir qator rivojlangan sanoat davlatlarida, masalan, AQSH, GFR, Buyuk Britaniya, Italiya, Avstriya va Fransiyada Markaziy bankning qimmatli qog'ozni birlamchi bozordan sotib olishi ochiq bozor operatsiyasi sifatida e'tirof etilmaydi, balki kredit operatsiyasi hisoblanadi. Masalan, hukumatning qimmatli qog'ozlarini bevosita

hukumatning o‘zidan sotib olish Davlat budjeti xarajatlarini Markaziy bank tomonidan kreditlash hisoblanadi. Ammo 2008-yilda boshlangan jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi davrida taraqqiy etgan mamlakatlarda, shu jumladan, AQSHda Markaziy banklarga qimmatli qog‘ozni bevosita emitentning o‘zidan sotib olishga ruxsat etildi.

Markaziy bank tomonidan ochiq bozor siyosati doirasida qimmatli qog‘ozlarning sotib olinishi, birinchidan, milliy valyutadagi pul massasining ko‘payishiga; ikkinchidan, tijorat banklari likvidliligining oshishiga olib keladi. Shu sababli, rivojlangan davlatlarda Markaziy bank ochiq bozor operatsiyalaridan tijorat banklarining likvidliligiga va muomaladagi pul massasiga ta’sir etish vositasi sifatida foydalanadi.

Milliy bank tizimi rivojlanishining ayrim davriy oraliqlarida tijorat banklarida ortiqcha likvidlilikning to‘planishi yuz beradi. Uni o‘z vaqtida bank tizimidan olib qo‘ymaslik muomaladagi pul massasi hajmining oshishiga va natijada inflyatsiyaning kuchayishiga olib kelishi mumkin. Bunday sharoitda Markaziy bank ochiq bozor operatsiyalarini amalga oshirish yo‘li bilan, ya’ni qimmatli qog‘ozlarni tijorat banklariga sotish orqali mamlakat bank tizimidagi ortiqcha likvidlilikni olib qo‘yadi. Ammo buning uchun zarur shart-sharoitlar mavjud bo‘lishi kerak. Jumladan, tijorat banklarida Markaziy bankka, pul-kredit organi sifatida, qat’iy ishonch bo‘lishi, inflyatsiya va milliy valyuta kursining tebranishi natijasida qimmatli qog‘ozlarga qilingan investitsiyalarning real qiymati pasaymasligi lozim. Ayniqsa, o‘tish iqtisodiyoti mamlakatlarida inflyatsiya darajasining yuqori va nobarqarorligi kuzatiladi. Buning natijasida investorlarning ochiq bozor operatsiyalari obyektlari bo‘lgan qimmatli qog‘ozlarga qilingan investitsiyalarining real qiymati pasayadi. Shuningdek, milliy valyuta qadrining surunkali tarzda pasayib borishi natijasida ham milliy valyutada emissiya qilingan qimmatli qog‘ozlarga qilingan investitsiyalarning real qiymati pasayadi. Bularning barchasi, pirovard natijada, mazkur qimmatli qog‘ozlar investitsion jozibadorligining pasayishiga olib keladi.

Markaziy bank ochiq bozor operatsiyalarini amalga oshirishda REPO operatsiyalaridan keng foydalanadi. Ikki xil REPO operatsiyasi mavjud:

– to‘g‘ri REPO;

– teskari REPO.

To‘g‘ri REPO deganda, Markaziy bank tomonidan qimmatli qog‘ozlarni qayta sotib olish sharti bilan sotish tushuniladi.

Teskari REPO deganda, Markaziy bank tomonidan qimmatli qog‘ozlarni qayta sotish sharti bilan sotib olish tushuniladi.

Markaziy bank ochiq bozor operatsiyalari obyektlari sonini oshirish yo‘li bilan ochiq bozor siyosati samaradorligini oshirishi mumkin. Bunda qimmatli qog‘ozlar kurslari barqarorligini ta‘minlash masalasi yuzaga keladi. Xalqaro bank amaliyotida Markaziy bank tomonidan qimmatli qog‘ozlar kursini belgilashda, asosan, ikki usuldan foydalanilmoqda. Birinchi usulda Markaziy bank qimmatli qog‘ozlarni qayta sotib olish sharti bilan sotadi va sotib olish kursi aniq belgilab qo‘yiladi. Ikkinchi usulda esa, Markaziy bank minimal kursni e‘lon qiladi va tijorat banklarining qimmatli qog‘ozlarga bo‘lgan talabidan kelib chiqqan holda, sotish yoki sotib olish kursini belgilaydi.

Shunisi xarakterliki, har qanday Markaziy bank ochiq bozor operatsiyalarini amalga oshirishda o‘ziga kontragent, ya‘ni hamkor tanlab oladi. Masalan, AQSHda Nyu-York Federal zaxira banki ochiq bozor operatsiyalarini 20 ta yuridik shaxs maqomiga ega bo‘lgan “birlamchi dilerlar” bilan amalga oshiradi. Birlamchi dilerlar Markaziy bankdan olgan likvidli mablag‘larini bank sektoriga qayta taqsimlaydi¹⁶.

Yaponiya Markaziy banki, Shvetsiyaning Riks banki ochiq bozor operatsiyalarining obyekti sifatida moliyaviy veksellardan keng foydalansa, Janubiy Koreya, Rossiya Markaziy banklari obligatsiyalardan keng foydalanishadi.

Rossiya Markaziy banki ochiq bozor operatsiyalarini amalga oshirishda kontragentlarni tanlamaydi, balki barcha banklarga ochiq bozor operatsiyalarini amalga oshirishga ruxsat edi¹⁷.

Markaziy bank tijorat banklaridan yoki aholidan bu qimmatli qog‘ozlarni sotib olar ekan, tijorat banklari zaxiralarini sotib olingan obligatsiyalar miqdori hajmida ko‘paytiradi. Bu zaxiralar pul bazasiga kiradi, ya‘ni yuqori quvvatli pullar bo‘lganligi uchun pul taklifi multiplikativ ko‘payadi. Markaziy bank tijorat banklari va aholiga

¹⁶ <http://www.newyorkfed.org/markets>.

¹⁷ <http://www.cbr.ru>.

obligatsiyalarni sotish bilan zaxiralarni hamda tijorat banklarining kredit berish qobiliyatini kengaytiradi. Bu holda pul taklifi qisqaradi.

Pul - kredit siyosatini amalga oshirishning muhim vositalardan biri – bu, hisob stavkasi siyosatidir. Hisob stavkasi yoki qayta moliyalash stavkasi deb, Markaziy bank tomonidan tijorat banklariga beriladigan ssudaning foiz stavkasi tushuniladi. Bu ssudalarni tijorat banklari ayrim ko‘zda tutilmagan zarurat tug‘ilganda va moliyaviy ahvoli mustahkam bo‘lgan hollardagina oladilar. Hisob stavkasining pasayishi bilan tijorat banklarida Markaziy bankdan qo‘shimcha zaxiralarni olish imkoniyatlari kengayadi. O‘z navbatida, bu tijorat banklarining zaxiralardan yangi kreditlar berish bilan pul taklifini ko‘paytiradi. Yana shunday hollar mavjudki, Markaziy bank hisob stavkasini ko‘tara borib, tijorat banklari tomonidan qo‘shimcha zaxiralarni olish yo‘lidagi to‘siqlarni biroz ko‘targanday bo‘ladi va kreditlar berish bo‘yicha ularning faoliyatini pasaytiradi, shu yo‘l bilan pul taklifini cheklaydi. Agar ushbu stavka past bo‘lsa, unda tijorat banklari ko‘proq kredit olishga harakat qiladilar. Natijada banklarning ortiqcha zaxiralari ortib boradi va muomaladagi pul massasi miqdorining oshib borishiga olib keladi. Agarda hisob stavkasi miqdori yuqori bo‘lsa, unda banklar kamroq kredit olishga, olganlarini esa qaytarib berishga harakat qiladilar, pirovard natijada ortiqcha bank zaxiralari qisqaradi, muomaladagi pul miqdori kamayadi.

Ushbu siyosat quyidagi uch xil kreditlash usulidan foydalanilgan holda amalga oshiriladi:

1. Tijorat banklarini Markaziy bank tomonidan, ularning balansidagi trattalarni qayta hisobga olish yo‘li bilan, kreditlash usuli.

Mazkur usulda berilgan kreditlar hisob yoki diskont kreditlari hisoblanadi, ularning foiz stavkasi esa, hisob yoki diskont stavkasi deyiladi.

Markaziy bank har bir moliyaviy yil uchun oldindan trattalarni, ya‘ni uzatma tijorat veksellarini o‘zida qayta hisobga olish kontingentini belgilaydi. Qayta hisobga olish kontingenti hajmini belgilashda pul massasining o‘sish sur‘ati, inflyatsiya darajasi kabi muhim makroiqtisodiy ko‘rsatkichlar hisobga olinadi.

Trattalarni qayta hisobga olish kontingentini mamlakatdagi tijorat banklari soniga bo‘lish yo‘li bilan har bir bank uchun belgilanadigan qayta hisobga olish limiti summasi aniqlanadi. Bu esa, limitni

aniqlashning adolatli usuli hisoblanadi. Chunki ushbu usulda barcha tijorat banklariga, ularning katta yoki kichikligidan qat'i nazar, bir xil limit belgilanadi. Ammo ushbu usulning kamchiligi shundaki, bunda tijorat banklari aktivlari miqdori o'rtasidagi farq natijasida yuzaga keladigan likvidli mablag'larga bo'lgan talab o'rtasidagi farq hisobga olinmaydi.

2. Tijorat banklarini Markaziy bank tomonidan, ularning balansidagi qimmatli qog'ozlarni garovga olish yo'li bilan, kreditlash usuli.

Ushbu usulda berilgan kreditlar lombard kreditlari bo'lib, ularning foiz stavkasi esa, lombard stavkalari deyiladi.

3. Tijorat banklarini Markaziy bank tomonidan to'g'ridan to'g'ri kreditlash usuli.

Mazkur usulda berilgan kreditlar overdraft, overnayt, kunlik va muddatli kreditlar shaklida bo'ladi.

Markaziy bankning overdraft kreditlari tijorat banklarining milliy valyutadagi "Nostro" vakillik hisob raqamida yuzaga kelgan pul mablag'lari yetishmasligi muammosini hal qilish maqsadida beriladi.

Overnayt kreditlari bir sutkaga beriladigan kreditlar bo'lib, ular tijorat banklarida favqulodda yuzaga keladigan juda qisqa muddatli likvidlilik muammosini hal qilish maqsadida beriladi.

Kunli kreditlar bir operatsion kun davomida beriladi.

Dunyoning bir qator mamlakatlarida (Shvetsiya, Rossiya va boshq.) kunlik kreditlar Markaziy banklar tomonidan qimmatli qog'ozlarni garovga olgan holda foizsiz beriladi va ular milliy to'lov tizimini qo'llab-quvvatlash maqsadida beriladi¹⁸.

Qayd etish joizki, taraqqiy etgan mamlakatlarda Markaziy bankning hisob stavkalarini o'zgarishi makroiqtisodiy barqarorlikka, o'sish sur'atlariga bevosita va kuchli ta'sir ko'rsatadi. Masalan, AQSHda iqtisodiy o'sish sur'atlarining pasayib borishiga barham berish maqsadida Federal Zaxira Tizimi (FZT) tomonidan hisob stavkasining yillik darajasi 2004-yilning 30-iyunidan boshlab 1 % qilib belgilangan edi. Ushbu pasayish iqtisodiy o'sish sur'atlarining oshishiga olib keldi, ammo muomaladagi pul massasining ham oshishiga sabab bo'ldi. Natijada, FZT hisob stavkasini keskin oshirish,

¹⁸Моисеев С.Р. Денежно-кредитная политика: теория и практика. Учебное пособие. – М.: Московская финансово-промышленная академия, 2011. - С. 723.

uning yillik darajasini 2007-yilning 10-may kuni 5,25 % qilib belgilashga majbur bo'ldi¹⁹.

So'nggi yillarda qator taraqqiy etgan mamlakatlarda Markaziy banklarning hisob stavkalarining beqarorligi kuzatildi. AQSH FZT 2004-yilning 30-iyunidan 2007-yilning 10-mayiga qadar hisob stavkasini 17 marta o'zgartirdi. 2004-yilning 30-iyunida FZT ning hisob stavkasi 1% darajasida belgilanib, oxirgi 46 yil mobaynidagi eng past hisob stavkasi hisoblanadi. 2007-yilning may oyidan boshlab FZT ning hisob stavkasi 5,25% darajasida belgilandi va uning bu qadar yuqori belgilanishi inflyatsiyaning kutilayotgan o'sish sur'ati bilan bog'liqdir.

2011-yilning 1-yanvar holatiga kelib, AQSh FZTning yillik hisob stavkasi 0,5 foizni tashkil etdi²⁰.

O'tish iqtisodiyoti mamlakatlarida qayta moliyalash siyosatining qator instrumentlaridan foydalanish amaliyoti mavjud. Masalan, Rossiya Markaziy banki tomonidan overnayt, overdraft, lombard va muddatli kreditlar berish qo'llanilmoqda.

Qayd etish joizki, Rossiya Markaziy banki tomonidan berilayotgan lombardli kreditlar, respublikamiz amaliyotidan farqli o'laroq, nafaqat yuqori likvidli hukumat qimmatli qog'ozlari bilan, balki reputatsiyasi yuqori bo'lgan Rossiya kompaniyalarining qarz qimmatli qog'ozlari bilan ham ta'minlanmoqda. Bu esa, Rossiya Federatsiyasi Markaziy bankining lombard kreditlari hajmini oshirishga imkon bermoqda.

Respublikamiz tijorat banklarining yuqori likvidli qimmatli qog'ozlarga qilgan investitsiyalari miqdori darajasining past ekanligi Markaziy bankning lombard kreditlari hajmini sezilarli darajada oshirish imkonini bermayapdi.

Taraqqiy etgan mamlakatlarda hukumatning qimmatli qog'ozlariga qilingan investitsiyalar tijorat banklari aktivlarining umumiy hajmida sezilarli darajada yuqori salmoqni egallaydi. Masalan, 2012-yilning 1-yanvar holatiga, Buyuk Britaniyaning "Barklayz bank"i aktivlarining umumiy hajmida hukumatning qimmatli qog'ozlariga qilingan investitsiyalarning salmog'i 9,7 foizni tashkil etdi²¹. Mazkur ko'rsatkich AQSHning "Bank of Amerika" bankida 7,9 foizni tashkil etdi²².

¹⁹ <http://www.federalreserve.gov> sayti ma'lumotlari.

²⁰ <http://lenta.ru/news/2011/01/06/rate/> sayti ma'lumotlari.

²¹ Barclays bank. Annual Report. 2011 – London, 2012. - P. 170.

²² Bank of America. Annual Report. 2011 – Washington, 2012. - P. 148.

Buning ustiga, taraqqiy etgan mamlakatlarda hukumat qimmatli qogʻozlarning yirik emitenti hisoblanadi. Masalan, AQSHda qimmatli qogʻozlarning emitentlari ichida hukumat, emissiya hajmiga koʻra, birinchi oʻrinda turadi.

Oʻtish iqtisodiyoti mamlakatlarida Markaziy bankining qayta moliyalash stavkasini belgilashda asosiy eʼtibor inflyatsiyaning joriy va kutilayotgan darajasiga qaratilmoqda. Oʻzbekiston misolida yaqqol koʻrish mumkin.

Oʻzbekiston Respublikasida qayta moliyalashtirish stavkasi 2001-yilda oʻrtacha 26,8 %, 2003-yilda oʻrtacha 27,1 %, 2004-yilda oʻrtacha 18,8 foizni tashkil etgan boʻlsa, 2004-yilning dekabr oyidan 16 foizgacha tushirildi(3.3-jadval). Amaliyotda, davlatlar hisob stavkasi siyosatini ochiq bozordagi operatsiyalar siyosati bilan muvofiqlashtirilgan holda olib borishga harakat qiladilar. 2000-yil 15-iyuldan boshlab qayta moliyalash stavkasi 14 % etib belgilandi.

3.3-jadval

Oʻzbekiston Respublikasida foiz stavkalarining oʻzgarishi (%)

Davr	Yillik qayta moliyalash stavkasi	Kreditlar boʻyicha oʻrtacha tortilgan stavka	Jismoniy shaxslarning soʻmdagi muddatli depozitlari boʻyicha oʻrtacha tortilgan stavka
2000-y.	32,3	25,7	32,2
2001-y.	26,8	28,0	38,1
2002-y.	34,5	32,2	40,2
2003-y.	27,1	28,1	36,2
2004-y.	18,8	21,2	34,5
2005-y.	16,0	18,8	27,1
2006-y.	14,0*	19,4	16,7
2007-y.	14,0	18,5	20,3
2008-y.	14	16,8	17,4
2009-y.	14	15,9	13,1
2010-y.	14	13,8 (13)**	9,9
2011-y.	12	13,2 (11,8)**	9,6
2012-y.	12	12,2	6,4
2014-y	10	12,1 (10,5)	5,8
2019-y	16	20,1(22)	4
2020-y	14	20,1(22)	4

* 15.07.2006 y.dan boshlab.

** Qavsdan tashqarida uzoq muddatli kreditlar uchun , qavs ichida qisqa muddatli kreditlar uchun foiz.

2019-yildan qayta moliyalash stavkasi 16%, tashkil etgan bo`lsa, 2020-yildan 14% va 2021-yildan boshlab 14 % etib belgilandi.

Markaziy bankning valyuta siyosati uning an'anaviy pul-kredit instrumentlaridan biri hisoblanadi. Shu sababli, valyuta siyosatining pirovard maqsadi milliy valyuta barqarorligini ta'minlash hisoblanadi.

Markaziy bankning valyuta siyosati doirasida amalga oshiriladigan valyuta operatsiyalarining uch asosiy turi xalqaro bank amaliyotida keng qo'llanilmoqda. Ular quyidagi operatsiyalardan iboratdir:

1. Valyuta intervensiyasini amalga oshirish maqsadida o'tkaziladigan operatsiyalar.

2. Hukumatning tashqi qarzini to'lash bo'yicha Markaziy bank tomonidan amalga oshiriladigan valyuta operatsiyalari.

3. Markaziy bankning balansidagi oltin-valyuta zaxiralarini boshqarish operatsiyalari.

Markaziy bankning depozit siyosati deganda Markaziy bank tomonidan Hukumatga, tijorat banklariga tegishli pul mablag'larini depozit hisobraqamlariga jalb etish va boshqarish tushuniladi.

Markaziy bank hukumatga tegishli pul mablag'laridan, masalan, Davlat budjeti mablag'laridan muomaladagi pul massasini tartibga solishda foydalanadi. Davlat budjeti daromadlarini kelib tushish vaqti bilan budjet xarajatlarini moliyalashtirish vaqti o'rtasidagi farq tufayli ma'lum miqdordagi pul mablag'larini to'planishi yuz beradi. Markaziy bank ana shu pul mablag'laridan vaqtincha foydalanadi. Germaniya Markaziy banki, ya'ni Bundesbank amaliyotida ushbu pul mablag'lari muomaladagi pul massasini boshqarishning "nozok vositasi" deb ataladi²³.

Odatda, hukumatga tegishli pul mablag'lari Markaziy bankning balansida saqlanadi. Shu sababli, Markaziy bank mazkur pul mablag'larini boshqarish imkoniyatiga ega bo'ladi. Markaziy banklarning tuman, shahar filiallari bo'lmaganligi sababli, Davlat

²³Немецкий Федеральный банк: денежно-политические задачи. – Франкфурт-на-Майне, 1993. - №7.

budjetining kassa ijrosini amalga oshirishda ular tijorat banklarining xizmatidan foydalanishga majbur bo'lishadi. O'zbekistonda ham, Rossiya va Germaniyada ham Markaziy banklarning joylarda filiallari mavjud emas. Shu sababli, ular Davlat budjetining kassa ijrosini amalga oshirishda tijorat banklarining xizmatidan foydalanadilar.

Markaziy bank tijorat banklarining "Nostro" vakillik hisob raqamlaridagi ortiqcha pul mablag'larini o'zining depozit hisob raqamlariga jalb etish yo'li bilan bank tizimining likvidliligiga va tijorat banklarining kreditlash imkoniyatiga ta'sir ko'rsatadi.

Pul kredit siyosati vositalari, albatta, alohida-alohida ishlatilishi shart emas. Aksincha, ko'pincha bir necha vosita birdaniga qo'llanilishi, ya'ni kompleks siyosat o'tkazish amaliyotda tez-tez uchraydi.

Xo'sh, pul-kredit siyosatining oqibatlari qanday? Davlat tomonidan amalga oshiriladigan pul-kredit siyosati YaIM, bandlik va baholar darajasiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Faraz qilaylik, iqtisodiyotda ishlab chiqarish qisqarmoqda va ishsizlar soni ortib bormoqda. Bunday sharoitda davlat Markaziy bank orqali pul taklifini biz yuqorida ko'rib chiqqan vositalar yordamida oshirishga harakat qiladi. Natijada pul taklifi o'sadi, foiz stavkasi esa kamayadi. Bu esa investitsiyalarga bo'lgan talabni oshiradi va o'z navbatida, YaIM miqdorining ko'payishiga olib keladi. Bu bilan davlat ma'lum davrda o'z maqsadiga erishadi, ishlab chiqarishning orqaga ketishi to'xtaydi, ishsizlar soni kamayadi, jamiyatning daromadlari esa oshadi.

Pul-kredit siyosatining oqibati to'g'risida gapirganda, bu siyosatning qisqa muddatli va uzoq muddatli oqibatlarini farqlash kerak. Agarda qisqa muddatli davrda davlat pul taklifini oshirilishi natijasida YaIM miqdori o'sishini rag'batlantirilgan hamda ma'lum darajada samaradorlikka erishilgan bo'lsa, uzoq muddatli davrda bu choralarning samaradorligi pasayishi mumkin.

3.4. Makroiqtisodiy barqarorlikni mustahkamlashda monetar siyosat instrumentlaridan foydalanish amaliyotini takomillashtirish masalalari

Monetar siyosat makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlashda muhim o'rin tutadi. Avvalo, makroiqtisodiy o'sishni rag'batlantirish, iqtisodiyotni retsessiya holatidan chiqarish maqsadida Markaziy bank ekspansionistik monetar siyosatni qo'llaydi.

Bundan tashqari, tayyor nooziq-ovqat tovarlarning muayyan turlarini ishlab chiqarishga ixtisoslashgan korxonalarni foyda va mulk soliqlaridan, mikrofirma va kichik korxonalar yagona soliq to'lovidan ozod qilindi. Shuningdek, mahsulotlarini eksport qilayotgan korxonalarga aylanma mablag'larni to'ldirish uchun berilayotgan qisqa muddatli kreditlarning yillik foiz stavkasini O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki qayta moliyalash stavkasining 70 foizdan oshmasligi belgilab qo'yildi²⁴.

Ekspansionistik monetar siyosat mamlakat bank tizimining likvidligini oshirish, ichki to'lovga qobil talabni rag'batlantirish va shuning asosida iqtisodiyotni turg'unlik holatidan chiqarish imkonini beradi.

Respublikamiz Markaziy banki pul-kredit siyosatining instrumentlaridan foydalanish amaliyotiga xos bo'lgan asosiy kamchiliklar quyidagilardan iborat:

a) Markaziy bank diskont siyosatining mavjud emasligi.

Markaziy bank diskont siyosatining mavjud emasligi uning qayta moliyalashtirish siyosatining samaradorlik darajasi past ekanligidan dalolat beradi. Milliy iqtisodiyot rivojlanishining hozirgi bosqichida iqtisodiyotning ustuvor tarmoqlarini moliyaviy jihatdan qo'llab-quvvatlash dolzarb masala hisoblanadi. Ayniqsa, mamlakat yalpi ichki mahsulotining sezilarli qismini berayotgan va aholining asosiy qismi band bo'lgan qishloq xo'jaligini moliyaviy jihatdan qo'llab-quvvatlash hukumat iqtisodiy siyosatining asosiy yo'nalishlaridan biri bo'lib turibdi. Mana shunday sharoitda diskont

²⁴ Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – Toshkent: O'zbekiston, 2009. - B. 33-35.

siyosati qishloq xo‘jalik korxonalarini moliyaviy jihatdan qo‘llab-quvvatlashning samarali vositasi bo‘lishi mumkin edi.

Bundan tashqari, diskont siyosati respublikamiz tijorat banklariga likvidlikni oshirish imkonini berar edi. Chunki Markaziy bank moliyaviy yil davomida diskont stavkasini o‘zgartirmaydi. Bu esa tijorat banklariga, foiz stavkalarining bozor darajasini o‘zgarishidan qat’i nazar, belgilangan foiz stavkasida kredit olish imkonini beradi. Bundan tashqari, moliyaviy jihatdan qiynalib qolgan tijorat banklariga boshqa tijorat banklari, odatda, kredit bermaydi. Markaziy bank esa trattalarni qayta hisobga olish yo‘li bilan moliyaviy nochor banklarga ham kredit olish imkonini beradi.

b) Respublika Markaziy banki lombard operatsiyalarining rivojlanmaganligi.

Markaziy bank, odatda, lombard operatsiyalari orqali yuqori rentabelli loyihalarni kreditlayotgan tijorat banklariga kreditlar beradi. Ikkinchi tomondan esa, lombard kreditlari Markaziy bank daromadlarini oshirish imkonini beradi. Chunki lombard stavkalari odatda diskont stavkalariga nisbatan sezilarli darajada yuqoridir.

d) Markaziy bank kreditlaridan tijorat banklari faoliyatida doimiy moliyalashtirish manbai sifatida foydalanish amaliyotining yuzaga kelganligi.

Tahlil natijalari shuni ko‘rsatdiki, Markaziy bankdan olingan kreditlar respublikamizning yirik tijorat banklarining resurslari tarkibida asosiy o‘rinni egallaydi. Holbuki, mo‘tadil bozor iqtisodiyoti sharoitida Markaziy bank kreditlarining asosiy qismi tijorat banklariga vaqtinchalik likvidli mablag‘larning yetishmasligini qoplash maqsadiga beriladi.

e) Markaziy bankning ochiq bozor siyosatini takomillashmaganligi.

Tahlil natijalari ko‘rsatishicha, tijorat banklarining balansida qimmatli qog‘ozlar miqdorining kichik ekanligi, hukumatning qisqa muddatli obligatsiyalari emissiyasining cheklanganligi va, umuman, milliy iqtisodiyotda yuqori likvidli qimmatli qog‘ozlarning yetishmasligi Markaziy bankning ochiq bozor operatsiyalarini rivojlantirish imkonini bermaydi.

f) Markaziy bankning valyuta siyosatidagi kamchiliklarning mavjudligi.

Milliy valyutaning birja kursi bilan naqd valyutalar savdosi bo'yicha belgilangan tijorat kursi o'rtasida sezilarli farqning mavjudligi, milliy spot kursining likvidlilik darajasining nisbatan pastligi, tijorat banklarining valyuta zaxiralarini diversifikatsiya darajasining past ekanligi, rasmiy oltin-valyuta zaxiralarining sezilarli qismining Tashqi iqtisodiy faoliyat Milliy bankining balansida ekanligi Markaziy bankning valyuta siyosatini takomillashtirish yo'lidagi asosiy muammolar hisoblanadi.

Respublikamizda bitim valyutasi sifatida yetakchi xorijiy valyutalar – AQSH dollari, yevro, Yaponiya iyeni va Buyuk Britaniyaning funt sterlingidan foydalanilmoqda. So'm baholovchi valyuta bo'lmaganligi sababli, biz, baholovchi valyuta sifatida ikkinchi bir xorijiy valyutadan foydalanamiz. Bu esa, o'z navbatida, O'zbekiston tijorat banklarini, Markaziy bankini hamda korxonalarini "spot" operatsiyalari ko'lamini jiddiy tarzda jilovlab turadi.

Spot operatsiyalarini amalga oshirish natijasida O'zbekiston tijorat banklarining oladigan foydasi va ko'radigan zararlarining real darajasini aks ettirish imkonining mavjud emasligi tijorat banklarini spot operatsiyalari ko'lamiga salbiy ta'sir qilmoqda.

g) Markaziy bank depozit siyosatining takomillashmaganligi.

Respublikamiz Markaziy banki depozit siyosatidan pul-kredit siyosatining instrumenti sifatida foydalanish amaliyoti takomillashmagan. Bu holat, avvalo, Davlat budjeti kassa ijrosining asosiy qismini tijorat banklari tomonidan bajarilishida namoyon bo'lmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining amaldagi majburiy zaxira siyosatining so'mning almashuv kursiga nisbatan salbiy ta'sirining ikki jihati mavjud:

1. Majburiy zaxira stavkalarini so'mdagi depozitlarning har bir turi bo'yicha (transaksion depozitlar, jamg'arma depozitlari, muddatli depozitlar), ularning summasi va muddatiga bog'liq ravishda tabaqalashtirilmaganligi natijasida transaksion depozitlarning so'mning almashuv kursiga nisbatan salbiy ta'siri

yuzaga kelmoqda. Muddatli depozitlarga nisbatan past darajadagi zaxira stavkalarining qo'llanilmasligi tijorat banklariga mazkur depozitlarga to'lanadigan foiz stavkalarini oshirish imkonini bermaydi. Natijada, joriy depozit hisobraqamlaridagi mablag'larning miqdori yirikligicha qolaveradi. Bu esa, xorijiy valyutalarga nisbatan yuqori darajadagi talabni yuzaga keltiradi.

Transaksion depozitlarning tijorat banklari depozitlarining umumiy hajmidagi salmog'ining yuqori darajada saqlanib qolishi mamlakatdagi iqtisodiy faollikka salbiy ta'sir ko'rsatadi. Buning sababi shundaki, transaksion depozitlarning salmog'ini yuqori ekanligi banklarning depozit bazasining zaif ekanligidan dalolat beradi. Bu esa, o'z navbatida, tijorat banklarining kreditlash imkoniyatini pasaytiradi. Chunki tijorat banklarida depozitlar bank passivlarining asosiy qismini tashkil etadi. Masalan, 2012-yilning 1-yanvar holatiga, O'zbekiston Respublikasi passivlarining umumiy hajmida depozitlarning salmog'i 36,1 foizni tashkil etdi²⁵.

2. Tijorat banklarining xorijiy valyutadagi depozitlariga nisbatan majburiy zaxira talabnomalarining joriy etilganligi ularning xorijiy valyutadagi mablag'larni muddatli va jamg'arma depozit hisob raqamlariga jalb etish imkoniyatini yanada pasaytiradi. "Yanada" deyishimizning sababi shundaki, hozirgi davrda respublikamiz tijorat banklari tomonidan jalb etilgan xorijiy valyutadagi muddatli depozitlarning asosiy qismi xorijiy banklarga depozit sifatida joylashtirilmoqda. Xorijiy banklar esa, bu depozitlarga bozor stavkalari (LIBOR, FIBOR)da foiz to'laydi. Depozitlarning bozor stavkalari esa sezilarli darajada past bo'lib, O'zbekiston ichki bozorida xorijiy valyutalardagi depozitlarga bo'lgan talabni ifoda etmaydi. 2012-yilning 1-yanvar holatiga, respublikamiz tijorat banklari tomonidan xorijiy depozit hisob raqamlariga jalb etilgan mablag'larning 90 foizdan ortiq qismi xorijiy banklarga LIBOR bo'yicha joylashtirildi²⁶. Demak, respublikamiz tijorat banklarining xorijiy valyutalardagi depozitlarga foiz to'lash imkoniyati xalqaro ssuda kapitallari bozori stavkalarining darajasi bilan chegaralangan.

²⁵ O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki ma'lumotlari.

²⁶ O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki ma'lumotlari.

Ayni vaqtda, xalqaro zaxiralar hajmida AQSH dollarida shakllantirilgan zaxiralarning salmog‘i yuqoriligicha qolmoqda. Fikrimizcha, buning asosiy sabablari sifatida quyidagilarni ajratib ko‘rsatish mumkin: birinchidan, AQSH dollarining boshqa yetakchi valyutalarga nisbatan nominal almashuv kursining tebranish diapazoni katta emas; ikkinchidan, AQSH dollarida emissiya qilingan AQSH hukumatining va Federal fondlarining qimmatli qog‘ozlari yuqori likvidli va ishonchli investitsiyalash obyektlari hisoblanadi; uchinchidan, hozirga qadar dunyoning ko‘plab mamlakatlarida, shu jumladan, MDH davlatlarida valyuta intervensiyasi vositasi bo‘lib AQSH dollari hisoblanadi; to‘rtinchidan, ko‘plab mamlakatlar hukumatlari tashqi qarzining asosiy qismi AQSH dollarida shakllangan. Masalan, O‘zbekiston Respublikasi hukumatining kafolati asosida mamlakat iqtisodiyotiga jalb etilgan xalqaro kreditlarning umumiy hajmida AQSH dollarida jalb etilgan kreditlarning salmog‘i 70 foizdan yuqoridir²⁷. Shunisi xarakterliki, dunyoning ko‘plab mamlakatlarida xorijiy valyutadagi zaxiralarning tarkibini tashqi qarzning tarkibiga mos ravishda shakllantirish tendensiyasi kuzatilmoqda. Chunonchi, Braziliyada xalqaro zaxiralar uchta valyutada – AQSH dollari, yevro va Yaponiya iyenida shakllantirilgan. Chunki mamlakatning tashqi qarzi mazkur uch valyutadagi qarzdan iborat. Janubiy Koreyada xalqaro zaxiralarning investitsion tarkibi tashqi qarzning valyutaviy tarkibiga va joriy valyuta operatsiyalari bo‘yicha to‘lovlarni qaysi valyutalarda amalga oshirilayotganligiga mos ravishda shakllantirilmoqda. Chexiyada esa rasmiy valyuta zaxiralari AQSH dollari va yevroda shakllantirilgan. Uni shakllantirishda e‘tiborga olinadigan asosiy omillardan biri tashqi qarzning valyutaviy tarkibi hisoblanadi²⁸.

²⁷ O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki hisobot ma’lumotlari.

²⁸ Фаненко М. Международная ликвидность и диверсификация официальных резервных активов.// Мировая экономика и международные отношения. – Москва. 2007 - № 6. – С.56.

Qisqacha xulosalar

Pul islohoti deb, pul muomalasini barqarorlashtirish maqsadida davlat tomonidan pul tizimini o'zgartirishga aytiladi.

Pul muomalasini barqarorlashtirishga pul islohotini o'tkazmasdan ham erishish mumkin. Pul muomalasini barqarorlashtirishning quyidagi usullari mavjud: revalvatsiya, devalvatsiya, denominatsiya. Mamlakatning iqtisodiy rivojlanish darajasiga, iqtisodiyotning holatiga, pulning qadrsizlanish darajasiga, davlat siyosatiga ko'ra davlat pul islohotini o'tkazishi, pulni revalvatsiya, denominatsiya qilishi mumkin.

Pul-kredit siyosati deganda, to'liq bandlik sharoitida yalpi milliy mahsulotni ishlab chiqarishga inflyatsiyaning ta'sirini kamaytirish yoki bartaraf etish maqsadida muomaladagi pul miqdorini o'zgartirishga qaratilgan chora-tadbirlar tushuniladi. Pul-kredit siyosati davlat tomonidan belgilanadi va uni Markaziy Bank amalga oshiradi. Uning yordamida har qanday davlat mamlakatda iqtisodiy barqarorlikni ta'minlash vazifasini hayotga tadbiiq etadi.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. Pul muomalasi nima va uning iqtisodiyotni faoliyat ko'rsatishiga ta'siri qanday?
2. Pul agregatlari va pulning aylanish tezligi nima?
3. Pul-kredit tizimini davlat tomonidan tartibga solish usullari nimalardan iborat?
4. O'zbekistonda pul-kredit islohotlari qanday amalga oshirildi?
5. Monetar siyosatning mohiyati, maqsadi va vazifalari nimalardan iborat?
6. Monetar siyosat vositalarini izohlang?

4-BOB. BANK TIZIMI PUL-KREDIT SIYOSATI INSTITUTLARI

Reja:

- 4.1. Banklar va ularning bozor iqtisodiyotidagi vazifalari.**
- 4.2. Pul-kredit siyosatining maqsadlari, vositalari va ko‘rinishlari. Depozitlarni majburiy zaxiralash normasi.**
- 4.3. Ochiq bozordagi operatsiyalar va hisob stavkasi.**

4.1. Banklar va ularning bozor iqtisodiyotidagi vazifalari

Moliya bozoridagi operatsiyalar moliya muassasalari vositasida amalga oshiriladi. Bunday muassasalarga turli xil banklar, birjalar, depozitariylar, sug‘urta kompaniyalari, investitsiya fondlari, agentliklar va h.k.lar kiradi.

“Bank” tushunchasi qadimiy fransuzcha – “bang” va “banca” so‘zlaridan kelib chiqqan bo‘lib, “sarrof kursisi, do‘koni” degan ma‘noni anglatadi. Bunday tushuncha tarixchilarning taxminan 2000-yil muqaddam faoliyat ko‘rsatgan bankirlar haqidagi ma‘lumotlarida ham mavjud.

Pul munosabatlarining rivojlanishi banklarni yuzaga keltirgan. Bank iqtisodiyot ishtirokchilarining pul yuzasidan bo‘lgan aloqalariga xizmat qiluvchi institut (muassasa)dir. Pul bilan bog‘liq xizmatlarni ko‘rsatuvchi tashkilotlar ko‘p, ammo ularning markazida banklar turadi. O‘zbekiston Respublikasining “Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida”gi qonunida, bank nima degan savolga quyidagicha javob topish mumkin:

Bank – tijorat tashkiloti bo‘lib, bank faoliyati deb hisoblanadigan faoliyat turlari majmuyini amalga oshiradigan yuridik shaxsdir.

O‘zbekistondagi bank tizimi O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki, aksiyadorlik-tijorat banklari va xususiy banklardan iboratdir. 2017-yil 1-iyul holatiga ko‘ra, O‘zbekiston Respublikasi bank tizimi 28 tijorat bankini o‘z ichiga oldi.

Banklar pul olamini harakatga keltiruvchi motor - yurak, pul bilan bo‘ladigan hisob-kitoblarni amalga oshiradi. Hamma pul to‘lovlari (transfertlar) banklar orqali o‘tadi. Banklar quyidagi ishlarni amalga oshiradi:

- pul va qimmatli buyumlarni omonatga olib, saqlab beradi;
- pul bilan bo‘ladigan hisob-kitob operatsiyalarini, xususan, pul to‘lash ishlarini bajaradi;
- chet el valyutasini sotadi va sotib oladi;
- o‘z qo‘lidagi pulni qaytarish, foizlilik va muddatlilik sharti bilan unga (muhtojlarga) qarz (ssuda)ga beradi, ya’ni kredit bilan shug‘ullanadi;
- o‘z puliga aksiya sotib olib, uni boshqa sohaga joylashtiradi;
- biznes yuzasidan maslahat beradi va hokazo.

Bank ishi pul olamida bo‘ladigan biznesdir. Bank biznesi foyda topish maqsadida yuritiladi.

Markaziy bankning monopollik mavqeyi uning mamlakatdagi pul va pirovard natijada iqtisodiy barqarorlik uchun alohida javobgar ekanligi bilan chambarchas bog‘liq.

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining bosh maqsadi va asosiy vazifalari quyidagilar:

“Markaziy banning bosh maqsadi milliy valyutaning barqarorligini ta’minlashdan iborat.

Asosiy vazifalari:

Monetar siyosatni hamda valyutani tartibga solish sohasidagi siyosatni shakllantirish, qabul qilish va amalga oshirish;

O‘zbekiston Respublikasida hisob-kitoblarning samarali tizimini tashkil etish va ta’minlash;

Banklar, kredit uyushmalari va garovxonalar faoliyatini litsenziyalash hamda tartibga solish, banklar, kredit uyushmalari, garovxonalarni nazorat qilish, qimmatbaho qog‘ozlar blankalari ishlab chiqarishni litsenziyalash;

O‘zbekiston Respublikasining rasmiy oltin valyuta rezervlarini, shu jumladan, kelishuv bo‘yicha hukumat rezervlarini saqlash va tasarruf etish;

Davlat budjeti kassa ijrosini Moliya vazirligi bilan birgalikda tashkil etishdan iboratdir”²⁹.

Tijorat banklari Markaziy bankda o‘z qisqa muddatli va o‘rta muddatli majburiyatlaridan muayyan foiz hajmida eng kam zaxira deb yuritiladigan foizsiz omonatlarni saqlashga majbur.

²⁹ O‘zbekiston Respublikasining “O‘zbekiston Respublikasi Markaziy Banki to‘g‘risida” gi Qonuni, 1995-yil, 21- dekabr /www.lex.uz

Markaziy bank banklar faoliyatini nazorat qilishda o'zining mintaqaviy bo'linmalari orqali kredit muassasalaridan majburiy ravishda axborot, oylik hisobot va yillik yakuniy balans ma'lumotlarini taqdim etish asosida qatnashadi.

Kredit muassasalarining bo'ysinishiga qarab bank qonunchiligi hamda kredit tizimining pastdan yuqoriga tomon tarkibiy tuzilishiga muvofiq tarzda bank tizimini ikki asosiy: bir bosqichli va ikki bosqichli turga ajratish mumkin.

Bir bosqichli bank tizimi doirasida barcha kredit muassasalari, jumladan, Markaziy bank ham, yagona bosqichda turadi hamda mijozlarga kredit-hisob xizmati ko'rsatishda bir xil vazifalarni bajaradi.

Ikki bosqichli tizimda banklar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar bo'yiga (vertikal) va eniga (gorizontal) yo'nalishlarida tuzilishiga asoslanadi. Vertikal – rahbarlik qiluvchi, boshqaruvchi markaz hisoblangan Markaziy bank bilan quyi bo'g'inlar – tijorat va ixtisoslashgan banklar o'rtasidagi bo'ysunish munosabatlari, gorizontal-turli quyi bo'g'inlar o'rtasidagi teng huquqli sheriklik munosabatlari tushuniladi.

4.2. Pul-kredit siyosatining maqsadlari, vositalari va ko'rinishlari. Depozitlarni majburiy zaxiralash normasi

Pul-kredit siyosati deganda, to'liq bandlik sharoitida yalpi milliy mahsulotni ishlab chiqarishga inflyatsiyaning ta'sirini kamaytirish yoki bartaraf etish maqsadida muomaladagi pul miqdorini o'zgartirishga qaratilgan chora-tadbirlar tushuniladi. Pul kredit siyosati davlat tomonidan belgilanadi va uni Markaziy Bank amalga oshiradi. Uning yordamida har qanday davlat mamlakatda iqtisodiy barqarorlikni ta'minlash vazifasini hayotga tadbiiq etadi.

Pul kredit siyosatini amalga oshirishning pirovard maqsadlari iqtisodiy o'sish, to'liq bandlikni, baholarning hamda to'lov balansining barqarorligini ta'minlashdan iborat.

Bu maqsadlarga erishish uchun milliy valyutani muomaladagi pul massasi, foiz stavkasi va milliy valyuta almashinuv kursining optimal kattaliklarini ta'minlab turish zarur bo'ladi. Bu vazifalarni amalga oshirish uchun Markaziy Bank qator vazifalardan foydalanadi.

Pul-kredit siyosatining uchta asosiy vositasi ajratib ko'rsatiladi:

1. Hisob stavkasi.
2. Majburiy zaxiralar normasi.
3. Ochiq bozordagi operatsiyalar.

Markaziy bank ular yordamida pul yoki, asosan, bank depozitlari ko'rinishidagi pul massasiga yoki foiz stavkasiga ta'sir o'tkazadi, taklifini o'zgartiradi va shular orqali pul-kredit muomalasini tartibga solib turadi.

Pul-kredit siyosatini yuritish vositalaridan biri, majburiy bank zaxira me'yorini o'zgartirish siyosatidir. Majburiy zaxiralar – bu, kredit maqsadlari uchun ishlatilmaydigan bank omonatlarining bir qismidir. Zaxira normasi ikki asosiy funksiyani bajaradi: bank likvidligini joriy tartibga solish uchun sharoit yaratadi va kredit emissiyasini cheklaydi. Markaziy bank tijorat banklari Markaziy bankda ushlab turishga majbur bo'lgan zaxiralarning eng quyi normasini o'rnatadi va shu vosita yordamida ular kreditlash qobiliyatiga, imkoniyatiga ta'sir etadi. Bu me'yor qanchalik yuqori bo'lsa, ortiqcha zaxiralar shunchalik kam va tijorat banklarining kredit berish yo'li bilan "pullarni barpo etish" qobiliyati past bo'ladi. Ilk majburiy zaxira normalari AQSh da 1865-yilda joriy qilingan edi. Agar Markaziy bank majburiy bank zaxirasini kamaytirsa, ortiqcha bank zaxiralari ortadi, bu esa pul taklifining multiplikatsion ortishiga olib keladi. Masalan, ushbu me'yor 25 % bo'lsa, unda bankka qo'yilgan 800 so'mdan 200 so'm majburiy bank me'yorini tashkil etadi. Bunda bank faqat 600 so'mni qarzga berishi mumkin bo'ladi. Endi faraz qilaylik, me'yor 10 % ga tushiriladi, unda bank 720 so'mni qarzga berish imkoniyatiga ega bo'ladi va boshlang'ich pul taklifini 720 so'mga oshiradi.

Majburiy bank zaxirasi me'yorini ko'tarish yordamida pul taklifini kamaytiradi. Zero, bu banklarning ortiqcha bank zaxiralari qisqarishiga olib keladi. Pul-kredit siyosatini o'tkazishda bu vosita butun bank tizimining asoslariga ta'sir etadi. Turli mamlakatlarda qo'llanilayotgan majburiy zaxira normalari turlichadir. Yuqori inflyatsiya darajasi sharoitida Janubiy Koreyada bu norma –100 foiz bo'lgan bo'lsa, Italiyada –25 foizni, Yaponiyada bor yo'g'i –2.5 foizni tashkil etadi.

O'zbekiston Respublikasida majburiy zaxiralash normasi keyingi o'n yil davomida sezilarli darajada kamaydi (4.1-jadval).

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy Bankining majburiy zaxiralash normasi³⁰

Amal qilish sanasi	Muddatsiz va muddati 3 yilgacha bo‘lgan depozitlar bo‘yicha	3 yildan ortiq muddatli depozitlar bo‘yicha	Xorijiy valyutadagi depozitlar bo‘yicha
01.06.1996-y. gacha	30%	10%	0%
01.06.1996-y. dan	25%	10%	0%
01.12.1997-y. dan	20%	10%	0%
01.03.2000-y. dan	20%	20%	0%
04.07.2004-y. dan	20%	20%	0%
01.02.2005-y. dan	15%	15%	5%
01.09.2007-y. dan	13 %	13 %	13 %
01.11.2008-y. dan	15%	15%	15%
01.11.2009-y. dan	1 yilgacha bo‘lgan dep.u-n.15 %, 1 yildan 3 yilgacha bo‘lgan depozitlar uchun 12%	10,5%	Miliy valyuta singari

Bunday pasayish pul multiplikator miqdorining kattalashishiga va albatta iqtisodiyotda pul taklifining ko‘payishiga olib keladi. Tijorat banklari ortiqcha rezervlarining ko‘payishi ularning aktiv operatsiyalarini ko‘paytiradi va bu iqtisodiyotning real sektori rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Pul kredit siyosati vositalari, albatta, alohida-alohida ishlatilishi shart emas. Aksincha, ko‘pincha bir necha vosita birdaniga qo‘llanilishi, ya’ni kompleks siyosat o‘tkazish amaliyotda tez-tez uchrab turadi.

³⁰ O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki ma’lumotlari

Xo'sh, pul-kredit siyosatining oqibatlari qanday? Davlat tomonidan amalga oshiriladigan pul-kredit siyosati YaIM, bandlik va baholar darajasiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Faraz qilaylik, iqtisodiyotda ishlab chiqarish qisqarmoqda va ishsizlar soni ortib bormoqda. Bunday sharoitda davlat Markaziy bank orqali pul taklifini biz yuqorida ko'rib chiqqan vositalar yordamida oshirishga harakat qiladi. Natijada pul taklifi o'sadi, foiz stavkasi esa kamayadi. Bu esa investitsiyalarga bo'lgan talabni oshiradi va o'z navbatida, YaIM miqdorining ko'payishiga olib keladi. Bu bilan davlat ma'lum davrda o'z maqsadiga erishadi, ishlab chiqarishning orqaga ketishi to'xtaydi, ishsizlar soni kamayadi, jamiyatning daromadlari esa oshadi.

Pul-kredit siyosatining oqibati to'g'risida gapirganda, bu siyosatning qisqa muddatli va uzoq muddatli oqibatlarini farqlash kerak. Agarda qisqa muddatli davrda davlat pul taklifini oshirilishi natijasida YaIM miqdori o'sishini rag'batlantirilgan hamda ma'lum darajada samaradorlikka erishilgan bo'lsa, uzoq muddatli davrda bu choralarining samaradorligi pasayishi mumkin.

4.3. Ochiq bozordagi operatsiyalar va hisob stavkasi

Ochiq bozordagi operatsiyalar – Markaziy bank tomonidan davlat obligatsiyalarini (qimmatli qog'ozlarni) tijorat banklari va aholidan sotib olish va ularga sotish bo'yicha operatsiyalardir. Markaziy bank tijorat banklaridan yoki aholidan bu qimmatli qog'ozlarni sotib olar ekan, tijorat banklari zaxiralarini sotib olingan obligatsiyalar miqdori hajmida ko'paytiradi. Bu zaxiralar pul bazasiga kiradi, ya'ni yuqori quvvatli pullar bo'lganligi uchun pul taklifi multiplikativ ko'payadi. Markaziy bank tijorat banklari va aholiga obligatsiyalarni sotish bilan zaxiralarni hamda tijorat banklarining kredit berish qobiliyatini kengaytiradi. Bu holda pul taklifi qisqaradi.

Hozirda hamma mamlakatlarda pul miqdorini tartibga solishda ochiq bozordagi operatsiyalarni, ya'ni davlat qimmatli qog'ozlarini taklif qilish usulidan keng foydalanilmoqda. Ushbu operatsiyalarni Markaziy bank, asosan, nufuzi katta banklar guruhi bilan birgalikda amalga oshiradi.

Pul bozorida muomalada pul miqdori ortiqchaligi mavjud deb faraz qilamiz. Tabiiyki, Markaziy bank ortiqcha pul massasini

kamaytirishga harakat qiladi. Buning uchun o'zida mavjud bo'lgan o'zining qimmatli qog'ozlarini u ochiq bozorda aholi va banklarga taklif etadi, ular esa uni xarid qila boshlaydilar. Davlat qimmatli qog'ozlarini (sotish yoki xarid qilish yo'li bilan) taklifi oshib borgan sari unga bo'lgan baho pasayadi, o'z navbatida, unga bo'lgan foiz (ya'ni, qimmatli qog'ozlarni sotib olganlarga foiz shaklida to'lanadigan haq) oshadi, bu esa unga bo'lgan talabni oshiradi. Banklar va aholi qimmatli qog'ozlarni ko'proq xarid qila boshlaydi, pirovard natijada banklarning zaxiralari qisqaradi, o'z navbatida, bu hol pul taklifining bank multiplikatoriga teng nisbatda qisqarishiga, shuningdek, bank zaxirasi va pul taklifining ortishiga olib keladi. O'zbekiston Respublikasi Markaziy Banki ham pul-kredit siyosatini yuritishda bu vositaning rolini keskin oshirishni maqsad qilib olgan.

Pul - kredit siyosatini amalga oshirishning muhim vositalardan biri – bu, hisob stavkasi siyosatidir. Hisob stavkasi yoki qayta moliyalash stavkasi deb Markaziy bank tomonidan tijorat banklariga beriladigan ssudaning foiz stavkasi tushuniladi. Bu ssudalarni tijorat banklari ayrim ko'zda tutilmagan zarurat tug'ilganda va moliyaviy ahvoli mustahkam bo'lgan hollardagina oladilar. Hisob stavkasining pasayishi bilan tijorat banklarida Markaziy bankdan qo'shimcha zaxiralarni olish imkoniyatlari kengayadi. O'z navbatida, bu tijorat banklarining zaxiralardan yangi kreditlar berish bilan pul taklifini ko'paytiradi. Yana shunday hollar mavjudki, Markaziy bank hisob stavkasini ko'tara borib, tijorat banklari tomonidan qo'shimcha zaxiralarni olish yo'lidagi to'siqlarni biroz ko'targanday bo'ladi va kreditlar berish bo'yicha ularning faoliyatini pasaytiradi, shu yo'l bilan pul taklifini cheklaydi. Agar ushbu stavka past bo'lsa, unda tijorat banklari ko'proq kredit olishga harakat qiladilar. Natijada banklarning ortiqcha zaxiralari ortib boradi va muomaladagi pul massasi miqdorining oshib borishiga olib keladi. Agarda hisob stavkasi miqdori yuqori bo'lsa, unda banklar kamroq kredit olishga, olganlarini esa qaytarib berishga harakat qiladilar, pirovard natijada ortiqcha bank zaxiralari qisqaradi, muomaladagi pul miqdori kamayadi.

Bu ko'rsatkichlar darajasi turli mamlakatlarda iqtisodiy vaziyatga qarab turlicha maqsadda bo'ladi. Masalan, iqtisodiyotda turg'unlik elementlari ko'ringach, investitsiyalarni qo'llab-quvvatlash va umuman iqtisodiy faollikni oshirish uchun AQSH Federal zaxira tizimi hisob

stavkasini 2002-yilda bir foizgacha qisqartirdi. O‘zbekiston Respublikasida qayta moliyalashtirish stavkasi 2001-yilda o‘rtacha 26,8 %, 2003-yilda o‘rtacha 27,1 %, 2006-yilda o‘rtacha 14 foizni, 2011-yilda o‘rtacha 11 foizni tashkil etgan bo‘lsa, 2015-yilning yanvar oyidan 9 foizga tushirildi, 2018-yilning sentabr oyidan 16 foizga ko‘tarildi, 2020-yilda boshlab 14 foizni tashkil etib kelmoqda (4.2-jadval).

4.2-jadval

O‘zbekiston Respublikasida foiz stavkalarining o‘zgarishi (%)³¹

Davr	Yillik qayta moliyalash stavkasi	Qisqa muddatli kreditlar bo‘yicha o‘rtacha tortilgan stavka	Yuridik shaxslarning so‘mdagi muddatli depozitlari bo‘yicha o‘rtacha tortilgan stavka	Jismoniy shaxslarning so‘mdagi muddatli depozitlari bo‘yicha o‘rtacha tortilgan stavka
2000	32,3	25,7	12,9	32,2
2001	26,8	28,0	16,0	38,1
2002	34,5	32,2	19,2	40,2
2003	27,1	28,1	17,1	36,2
2004	18,8	21,2	11,3	34,5
2005	16,0	18,8	9,6	27,1
2006	14,0**	19,4	9,8	16,7
2007	14,0	18,5	9,4	20,3
2011	12	13,8-13,2*	6,1-5,9*	9,9-9,6*
2014	10	12,5-10,5*	5,5-7,4*	8-9,8*
2015	9	10,5-9,5*	7,0-7,2*	7-8,5*
28.06.2017-24.09.2018	14	14,1-18,5	2,0-2,4	4,5-6,7
25.09.2018 dan	16	-	-	-
2020 yildan	14	-	-	-

Amaliyotda, davlatlar hisob stavkasi siyosatini ochiq bozordagi operatsiyalar siyosati bilan muvofiqlashtirilgan holda olib borishga harakat qiladilar.

³¹ O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki ma’lumotlari.

**15.07.2006 y.dan boshlab.

Pul-kredit siyosati asosida iqtisodiyotga pul-kredit siyosatining ta'sir etishi jarayonlarini o'rganuvchi pul nazariyasi yotadi. Ushbu nazariyaga ikki xil yondashuvchi iqtisodchilar o'rtasida ko'p yillardan beri tortishuvlar bo'lib kelmoqda. Bularga neokeynschilar nazariyasi va zamonoviy pul miqdori nazariyasi tarafdorlarini kiritamiz. Har ikki nazariya tarafdorlari ham pul taklifining nominal YaIM ga ta'sirini inkor etmaydilar, ammo bu ta'sirning ahamiyatiga har xil baho beradilar. Keynschilar fikricha, monetar siyosat yuritishda foiz stavkasi darajasiga asoslanishi, monetaristlar fikricha esa, pul taklifining darajasiga asoslanishi lozim. Keynschilar bozor iqtisodiyotini tartibga solishda davlat aralashuvi shart deb hisoblashadi, monetaristlar esa uni ortiqcha deb hisoblaydilar.

Keynschilar pul taklifining YaIMga ta'sirini quyidagi ketma-ketlikda amalga oshadi deb hisoblashadi:

- pul taklifining o'zgarishi foiz stavkasining o'zgarishiga olib keladi;

- foiz stavkasining o'zgarishi o'z navbatida, investitsiyalarga bo'lgan talabning o'zgartiradi;

- investitsiyalarga talab o'zgarishi yalpi talab (yalpi xarajatlarning o'zgarishiga olib keladi);

- yalpi talabning o'zgarishi ishlab chiqarish hajmiga (YaIMga) ta'sir etadi.

Monetaristlar esa pul miqdorining o'zgarishi bilan YaIM o'zgarishi o'rtasida yaqinroq aloqa mavjud, ya'ni pul miqdorining o'zgarishi bevosita YaIM o'zgarishiga olib keladi deb hisoblashadi. Buni ular pulning miqdoriy nazariyasi tenglamasi bilan izohlaydilar.

Ayni paytda monetaristlar pulning aylanish tezligini barqaror deb hisoblaydilar, keynschilar esa, aksincha, beqaror deydilar.

Hozirda mavjud bo'lgan monetaristik siyosatning modellari bu ikki yondashuvni sintez qilgan, ya'ni bu yondashuvlarning ijobiy jihatlarini qo'shib, o'zida aks ettiradi. Pul-kredit siyosatining uzoq muddatli maqsadlariga erishish uchun monetaristik yondashuv ko'proq ishlatiladi. Shu bilan birga qisqa muddatli davrlarda esa davlat foiz stavkasiga ta'sir etish usulidan voz kechmaydi.

Markaziy Bank bir vaqtning o'zida ham pul massasini, ham foiz stavkasini o'zgartirmasdan ushlab turolmaydi. Pulga talab o'sgan holatlarda maqsad foiz stavkasining barqarorligini ta'minlash bo'lsa,

Markaziy Bank pul taklifini oshirishga majbur bo'ladi. Bu tadbir yumshoq pul kredit siyosati deb yuritiladi.

Pul massasining ko'payib ketishiga yo'l qo'ymaslik uchun pul taklifini cheklash siyosatini qo'llash foiz stavkasining ko'tarilishiga olib keladi va bu siyosat qattiq pul kredit siyosati deb yuritiladi.

Agar pulga talab inflyatsiya ta'sirida ko'paysa, qattiq pul-kredit siyosatini qo'llash maqsadga muvofiq bo'ladi. Maboda pulga talab ishlab chiqarish va daromadlarning o'sishi oqibatida oshsa yumshoq pul kredit siyosatini qo'llash o'rinlidir.

Pul-kredit siyosatining ishlab chiqarish hajmiga ta'siri birinchi paragrafda ta'kidlanganidek pul taklifi o'zgarishining foiz stavkasi darajasiga, foiz stavkasi o'zgarishining esa investitsiya xarajatlari hajmiga (bu bilan yalpi xarajatlar hajmiga ham) va yalpi xarajatlar o'zgarishining ishlab chiqarish, ya'ni yalpi taklif hajmiga ta'siri ko'rinishida bosqichma - bosqich ro'y beradi. Foiz stavkasining pul taklifi o'zgarishiga ta'sirchanligi yoki investitsiya xarajatlarining foiz stavkasi o'zgarishiga ta'sirchanligi past bo'lishi pul-kredit siyosatini amalga oshirishda muammolarni keltirib chiqaradi.

Pul-kredit siyosati fiskal va savdo siyosatlari bilan chambarchas bog'liq. Agarda Markaziy bank qayd qilingan valyuta kursini saqlab turishni maqsad qilib qo'ysa, mustaqil (ichki) pul siyosatini olib borish mumkin bo'lmay qoladi. Chunki almashinuv kursini ta'minlab turish uchun valyuta zaxiralarini ko'paytirib yoki kamaytirib turish iqtisodiyotda pul hajmiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Pul-kredit va fiskal siyosatlarni muvofiqlashtirish bilan bog'liq qiyinchiliklar ham mavjud. Agarda hukumat iqtisodiyotni davlat xarajatlarini oshirish orqali qo'llab-quvvatlashni amalga oshirmoqchi bo'lsa, uning muvaffaqiyatli amalga oshishi ko'proq pul-kredit siyosatining xarakteriga bog'liq. Chunki bu mo'ljallanayotgan xarajatlar qimmatli qog'ozlar (ya'ni, obligatsiyalar)ni chiqarish evaziga amalga oshsa, pulga bo'lgan talab oshadi va natijada esa foiz stavkalari ko'tariladi. Bu esa investitsiya xarajatlarning kamayishiga olib keladi. Yoki Markaziy bank hukumatning yuqoridagi siyosatini qo'llab-quvvatlash uchun pul taklifini ma'lum miqdorda ko'paytirsa, pul qadrsizlanishi mumkin.

Umuman, barqaror pul-kredit siyosati hukumat tomonidan olib boriladigan fiskal siyosatga hamma vaqt ham mos kelavermaydi.

Qisqacha xulosalar

Bank tizimi Markaziy bank va tijorat banklarini o‘z ichiga oladi. O‘zbekiston Respublikasida ikki bosqichli bank tizimi shakllangan.

Markaziy bankning bosh maqsadi milliy valyutaning barqarorligini ta’minlashdan iborat.

Pul-kredit siyosatini amalga oshirishning pirovard maqsadlari iqtisodiy o‘shish, to‘liq bandlikni, baholarning hamda to‘lov balansining barqarorligini ta’minlashdan iborat.

Pul-kredit siyosatini amalga oshirishda foiz stavkasi, majburiy zaxiralash normasi va ochiq bozordagi operatsiyalar kabi vositalardan foydalaniladi.

Ochiq bozordagi operatsiyalar pul-kredit siyosatining eng progressiv usuli bo‘lib, uni qo‘llash ko‘lami ortib boradi.

O‘zbekiston Respublikasida majburiy zaxiralash normasi va qayta moliyalash stavkalari kamaytirib borilayotganligi, pul-kredit siyosatining nisbatan yumshatilayotganligidan dalolat beradi. Bu inflyatsiya sur‘atlarining jilovlanganligi tufayli mumkin bo‘ldi va investitsiyalar, yalpi talab hajmiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Markaziy bank va tijorat banklari funksiyalarini tushuntirib bering.

2. Pul-kredit siyosatining asosiy maqsadi va vazifalari nimalardan iborat?

3. Ochiq bozordagi operatsiyalarning pul taklifiga ta’siri mexanizmini tushuntirib bering.

4. Qayta moliyalash stavkasining o‘zgartirilishi pul taklifiga qanday ta’sir etadi?

5. Majburiy zaxiralash normasi qaysi maqsadlarda qo‘llaniladi va uning pasaytirilishi oqibatlari qanday?

6. Pul-kredit siyosatining yetkazish mexanizmini tushuntirib bering.

7. Yumshoq va qattiq pul kredit siyosati tushunchalariga izoh bering.

5-BOB. IQTISODIY BARQARORLASHTIRISHNING FISKAL CHORALARI

5.1. Fiskal siyosat va uning mohiyati

Davlatning asosiy vazifalaridan biri, iqtisodiyotni barqarorlashtirish hisoblanadi. Bunday barqarorlashtirishga monetar siyosat vositalari qatori fiskal siyosat orqali ham erishiladi. Fiskal siyosat, shuningdek, budjet-soliq siyosati deb ham aytiladi.

Budjet-soliq siyosati deganda noinflyatsion YaIM ishlab chiqarish sharoitida iqtisodiyotda to'liq bandlikni, to'lov balansining muvozanatini va iqtisodiy o'sishni ta'minlashga qaratilgan davlat xarajatlari va soliqlarini o'zgartirishni o'z ichiga olgan chora-tadbirlar tushuniladi.

Iqtisodiyot turg'unlik yoki pasayish davrida bo'lgan vaziyatlarda davlat tomonidan rag'batlantiruvchi fiskal siyosat-fiskal ekspansiya olib boriladi. Ya'ni davlat qisqa muddatda iqtisodiyotning pasayishi muammosini davlat xarajatlarini oshirish yoki soliqlarni kamaytirish, yohud ikkalasini bir vaqtning o'zida olib borish evaziga hal etadi. Uzoq muddatda davlat xarajatlarining yuqori bo'lishi va soliqlarni kamaytirish ishlab chiqarish omillarining o'sishiga va natijada, iqtisodiy salohiyatning ko'tarilishiga olib kelishi mumkin. Ammo bunga Markaziy bank tomonidan olib boriladigan pul-kredit siyosatidan samarali foydalanish va davlat xarajatlari tarkibini maqbul holatga olib kelish orqaligina erishish mumkin. Iqtisodiyotda to'liq bandlik va ortiqcha talab natijasida inflyatsiya kelib chiqishi mumkin bo'lgan vaziyatlarda cheklovchi fiskal siyosat - fiskal restriksiya olib boriladi. Cheklovchi fiskal siyosat davlat xarajatlarini (G) kamaytirish yoki soliqlarni (T) oshirish yoki bo'lmasa ikkala tadbirni bir vaqtda olib borish orqali iqtisodiyotning davriy o'sishini chegaralashdan iborat. Qisqa muddatli davrlarda ushbu tadbirlar talab inflyatsiyasini kamaytiradi. Uzoq muddatli davrlarda esa yuqori soliqlar iqtisodiyotda stagnatsiyaga olib kelishi mumkin. Bu esa mamlakatning iqtisodiy salohiyatini izdan chiqaradi. Bunga davlat xarajatlaridan samarasiz foydalanish qo'shimcha turtki bo'lishi mumkin.

Hukumatning bandlik darajasi, ishlab chiqarish hajmi, inflyatsiya sur'atlari va to'lov balans holatini o'zgartirishga yo'naltirilgan maxsus qarorlarni qabul qilishi natijasida davlat xarajatlari, soliqlar va davlat budjeti qoldig'ini maqsadli o'zgartirilishi diskret fiskal siyosat

deyiladi. Diskret fiskal siyosat yuritilganda iqtisodiy pasayish davrida jami talabni rag‘batlantirish uchun davlat xarajatlarini oshirilishi va soliqlarni kamaytirilishi natijasida davlat budjeti kamomadi yuzaga keltiriladi. O‘z navbatida davriy ko‘tarilish paytida budjet ortiqchaligi yuzaga keltiriladi.

Diskret fiskal siyosat iqtisodiy tebranishlarni yumshatishda muhim rol o‘ynasada, uning ayrim kamchiliklari mavjud. Bu, avvalam bor, vaqt oraliqlari bilan bog‘liq. Ya’ni iqtisodiyotda pasayish yoki inflyatsion zo‘riqishning paydo bo‘lishi, bu holatlarni aniqlash yuzaga kelgan muammolarni hal etish uchun davlat xarajatlari va soliq tushumlarini o‘zgartirish borasida qaror qabul qilish, bu qaror bajarilishini ta’minlash jarayonlarining har biri o‘rtasida ma’lum vaqt o‘tadi.

Bu vaqt davomida iqtisodiy vaziyat o‘zgaradi va ko‘rilgan choratadbirlar kutilgan natijani bermasligi mumkin. Shu tufayli davriy tebranishlarni avtomatik tarzda yumshatib turish mexanizmini yaratish zarurati yuzaga keladi.

Nodiskret fiskal siyosat – davlat xarajatlari, soliqlar va davlat budjeti qoldig‘ini avtomatik o‘zgartirishni ko‘zda tutadi. Nodiskret fiskal siyosat o‘rnatilgan barqarorlashtirgichlarga asoslanadi. Rivojlangan davlatlarda o‘rnatilgan barqarorlashtirgichlar rolini progressiv soliq tizimi, davlat transfertlari tizimi va foydada ishtirok etish tizimi o‘ynaydi. Nodiskret fiskal siyosat davriy tebranishlarni yumshatish uchun hukumatning bevosita aralashuvini talab etmaydi. Davriy pasayish sharoitida daromadlar pasayishi tufayli soliq stavkalari pasayadi. Bu esa jami talabning oshishiga, ishlab chiqarishni kengaytirishga, rag‘batni yuzaga kelishiga olib keladi. Shuningdek, pasayish davrida davlat transfertlari, jumladan ishsizlik nafaqasi to‘lovlari miqdori oshadi. Bu holat ham jami talabni oshirib, jami taklif hajmini oshishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Iqtisodiy yuksalish davrida ortiqcha talab iqtisodiyotga inflyatsion ta’sir ko‘rsatayotgan sharoitda daromadlar darajasi oshishi bilan soliqlar stavkalari pasayadi va bu jami talabga cheklovchi ta’sir ko‘rsatadi. Ayni paytda davlat xarajatlari (ishsizlarga nafaqalar, davlat transfertlarining bir qancha turlar) ham pasayadi. Ammo nodiskret fiskal siyosat vositalari iqtisodiy tebranishlarni to‘liq yumshatish imkonini bermaydi va u diskret fiskal siyosat yuritishni inkor etmaydi.

5.2. Davlat budjeti va uning ijrosini ta'minlash

Budjet davlat daromadlarining asosiy qismini o'zida jamlaydi va davlatning ijtimoiy - iqtisodiy, siyosiy vazifalarini amalga oshirish uchun zaruriy pul mablag'lari fondini o'zida aks ettiradi.

Davlat budjeti orqali jamiyatda yaratilgan yalpi ichki mahsulot qayta taqsimlanadi. Yalpi ichki mahsulotning qayta taqsimlanishi jamiyatdagi umumiy ehtiyojlar: maorif, sog'liqni saqlash, mamlakatdagi iqtisodiy va siyosiy barqarorlik, aholi tarkibida ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamni moddiy jihatdan qo'llab-quvvatlash, tinchlik, chegaralar daxlsizligini saqlash va favqulodda holatlar uchun saqlanadigan davlat zaxiralarining mavjud bo'lish zarurati tufayli kelib chiqadi. Shuningdek, davlat budjet orqali davlat jamiyatning ijtimoiy takror ishlab chiqarish jarayoniga ta'sir qilishning moliyaviy dastaklariga ega bo'ladi. Davlat budjeti davlatning asosiy moliyaviy rejasi sifatida davlat hokimiyatining iqtisodiy imkoniyatlarining moliyaviy asosini yaratadi.

Iqtisodiyotning o'rnatilgan barqarorligi darajasi davriy budjet taqchilligi va ortiqchaligi miqdorlariga bog'liq. Davriy taqchillik (ortiqchalik) iqtisodiy faollik pasayishi (oshishi) sharoitida soliq tushumlarining avtomatik kamayishi (oshishi) va davlat xarajatlarining avtomatik oshishi (kamayishi) natijasida yuzaga keladigan davlat budjeti taqchilligi (ortiqchaligi)dir.

Davriy pasayish bosqichida soliqlar avtomatik pasayishi, davlat transfertlarining oshishi natijasida budjet taqchilligi kelib chiqadi.

Davriy yuksalish bosqichida soliqlar avtomatik ko'payishi va davlat xarajatlarining kamayishi natijasida budjet ortiqchaligi paydo bo'ladi. Davlat xarajatlari o'zgarmas bo'lgan sharoitda ham budjet taqchilligi va ortiqchaligi mavjud bo'lishi mumkin.

O'rnatilgan barqarorlashtirgichlar muvozanatli YaIM hajmini, uning potensial hajmi darajasi atrofida tebranishi sababini to'liq tugatmaydi va ishlab chiqarishning har qanday darajasida mavjud bo'lishi mumkin.

To'liq bandlikni ta'minlagan diskret fiskal siyosat yuritilishi natijasida davlat budjetining tarkibiy taqchilligi (ortiqchaligi), ya'ni to'liq bandlik sharoitida budjet xarajatlari (daromadlari) va daromadlari (xarajatlari) o'rtasidagi farq yuzaga keladi.

Davriy taqchillik ko‘pincha davlat budjetining haqiqiy taqchilligi va tarkibiy taqchillik farqi sifatida baholanadi.

Davlat budjeti kamomadini moliyalashtirish usullari:

1. Pul-kredit emissiyasi.
2. Davlat zayomlarini chiqarish.
3. Davlat budjetiga soliq tushumlarini ko‘paytirish.
4. Xususiyashtirishdan tushgan mablag‘lar hisobiga moliyalashtirish.

Davlat budjeti kamomadi pul chiqarish orqali qoplanganda, muomalada pul massasini ko‘paytirish inflyatsiyaga olib keladi.

Inflyatsiya darajasi oshganda Oliver-Tanzi samarasi paydo bo‘ladi. Ya’ni soliq to‘lovchilar tomonidan davlatga to‘laydigan soliqlar to‘lovini atayin kechiktirish hollari yuzaga keladi. Bu esa davlat budjeti kamomadi oshishiga olib keladi. Budjet taqchilligi tufayli davlat xususiy ishlab chiqaruvchilardan tovarlar va xizmatlar sotib olsa-yu, lekin ular to‘lovlarni kechiktirsa, xususiy ishlab chiqaruvchilar o‘z mahsulotlari narxlarini oldindan oshirib qo‘yishadi. Bu esa inflyatsiyaning oshishiga olib keladi.

Agar davlat budjeti taqchilligi davlat zayomlarini chiqarish orqali moliyalashtirilsa, ular sotilishi natijasida pulga talab oshadi. Bu esa o‘z navbatida foiz stavkasini ko‘tarilishiga olib kelishi mumkin. Oqibatda investitsiya xarajatlari, sof eksport hajmi va qisman iste’mol xarajatlari kamayadi. Pirovardida siqib chiqarish samarasi ro‘y beradi va u fiskal siyosatning rag‘batlantiruvchi samarasini zaiflashtirib qo‘yadi.

Budjet taqchilligini moliyalashtirishning bu usuli noinflyatsion usul hisoblansa-da, inflyatsiya xavfini ma’lum muddatga kechiktiradi xolos. Chunki muddati yetgan zayomlarni sotib olish bilan davlat muomaladagi pul massasini ko‘paytiradi. Bu esa o‘z navbatida, baholar darajasining ko‘tarishiga sabab bo‘ladi. Soliq tushumlarini ko‘paytirish budjet taqchilligini moliyalashtirishning uchinchi yo‘li bo‘lib, u uzoq muddat talab etadigan soliq islohati o‘tkazilishini talab etadi. Bu islohotlar soliq bazasini kengaytirish, soliq stavkalarini kamaytirish, soliq yukini ishlab chiqaruvchilardan ko‘proq mulk egalari va mulkdan foydalanuvchilar zimmasiga o‘tkazish orqali soliqlar tushumini ko‘paytirishni ko‘zda tutadi.

Budjet ortiqchaligini kamaytirish usullariga muomaladagi pul mablag‘larini olib qo‘yish va davlat qarzlarini to‘lash kiradi.

Davlat qarzlarini to'lash nominal daromadlar va muomaladagi pul massasini oshirib, baholar darajasining yanada oshishiga olib kelishi mumkin. Shu tufayli budjetdagi ortiqcha mablag'larni muzlatib qo'yish budjet kamomadini pasaytirishning nisbatan noinflyatsion usulidir.

Barqarorlashtirishning dastlabki bosqichida olib borilgan izchil makroiqtisodiy siyosat natijasida davlat budjeti taqchilligi pasaytirildi va 2003, 2004-yillarda YaIM ga nisbatan 0,4 foizni tashkil etdi (1992-yilda 12 %). Bu umume'tirof etilgan 3 % li me'yordan ancha past ko'rsatkichdir. Budjet taqchilligi, asosan, noinflyatsion usullar bilan, ya'ni davlat obligatsiyalari chiqarish hamda xususiylashtirishdan tushgan mablag'lar hisobiga moliyalashtirildi.

Keyingi yillarda amalga oshirilgan islohotlar natijasida davlat moliyasining barqarorligi kuzatildi va unda quyidagilar muhim ahamiyatga ega bo'ldi:

- yangi tahrirdagi Soliq kodeksining qabul qilinishi soliq tizimining huquqiy maqomining yanada takomillashuvini ta'minladi;

- soliq yukini yanada qisqartirish va soliq ma'murchiligini takomillashtirilishi natijasida tadbirkorlik faoliyatiga keng yo'l ochib berildi;

- kuchli ijtimoiy himoya tizimini shakllantirish va uni barqaror moliyaviy ta'minlash mablag'larini shakllantirishda davlat budjeti va budjetdan tashqari maqsadli jamg'armalarning alohida ahamiyatini hisobga olgan holda davlat budjeti xarajatlari tarkibida ijtimoiy-madaniy tadbir xarajatlari va aholini ijtimoiy himoyalash xarajatlari ustuvor ahamiyat kasb etdi. Natijada aholining turmush darajasini yanada oshirish va ularning daromadlarini izchil oshirish, ish haqi, stipendiya, ijtimoiy nafaqa va pensiya miqdorini inflyatsiya darajasidan yuqori miqdorlarda ko'paytirish yo'li bilan fuqarolarni ijtimoiy qo'llab-quvvatlash kuchaytirildi;

- davlat budjeti ijrosining g'aznachilik tizimini joriy etilishi uning kassa ijrosini yagona standartlar va tartiblarga muvofiq samarali ijrosining ta'minlanmoqda;

- tiklanish va taraqqiyot jamg'armasini tashkil qilinishi real sektorning tayanch tarmoqlarini modernizatsiya qilish va texnik qayta qurollantirish, samarali tarkibiy islohotlarni amalga oshirish va investitsiya siyosatini moliyaviy ta'minlashning samarali manbalarini

shakllanishiga olib keldi. Ayniqsa, ushbu jamg'arma inqirozga qarshi choralar dasturida belgilangan chora-tadbirlarni samarali ijrosini ta'minlashda alohida ahamiyat kasb etmoqda;

- joylardagi ijtimoiy iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishning asosiy moliyaviy manbalaridan biri bo'lgan mahalliy budjetlarning daromad bazasini yanada mustahkamlash, ularni dotatsiyadan chiqarish bo'yicha amalga oshirilgan islohotlar natijasida ularning barqarorligi ta'minlandi.

Davlat budjeti tizimidagi institutsional islohotlar:

- budjet tashkilotlarini moliyalashtirish tartibini belgilash;
- budjet tasnifini takomillashtirish;
- o'rta muddatli budjetlarni shakllantirish;
- g'aznachilik tizimini joriy qilish.

G'aznachilik – Davlat budjetining ijrosini ta'minlashning bir shakli bo'lib, unda davlat budjeti daromadlarini yagona g'aznachilik hisob raqamida to'planishini ta'minlanadi, budjet mablag'laridan foydalanish ustidan nazorat amalga oshiriladi, shuningdek, davlat tashqi va ichki qarzlarni boshqarishda xizmat ko'rsatadi hamda budjetdan tashqari maqsadli jamg'armalar, budjet tashkilotlarining budjetdan tashqari mablag'lari pul oqimlarini monitoringini olib boradi.

Davlat budjetining g'aznachilik ijrosiga o'tishning maqsadi:

- Davlat budjetini samarali boshqarish;
- Davlat budjeti mablag'laridan samarali foydalanish;
- budjet mablag'laridan maqsadli foydalanish ustidan nazoratni kuchaytirish;
- Davlat budjeti ijrosi to'g'risidagi hisobotni tayyorlash muddatini qisqartirish va sifatini yanada yaxshilash.

G'aznachilikning vazifalari :

- Davlat budjetining kassa ijrosi;
- Davlat budjeti mablag'larining tushumi va sarfi ustidan nazoratni amalga oshirish;
- Davlat budjeti mablag'larini boshqarish;
- Davlat budjetida mablag'lar nazarda tutilgan yuridik yoki jismoniy shaxslar nomidan va ularning topshirig'iga binoan to'lovlarni amalga oshirish;

- budjet tashkilotlarining tovarlar yetkazib berish (ishlar bajarish, xizmatlar ko'rsatish) uchun tuzadigan shartnomalarini, shuningdek, buyurtmachilarning Davlat budjeti mablag'lari hisobidan kapital qurilish uchun tuzadigan shartnomalarini ro'yxatga olish;

- Davlat budjeti g'azna ijrosining buxgalteriya hisobini yuritish;
- Davlat budjeti ijrosining qanday borayotganligi to'g'risidagi axborotlarni yig'ish, qayta ishlash va tahlil qilish;

- O'zbekiston Respublikasi davlat ichki va tashqi qarzlariga xizmat ko'rsatish, O'zbekiston Respublikasi kafolatlarini bajarish.

G'aznachilikka o'tish bosqichlari:

1. 2005-yil 1-iyundan boshlab, Toshkent shahri va Samarqand viloyatida davlat budjeti g'aznachilik ijrosining ba'zi elementlari tajriba uchun tadbiiq qilindi;

2. 2006-yildan davlat budjetining g'aznachilik ijrosi yetti viloyatga bosqichma-bosqich tadbiiq etildi (Samarkand, Namangan, Buxoro, Toshkent shahri, Sirdaryo, Surxondaryo, Xorazm, Qoraqalpog'iston Respublikasi).

Qolgan hududlar 2007-yilda qamrab olindi. (Andijon, Jizzax, Qashqadaryo, Navoiy, Toshkent, Farg'ona viloyatlari).

G'aznachilik tadbiiq etilishining ijobiiq natijalari:

- quyi budjet tashkilotlariga mablag'larni bosqichma - bosqich moliyalashtirish mexanizmi tugatildi;

- budjet mablag'larining banklardagi ko'plab hisob raqamlarda tarqalib ketishiga barham berildi;

- mablag'lar g'aznachilik hisobraqamida jamlandi va buning natijasida to'lovlarni amalga oshirish, shu jumladan ish haqini to'lash muddatlari qisqardi;

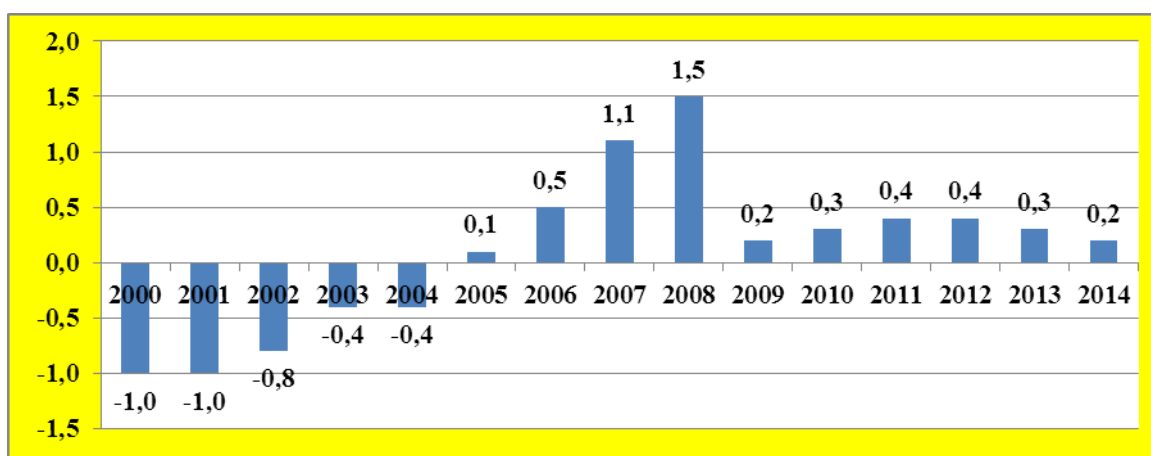
- budjet mablag'larining aylanish jarayonining samaradorligi oshdi.

Respublikamizda o'tkazilayotgan soliiq-budjet siyosati makroiqtisodiiq barqarorlikni ta'minlab turish, ustuvor tarmoqlarni investitsiyalash, ta'lim sohasini jadal rivojlantirish, aholini ijtimoiy himoya qilish maqsadlariga qaratilib kelinmoqda.

Mamlakatmizda kuzatilayotgan makroiqtisodiiq barqarorlik muhim begilaridan biri davlat budjetining profitsit bilan bajarilayotganligi hisoblanadi. Xususan, keyingi yillarda davlat budjeti taqchillik bilan rejalashtirilayotgan bo'lsa-da, soliiqlar bo'yicha prognoz ko'rsatkich-

larni ortig‘i bilan bajarilishi hamda davlat budjeti xarajatlarini manzili va maqsadli sarflanishini ta‘minlanishi natijasida budjet profitsit bilan ijro etilmoqda.

5.3-chizmadan ko‘rishimiz mumkinki, 2000–2004-yillar davomida mamlakatimiz davlat budjeti taqchilligini -1,0 foizdan -0,4 foiz darajasiga qadar pasaytirishga, 2005–2008-yillar davomida esa davlat budjeti taqchilligiga barham berib, davlat budjeti profitsitini 0,1 foizdan 1,5 foizga qadar oshirishga erishildi.

5.1-chizma. O‘zbekiston Respublikasida Davlat budjeti ko‘rsatkichlarining bajarilish darajasi, YaIMga nisbatan foizda.³²

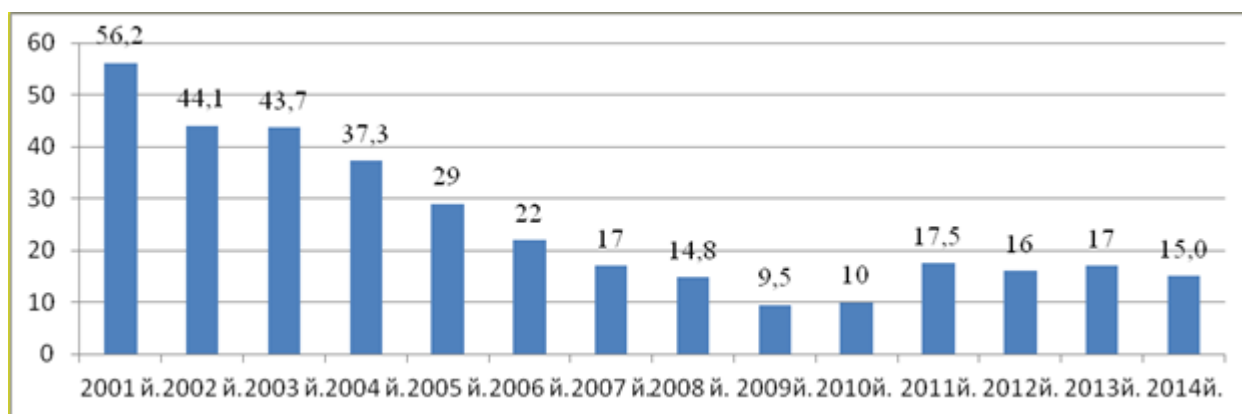
Keyingi yillarda mazkur jarayonlarga ham jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi o‘zining salbiy ta‘sirini ko‘rsatishiga qaramasdan, budjet profitsitini saqlab qolishga erishilmoqda. 2015-yilda ham maqsadga muvofiq yo‘naltirilgan chora-tadbirlar natijasida budjet daromadlari uning xarajatlaridan ortish hajmi YaIMning 0,1 foizi darajasida bo‘lishiga erishildi. Umuman olganda, davlat budjeti sohasidagi bunday natijalarni qo‘lga kiritishda mamlakatimiz iqtisodiyotini bosqichma-bosqich o‘zgartirish va erkinlashtirish, ilgari davlat zimmasida bo‘lgan bir qancha vazifalarning xususiy sektorga o‘tkazish orqali davlat budjeti xarajatlarini optimallashtirish, yangi sanoat yo‘nalishlarining rivojlantirilishi hamda xususiy sektor moliyaviy holatining mustahkamlanishi, shuningdek, uning

³²O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi ma‘lumotlari

mamlakat iqtisodiyotidagi roli va ulushining ortishi kabi omillar sezilarli ta'sir ko'rsatdi.

Budjet taqchilligining kuchayishi muqarrar ravishda davlat qarzini keltirib chiqaradi. Ya'ni budjet taqchilligi, asosan, davlat qarzi hisobiga qoplanib, u ichki va tashqi qarzlardan iborat bo'ladi.

O'zbekistonda tashqi qarz masalasiga mustaqil taraqqiyotimizning dastlabki pallasidanoq har tomonlama chuqur o'ylangan va mulohaza qilingan holda yondoshildi.

5.2-chizma. O'zbekiston Respublikasining tashqi qarz darajasi dinamikasi, YaIM ga nisbatan % da³³.

O'zbekistonda tashqi qarz va kreditlarni olishda qat'i va muhim tamoyillar, jumladan, ularning uzoq muddatga va past foizlarda berilishi, qarz berishning hech qanday siyosiy yoki mafkuraviy talab va shartlar bilan bog'liq emasligi, ularning umumxalq manfaatlariga, asosan, real iqtisodiyotni rivojlantirish hamda aholi farovonligini oshirishga yo'naltirilganligi kabilarga amal qilinganligi 2015-yil yakunlariga ko'ra, tashqi davlat qarzining yalpi ichki mahsulotga nisbatan 18,5 foizni tashkil etishiga imkon yaratdi.

Tashqi qarz darajasining past darajada ekanligi mamlakat oltin – valyuta zaxiralarining barqarorligini ta'minlamoqda. Jumladan, 2014-yilda OVZ hajmi 1,6 mlrd.dollarga ko'payib, hozirda 20 oydan ziyodroq importni qoplaydigan oltin – valyuta zaxiralari mavjud.

³³ O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi ma'lumotlari

5.3. O‘zbekistonda iqtisodiyotni soliqlar yordamida tartibga solish xususiyatlari

Davlat budjeti daromadlarining asosiy manbai soliqlar hisoblanib, 2015-yildagi soliq siyosatining eng ustuvor yo‘nalishlari quyidagilardan iborat bo‘ldi:

- davlatning fiskal manfaatlarini inobatga olgan holda tadbirkorlik subyektlari uchun soliq yukini yanada kamaytirish, bunda to‘g‘ri soliqlar bo‘yicha soliq yuki alohida ahamiyatga ega bo‘lib, pirovard natijada ishlab chiqarishni kengaytirish va yangi ish o‘rinlarini yaratishga imkoniyat yaratildi;

- soliq ma‘murchiligi yanada soddalashtirildi va soliq qonunchiligining barqarorligini ta‘minlash natijasida soliq tizimining shaffofligi oshirildi.

Soliqlar majburiy to‘lovni ifoda etuvchi pul munosabatlarini bildirib, bu munosabatlar soliq to‘lovchilar (huquqiy va jismoniy shaxslar) bilan soliqni o‘z mulkiga aylantiruvchi davlat o‘rtasida yuzaga keladi.

Korxonalar va tashkilotlar aholiga xizmat ko‘rsatganida, ishlar bajarilganida yoki bozorlarda oldi-sotdi qilganda ham pul to‘lovlari mavjud. Lekin ular soliq bo‘l olmaydi. Soliq munosabati bo‘lish uchun davlat mamlakatda yaratilgan yalpi ichki mahsulot qiymatini taqsimlash yo‘li bilan majburan davlat budjetiga mablag to‘plash jarayonini amalga oshiradi.

Soliqlarning o‘ziga xos belgilari mavjud bo‘ladi, ularga: majburiylik, xazinaga tushishlik, qat‘ilik va doimiylik, aniq soliq to‘lovchi uchun ekvivalentsizlik belgilari mavjuddir.

Jahon soliq siyosati tajribasida soliqqa tortishning quyidagi yo‘nalishlariga katta e‘tibor beriladi:

1) har xil mulk shakllariga moslangan korxonalar va tashkilotlarning xo‘jalik yuritishiga mumkin qadar iqtisodiy sharoit yaratish, ularni bozor munosabatlariga kirib borishiga har tomonlama yordamlashish;

2) ijtimoiy-zaruriy umumdavlat vazifalarini bajarish uchun davlatni kerak bo‘lgan moliyaviy manbalar bilan ta‘minlash;

3) bozor iqtisodiyoti sharoitida yangi ijtimoiy-iqtisodiy omillarni tashkil qilishda qatnashish, ishsizlarni ish bilan ta‘minlash, iqtisodiy nochorlarga yordam berish;

4) aholi turmush darajasini zaruriy me‘yorda saqlab turish imkonini izlash va ta‘minlash, soliqqa tortilmaydigan daromad minimumini vaqti-

vaqti bilan oshirib borish. Bunda “iste’mol savatchasi” ma’lumotlarini e’tiborga olish.³⁴

Markazlashgan pul fondini va davlatning boshqa fondlarini majburiy tashkil etadigan soliq va yig‘imlar turlarining yig‘indisiga soliqlar tizimi deb ataladi. Bu ta’rifda soliq va yig‘imlar yagona mohiyat, ya’ni “majburiy xarakterga ega bo‘lgan munosabat” va ularning bir-biri bilan bog‘liqligi va nihoyat budjetga tushishligini ko‘rsatadi. Bu O‘zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi mazmuniga mos keladi. Shu yerda bahsli masala ham mavjud, ya’ni davlatning budjetdan tashqari fondlariga (pensiya, ijtimoiy sug‘urta, bandlik, yo‘l fondlari va boshqalarga) to‘lovlarni ham majburiylik nuqtayi nazardan soliq tizimiga kiritish muammosi mavjud. O‘zbekiston Respublikasi Soliq Kodeksiga binoan soliqlar tizimi umumdavlat soliqlari hamda mahalliy soliqlar va yig‘imlarni o‘z ichiga oladi (5.1-jadval).

5.1-jadval

O‘zbekiston Respublikasida soliqlar tizimi tarkibi

Umumdavlat soliqlari.	Mahalliy soliqlar va yig‘imlar
<ol style="list-style-type: none"> 1. Yuridik shaxslar daromadiga (foydasiga) soliq. 2. Jismoniy shaxslar daromadiga soliq. 3. Qo‘shilgan qiymat solig‘i. 4. Aksiz solig‘i. 5. Yer osti boyliklaridan foydalanish solig‘i. 6. Suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq. 7. Savdo va umumiy ovqatlanish tashkilotlaridan yalpi daromad solig‘i. 8. Bojxona boji. 9. Davlat boji. 10. Qimmatli qog‘ozlarni ro‘yxatdan o‘tkazish yig‘imi. 11. Boshqa daromadlar. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Mol-mulk solig‘i. 2. Yer solig‘i. 3. Yagona soliq.. 4. Infratuzilmani rivojlantirish solig‘i. 5. Jismoniy shaxslarning transport yoqilg‘isi uchun iste’mol solig‘i. 6. Jismoniy shaxslar chetdan tovarlar olib kelganligi uchun yagona bojxona to‘lovi. 7. Savdo huquq yig‘imi, shu jumladan alohida tovarlarni turlarini sotish litsenziya yig‘imi. 8. Ishbilarmonlik bilan shug‘ullanuvchi, huquqiy hamda jismoniy shaxslarni ro‘yxatdan o‘tkazish yig‘imi. 9. Boshqa to‘lovlar.

³⁴ Yahyoyev Q. “Soliqqa tortish nazariyasi va amaliyoti”. T. “G‘afur G‘ulom” 2003. y. 25 bet.

5.1-jadvalda ko‘rinib turibdiki, hozirgi kunda soliqlar kodeksda 7 ta umumdavlat (respublika) soliqlari va 5 ta mahalliy soliqlar kiradi

Soliqlarni obyekt va iqtisodiy mohiyati bo‘yicha guruhlanadi. Soliqlarni guruhlash iqtisodiyotga ijobiy va salbiy ta’sirlarni o‘rganishning ilmiy va amaliy uslubidir.

Soliqlar soliqqa tortish obyektiga qarab to‘rt guruhga bo‘linadi:

- oborotdan olinadigan soliqlar;
- daromaddan olinadigan soliqlar;
- mol-mulk qiymatidan olinadigan soliqlar;
- yer maydoniga qarab olinadigan soliqlar..

Oborotdan olinadigan soliqlarga qo‘shilgan qiymat solig‘i, aksiz solig‘i, bojxona va yer osti boyliklari qiymatidan olinadigan soliqlar kiradi. Lekin oborot (aylanma) tushunchasi bizning qonunchiligimiz bo‘yicha ilgari dek mahsulot realizatsiyasi oborotidan emas, balki mahsulotlarni yuklab yuborgan qiymat bilan o‘lchanadi. Yalpi tushumdan olinadigan yagona soliq ham oborotdan olinadigan soliqlarga kiradi.

Daromaddan olinadigan soliqlarga huquqiy shaxslarning daromadiga (foydasiga), jismoniy shaxslarning daromadiga solinadigan soliq, savdo tashkilotlarining yalpi daromadidan olinadigan soliqlar kiradi. Bu guruh soliqlarga ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish solig‘i ham kiradi.

Mol-mulk qiymatidan olinadigan soliqlarga mol-mulk solig‘i, ekologiya, avtomobil mashinalarini qayta sotish solig‘i va boshqalar kiradi.

Yer maydonlaridan olinadigan soliqlarga qishloq xo‘jalik tovar ishlab chiqaruvchilarning yagona yer solig‘i va yuridik (noqishloq xo‘jalik) va jismoniy shaxslarning yer soliqlari kiradi.

Iqtisodiy mohiyatiga karab soliqlar egri va to‘g‘ri soliqlarga yoki bevosita va bilvosta bo‘linadi.

To‘g‘ri soliqlarni bevosita soliq to‘lovchilarning o‘zi to‘laydi, ya’ni soliqni huquqiy to‘lovchisi ham, haqiqiy to‘lovchisi ham bitta shaxs bo‘ladi. To‘g‘ri soliq yukini boshqalarga ortish holati bu yerda bo‘lmaydi. Bu soliqlarga hamma daromaddan to‘lanadigan va barcha mulk soliqlari kiradi.

“To‘g‘ri soliqlardan to‘g‘ridan to‘g‘ri daromaddan soliq to‘langanligi uchun soliqlar stavkasining kamaytirilishi korxonalar

daromadining ko‘p qismini ularga qoldirib, investitsiya faoliyatini kengaytirish imkonini yaratib, bozor iqtisodiyotini rivojlantiradi. Bu soliqlarning stavkalari ko‘paytirilsa, biznes imkoniyatlari kamaya borib, iqtisodiy rivojlanishni susaytiradi. Demak, bu guruh soliqlarning stavkalari to‘g‘ridan to‘g‘ri bozor iqtisodiyoti bilan chambarchas bog‘langandir’*.

Egri soliqlarni huquqiy to‘lovchilari mahsulot (ish, xizmatni) yuklab yuboruvchilardir (xizmat ko‘rsatuvchilardir). Lekin, soliq og‘irligini haqiqatdan ham budjetga to‘lovchilari tovar (ish, xizmat)ni iste‘mol qiluvchilardir, ya‘ni haqiqiy soliq to‘lovchilar bu yerda yashiringan. Bu soliqlar tovar (ish, xizmat) qiymati ustiga ustama ravishda qo‘yiladi.

Bu soliqlarning ijobiy tomoni mamlakatda ishlab chiqarilgan tovarlarni chetga chiqib ketishini chegaralaydi, mamlakat ichida tovarlar ko‘p bo‘lishiga yordam beradi. Egri soliqlar orqali tovarlar qiymati oshirilmasa, bozorlarda ularning taqchilligi ortadi. Egri soliqlar stavkasining asosli ravishda oshirilishi korxonalar faoliyatining moliyaviy yakuniga to‘g‘ridan to‘g‘ri ta‘sir etmaydi, ya‘ni investitsion faoliyatini qisqartirmaydi. Ammo soliq stavkasi tahlil qilinmasdan oshirib yuborilsa, korxonalar mahsulotlarini sotishda qiyinchilikka uchrab, foydasi va budjetga to‘lovlari kamayishi mumkin.

Bu soliqlarning yana bir tomoni muomaladagi ortiqcha pul massasini kamaytirib, inqirozni jilovlab boradi. Biroq bu soliqlar mehnat bilan band bo‘lgan aholining real daromadini pasaytiradi. Korxonalarda to‘g‘ri soliqlar stavkasini kamaytirish hisobiga berilgan imkoniyat ko‘proq mahsulot ishlab chiqarishni ko‘paytirib, tovarlar assortimentining oshishini ta‘minlashi kerak.

Jahon soliq amaliyotida to‘g‘ri va egri soliqlar nisbatiga qarab u yoki bu mamlakat iqtisodiyotini rivojlanishi yoki iqtisodiy qiyinchiliklarni borligini tahlil qilib berish mumkin. Masalan, AQSHda to‘g‘ri soliqlar salmog‘ining budjet daromadida 90 foizga yaqin bo‘lishi bu yerda rivojlangan bozor iqtisodiyoti mavjudligidan darak beradi.

*Malikov T.S. Soliq va soliqqa tortishning dolzarb masalalari. T.: “Akademiya”, 2002, 56-b.

Egri soliqlar tarkibiga QQS, aksiz solig'i, bojxona boji, yer osti boyliklaridan foydalanish soliqlari kiradi. Yuqorida aytib o'tilganidek, to'g'ri va egri soliqlar yagona soliq tizimini tashkil etib bir-biri bilan o'zaro bog'langan. Umumiy soliq summasi o'zgarmagan holda biringining stavkasini kamaytirish ikkinchisini stavkasini oshirishni talab etadi.

5.4. Soliq tizimini soddalashtirish va unifikatsiya qilish hamda soliq yukini kamaytirish yo'llari

Respublikamiz mustaqilligining dastlabki yillarida davlat soliq siyosatining asosiy yo'nalishi bozor munosabatlarini qaror toptirishga qaratilgan qator ilmiy asoslangan soliqlarni joriy etish va shu orqali mavjud soliq tizimini tubdan qaytadan tashkil etishdan iborat bo'ldi. Soliq siyosatining keyingi yo'nalishi esa joriy etilgan soliqlarni samarali amal qilishini ta'minlash maqsadida soliq munosabatlarini amalga oshiruvchi tegishli muassasalar tashkil etishga qaratildi. Xususan, dastlab Vazirlar Mahkamasi qoshida Soliq bosh boshqarmasi tashkil etilgan bo'lsa, 1994-yilga kelib bu boshqarma Davlat Soliq qo'mitasiga aylantirildi va uning hududiy bo'linmalari tashkil etildi. Bundan ko'rinadiki, bozor iqtisodiyotiga o'tishning birinchi bosqichida soliq siyosatida, asosan, tashkiliy jihatlarga e'tibor qaratildi, ya'ni soliqlarni joriy etish va soliq siyosatini bevosita amalga oshiruvchi tegishli muassasalar shakllantirildi.

Bu davrdagi soliq siyosatining asosiy xususiyatlaridan biri soliqlarning ko'proq fiskal ahamiyat kasb etishida, ya'ni ko'proq e'tibor davlat budjeti daromadlarini shakllantirishga qaratildi.

Bugungi kunda respublikamiz soliq siyosatini isloh qilishning asosiy yo'nalishlari sifatida soliq qonunchiligini yanada soddalashtirish, soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarni unifikatsiya qilish, soliq yukini yengillashtirish, soliq boshqaruvini erkinlashtirish, resurslardan foydalanish samaradorligini oshirishni soliq instrumentlari vositasida rag'batlantirish va boshqa yo'nalishlar belgilab olindi.

Respublikamizda soliq tizimini takomillashtirish jarayonida xo'jalik yurituvchi subyektlarga nisbatan soliq yukini izchil kamaytirishga alohida e'tibor qaratish lozimligi ko'p bora ta'kidlanmoqda. Bunda birinchi navbatda ularning daromadlaridan

undiriladigan bevosita soliqlarning salmog'ini kamaytirish lozimligi alohida ahamiyatga ega. Buning natijasida, korxonalar ixtiyorida qoladigan mablag'lar ulushining ko'payishi evaziga uning aylanma mablag'lari miqdorini ko'paytirib borish va optimal darajasini saqlash, ishlab chiqarishni modernizatsiyalash, uning samaradorligini oshirish maqsadida ko'proq investitsiya kiritish, xodimlar mehnatini yanada rag'batlantirish imkonini beradi.

Bevosita soliqlar bo'yicha soliq yukini izchil kamaytirish soliq siyosatining samaradorligini YaIM ga nisbatan ular tushumining barqaror kamayishi tendensiyasi ham isbotlaydi. Soliq tizimini takomillashtirishda ustuvor ahamiyat bilvosita soliqqa tortishga qaratilgan. Bilvosita soliqlar tovarlarga nisbatan qo'shimcha bo'lgani holda, pirovard natijada ishlab chiqaruvchining moliyaviy holatiga to'g'ridan to'g'ri ta'sir ko'rsatmaydi hamda ishlab chiqarishni rivojlantirishga to'sqinlik qilmaydi.

Soliqqa tortish tizimini takomillashtirishning muhim yo'nalishlaridan biri, soliq tizimini tartibga solish, soliq turlarini kamaytirish, hisob-kitob mexanizmini soddalashtirish va ular bo'yicha to'lov davriyligini kamaytirish hisoblanadi.

Soliqqa tortishning ham qandaydir chegarasi borligi to'g'risida dastlabki tushunchalar paydo bo'lgandan hozirgi kungacha yaratilgan qiymat yoki olingan daromadning qancha qismini davlat olishi kerag-u, qanchasi soliq to'lovchining o'zida qolishi lozimligi to'g'risida bosh qotiriladi, soliq yukining optimal darajasini topishga harakat qilinadi, lekin shu bugungacha bu borada aniq bir to'xtamga erishib bo'lmagan. Davlat o'z daromadlarini maksimallashtirishga harakat qilsa, soliq to'lovchilar aksincha, o'z soliq majburiyatlarini minimallashtirishga, soliq bosimi ularning moliyaviy imkoniyatlarini cheklab qo'ymasligiga harakat qiladilar. Soliq undirishda davlatning "adolatliligi" susayib borgan sayin, soliq to'lovchilarning "rostgo'yligi" ham kamayib boraveradi. Zamonaviy davlatchilikda soliqqa tortish bilan bog'liq mazkur oddiy haqiqatni aksariyat polisimeykerlar allaqachon anglab yetishgan. Bunda esa soliq yukini optimallashtirishning klassik va zamonaviy ilmiy konsepsiyalari roli benihoya kattadir.

Soliqqa tortishni optimallashtirishning klassik prinsiplariga asoslangan zamonaviy ilmiy-nazariy konsepsiyalar ichida amerikalik

iqtisodchi olim Artur Lafferning mashhur “egri chizig‘i” alohida o‘ringa ega.

A.Laffer soliq yuki darajasi va budjetga tushumlar o‘rtasidagi miqdoriy bog‘liqlikni parabolik egri chiziq ko‘rinishida tasvirlab, shuni xulosa qilib aytadiki, soliq tushumlarini faqat soliq stavkasi oshirilganda emas, balki soliq yuki maqbul darajagacha pasaytirilganda ham oshirib borish mumkin.

Soliq stavkalarining ma‘lum bir chegaragacha ko‘tarilishigina davlat budjetiga soliq tushumlarining barqaror o‘sib borishi va ularning mumkin bo‘lgan maksimal darajasini ta‘minlaydi. Keyin esa soliq tushumlari o‘sishtan to‘xtaydi.

Soliq to‘lovchilar, ayniqsa, tadbirkorlik subyektlari iqtisodiy faolligini bo‘g‘magan holda davlat budjetiga soliq tushumlarining barqaror o‘sib borishini ta‘minlash imkonini beradigan soliq stavkalari hududi soliqqa tortishning “sog‘lom hududi” deb hisoblanadi. Budjetga tushumlarning mumkin bo‘lgan maksimal darajasini ta‘minlaydigan soliqning chegaraviy optimal stavkasidan keyin esa soliqqa tortishning “taqiqlangan hududi” boshlanadi.

Shunday qilib, soliq stavkasi ma‘lum bir darajaga yetganda tadbirkorlik tashabbusi o‘ladi, ishlab chiqarishni kengaytirishga yoki uni davom ettirishga bo‘lgan istak yo‘qoladi, soliqqa tortiladigan daromadlar va o‘z-o‘zidan soliq bazalari qisqaradi. Oxir-oqibatda soliq to‘lovchilarning bir qismi (ilojini topganlari) iqtisodiyotning xufiyona sohasiga ko‘chib o‘tadi, boshqa qismi esa o‘z faoliyatiga nuqta qo‘yadi.

Laffer nazariyasiga ko‘ra, soliq yukining og‘irlashuvi yashirin iqtisodiyotning rivojlanishiga olib keladi. Uning fikricha, daromadlarni soliqqa tortishning eng yuqori darajasi 30 foizdan oshmagani ma‘qul. Mana shu stavkagacha budjet daromadlari ko‘payib keladi. Agar daromadlarning 40-50 foizi olinib boshlansa, ya‘ni soliq yuki darajasi “taqiqlangan hudud”ga o‘tib ketsa, u holda aholi jamg‘armalari qisqaradi, o‘z navbatida, iqtisodiyotga investitsiya qilishdan manfaatdorlik susayadi va soliq tushumlari kamayib ketadi. Aksincha, soliq yukini kamaytirish iqtisodiyotning rivojlanishini rag‘batlantiradi.

Soliq yukining optimal darajasidan keyin, nafaqat haqiqatda soliq to‘lanayotgan soliq bazalari, ya‘ni rasman deklaratsiya qilingan

daromadlar, balki haqiqiy soliqqa tortilishi lozim bo'lgan, lekin soliqdan yashirilgan daromadlar ham kamayib ketadi.

A.Laffer konsepsiyasining qisqacha mohiyati shundaki, davlat budjetining daromadlari soliq stavkalari va soliq yuki darajasini oshirish hisobiga emas, balki soliq solish bazalarining kengayishi hisobiga ko'payadi.

Soliqqa tortishning umumiy qonuniyatlari shuni ko'rsatadiki, keng soliq bazasi soliq yukining nisbatan pastroq darajasiga yo'l beradi, tor soliq bazasi esa aksincha, yuqori soliq stavkalarini ko'zda tutadi. Biroq yuqori yoki past soliq stavkalari soliq to'lovchilarning iqtisodiy faoliyatiga turlicha ta'sir ko'rsatadi. Yuqori soliqqa tortish darajasi mamlakat iqtisodiyotining yomonlashuviga, mos ravishda soliq bazalarining qisqarishiga olib keladi. Bu esa, davlatni o'z moliyaviy ehtiyojlarini qondirish uchun soliq stavkalarini yanada oshirishga majbur qiladi. Oshib boruvchi soliq yuki esa investitsiyalarni qisqartiradi, mos ravishda ishlab chiqarish, talab va bandlik ham qisqaradi. Shu tariqa soliq solish bazalarining yanada qisqarishi davom etadi, soliq tushumlari kamayib boradi. Og'ir soliq bosimi, talabning qisqarishi, ishsizlikning ortishi iqtisodiyotni yanada izdan chiqaradi, tadbirkorlikdan manfaat yo'qoladi, yashirin iqtisodiyot rivojlanadi, soliqlarning yig'iluvchanlik darajasi pasayib, korxonalarining soliq qarzlari oshadi. Davlat iqtisodiy siyosatining vazifasi esa mana shunday salbiy vaziyatga tushib qolishning oldini olish, agar shunday holatga tushgan bo'lsa, undan chiqib ketishni ta'minlash hisoblanadi.

Biroq zamonaviy moliyaviy tadqiqotlar shuni ko'rsatayaptiki, soliq yukining ma'lum bir darajasini barcha iqtisodiyotlar uchun ham birdek maqbul deb bo'lavermaydi. Iqtisodiyoti yuksak darajada rivojlangan mamlakatda maqbul deb topilgan soliq yuki darajasi rivojlanayotgan yoki o'tish iqtisodiyotida bo'lgan mamlakatlar uchun og'irlik qilishi mumkin. Shuning uchun soliq yuki iqtisodiyot darajasiga qarab har xil baholanadi.

Soliq yukining darajasi bozor iqtisodiyoti taraqqiyot yo'lining tanlangan modeliga ham bog'liqdir. Erkin bozor iqtisodiyoti xo'jalik yurituvchi subyektlarga soliq yukining yengilroq bo'lishini taqozo etsa, ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyoti uning aksidir. Chunki bozor iqtisodiyotining ijtimoiy yo'naltirilganligi qanchalik kuchli

bo'lsa, davlat budjeti xarajatlarining oshishini taqozo etadiki, o'z navbatida soliq yukini oshirishga ehtiyoj tug'iladi.

Soliqlarning YaIMdagi salmog'i sifatida makrodarajadagi soliq yuki ko'rsatkichlarini qator mamlakatlar bo'yicha ko'rib chiqadigan bo'lsak, darhaqiqat, yuqori darajada ijtimoiy himoya yo'lga qo'yilgan davlatlarda soliq yukining eng yuqori darajalarini kuzatish mumkin.

Iqtisodiyoti rivojlangan davlatlar ichida makroiqtisodiy soliq yuki ko'rsatkichining eng yuqori darajalari Skandinaviya va G'arbiy Yevropa mamlakatlariga to'g'ri keladi. Bu mamlakatlarda soliq tushumlarining YaIMdagi salmog'i 40 foiz va undan yuqori darajani tashkil qiladi. Buning sababi shundaki, aynan ushbu mamlakatlarda fuqarolarning ijtimoiy himoyasi yuqori darajada ta'minlangan, soliqlardan sezilarli miqdorlarda standart va o'zgaruvchan ijtimoiy chegirmalar mavjud bo'lgani holda, yuqori soliqqa tortish darajasi kuzatiladi.

Shuni ham ta'kidlash joizki, soliq yukining yuqori darajasi albatta, shu davlatda kuchli ijtimoiy himoya yo'lga qo'yilganligidan dalolat bermaydi. Mamlakatdagi yuqori fiskallik, aksincha, ayrim davlatlarda yashirin iqtisodiyotning kuchayganligidan bo'lishi ham mumkin. Chunki iqtisodiy faoliyat turlari, oborotlar, daromadlar, mulklar va boshqa soliqqa tortish mumkin bo'lgan obyektlarning to'liq hisobga olinmasligi oxir-oqibatda yalpi soliq bazalarining torayishiga olib keladi. Tor soliq bazasi esa yuqorida ta'kidlanganidek, yuqori soliq stavkalarini talab qiladi.

Zimbabve va Kuba kabi davlatlarda soliq yukining darajasi iqtisodiyoti yuksak bo'lgan qator mamlakatlarnikidan ancha yuqori. Bundan tashqari, davlatlar bo'yicha soliq yuki darajalarining qiyosiy tahlilidan xulosa qilish mumkinki, soliq yuki ko'rsatkichi iqtisodiyotlarning qay darajada rivojlanganligi yoki mamlakatlarda ijtimoiy himoyaning qay darajada ta'minlanganligiga baho berishga asos bo'la olmaydi. Bu ko'rsatkichning darajasi mamlakatlar ijtimoiy-iqtisodiy siyosatlarining xususiyatlari, ularda tabiiy resurslar holati, aholisining zichligi, geografik joylashuvi va boshqa qator omillar ta'sirida shakllanadi.

Xo'sh, O'zbekiston bu borada qanday pozitsiyani egallagan? Davlatimizda soliq yuki darajasi og'irmi yoki yengil? Bu savollarga javob berish uchun mamlakatimizda soliq tushumlarining YaIMdagi

salmog‘ini aks ettiruvchi soliq yuki ko‘rsatkichiga baho berishimiz lozim. Respublikamizning rasmiy statistik manbalaridan olingan ma‘lumotlarga ko‘ra makroiqtisodiy soliq yuki darajasi yillar mobaynida quyidagicha bo‘lgan.

Hukumatimiz tomonidan soliq yukini optimallashtirish borasida yildan-yilga bir qator chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Natijada yurtboshimiz tomonidan qayd etilganidek, 2014-yilda iqtisodiyot sohasidagi soliq yuki 20,5 foizdan 20 foizga, daromad solig‘i stavkasi esa 9 foizdan 8 foizga kamaytirilgan bo‘lsa-da, davlat budjeti yalpi ichki mahsulotga nisbatan 0,2 foiz profitsit bilan bajarildi³⁵.

Mamlakatimizda soliq yuki darajasi so‘nggi yillarda mustaqillikning dastlabki davrlaridagiga nisbatan ikki barobardan ko‘proq qisqarganligini kuzatish mumkin. Boshqa davlatlar bilan solishtiradigan bo‘lsak, ko‘rinadiki, qator Yevropa mamlakatlari-dagidan bu ko‘rsatkich ikki marta kam, Pokiston, Eron, Saudiya Arabiston va Quvayt kabi davlatlardagidan esa ancha yuqori. Demak, soliq yuki O‘zbekistonda bu ko‘rsatkichning xalqaro miqyosdagi darajalari qatorida o‘rtaroqdan joy olgan, deyish mumkin. Biroq, biz qiyoslayotgan soliq yuki ko‘rsatkichi O‘zbekistonda faqat soliq tushumlari, ya’ni davlat budjetining maqsadli jamg‘armalarsiz soliqli daromadlarining YaIMga nisbatini aks ettiradi.

Ta’kidlash joizki, iqtisodiyotdagi soliq yukiga to‘laqonli baho berish uchun faqat davlat tomonidan “soliq” deb nom berilgan majburiy to‘lovlarni emas, balki nomlanishidan qat’i nazar soliq mohiyatiga ega bo‘lgan va, eng asosiysi, soliq to‘lovchilar nuqtayi nazaridan “soliq” deb tan olingan barcha majburiy to‘lovlarni tahlilga kiritish lozim. Shu jihatdan qaraganda respublikamizda soliq yuki darajasi sal boshqacharoq raqamlarda gavdalanadi.

Jamlangan soliq yuki darajasi 2005-yilda 30,6 foiz bo‘lgani holda 2013-yilda qariyb 32 foizni tashkil qilgan. Demak, so‘nggi o‘n yil mobaynida bu ko‘rsatkich o‘shish tendensiyasiga ega bo‘lgan. O‘zbekistonda jamlangan soliq yuki darajasi xalqaro ko‘rsatkichlar bilan taqqoslanganda rivojlangan davlatlar bo‘yicha o‘rtacha, dunyo

³⁵ Karimov I.A. 2015-yilda iqtisodiyotimizda tub tarkibiy o‘zgarishlarni amalga oshirish, modernizatsiya va diversifikatsiya jarayonlarini izchil davom ettirish hisobidan xususiy mulk va xususiy tadbirkorlikka keng yo‘l ochib berish – ustuvor vazifamizdir. – T.: O‘zbekiston 2015-y.

bo'yicha esa o'rtachadan yuqoriroq o'rinda. Demak, bu jihatdan O'zbekiston normal pozitsiyada degan, xulosaga kelish mumkin. Mamlakatimizda bu ko'rsatkich yuqorida ko'rib o'tilgan Laffer konsepsiyasidagi 30 foizli optimal darajadan sal yuqoriroq bo'lsa-da, davlat budjetining ijtimoiy xarakterli sarflari jami xarajatlarning qariyb 60 foizini tashkil qilishidan kelib chiqadigan bo'lsak, iqtisodiyotga soliq yuki darajasi juda yuqori emas.

Biroq bizning fikrimizcha, muammo boshqa narsada. U ham bo'lsa, soliq yukining nomutanosib (notekis) taqsimlanganidadir. Gap shundaki, mamlakat soliq tizimining ko'p sonli soliq rejimlariga asoslanganligi tadbirkorlik subyektlari soliq yuki darajalarining bir-biridan keskin farqlanishiga olib keldi. Mamlakatimizda umumbelgilangan va soddalashtirilgan soliq rejimlaridagi tadbirkorlik subyektlarining daromadlarini soliqqa tortish turli xil stavkalar asosida amalga oshirilgani holda juda tabaqalashib bormoqda. Masalan, 2008-yilda daromadlarga 20 xil stavkalar amal qilgan bo'lsa, bu raqam 2009-yilda 22 ta, 2011-yilda 24 ta, 2013-yilda 27 ta, 2015-yilda esa 28 taga yetdi.³⁶

Bundan tashqari, soddalashtirilgan tartibda soliq to'laydigan yana ikki toifa xo'jalik subyektlari bor: qat'iy belgilangan soliq to'lovchi tadbirkorlik subyektlari va yagona yer solig'i to'lovchi qishloq xo'jaligi korxonalari.

Faoliyatning ayrim turlari bilan shug'ullanuvchi ikki toifa (avtotransport vositalarini vaqtincha saqlash, bolalar o'yin avtomatlari) tadbirkorlik subyektlariga soliq solish ularning daromadi yoki foydasiga nisbatan emas, balki faoliyat xususiyatidan kelib chiqadigan fizik ko'rsatkichlarga nisbatan qat'iy belgilangan stavkalarda amalga oshiriladi.

Qat'iy belgilangan stavkalarda yuqoridagi ikki toifa soliq to'lovchilardan tashqari, yana yuridik shaxsni tashkil etmasdan tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanadigan jismoniy shaxslar, ya'ni yakka tartibdagi tadbirkorlar ham soliqqa tortiladi.

Yakka tartibdagi tadbirkorlar ularning amalga oshirgan oborotlari yoki olgan daromadlari yoxud ko'rgan foyda zararidan qat'i nazar, faoliyat turi hamda faoliyatni amalga oshirish hududidan kelib chiqib

³⁶ I.Niyazmetov. Soliq yukini optimallashtirish va mutanosib taqsimlash muammolari. Biznes ekspert. №11(95)

belgilanadigan qat'iy stavkalarda soliqqa tortiladi. Ko'rishimiz mumkinki, qat'i belgilangan soliqning o'zi umumiy holda 42 xil stavkalar asosida tabaqalashgan tarzda amal qiladi.

Foizli va qat'iy belgilangan stavkalarni birgalikda hisobga oladigan bo'lsak, respublikamizda xo'jalik subyektlarining daromadlariga turli xil (20 dan ziyod) soliq rejimlariga birlashtirilgan 70 dan ortiq stavkalarda soliq solinayotganligining guvohi bo'lamiz.

Soliqqa tortish tizimining bunday tabaqalanishi, albatta, ayrim toifa tadbirkorlik subyektlari daromadini aniqlash imkoniyati murakkabligidan (qat'iy belgilangan soliq to'lovchilar, savdo va umumiy ovqatlanish korxonalari), boshqalarini esa soliq vositasida rag'batlantirish (kichik biznes va qishloq xo'jaligi korxonalari) zaruratidan kelib chiqadi. Biroq bu holat soliqqa tortishning "umumiy-ligi" kabi klassik prinsipdan, shuningdek, Soliq kodeksida keltirilgan "soliq solishning adolatliligi" hamda "soliq tizimining yagonaligi" prinsiplaridan og'ishishga olib kelmoqda.

Bizning fikrimizcha, milliy iqtisodiyotimizda sog'lom raqobatni ta'minlash maqsadida xo'jalik subyektlari o'rtasida soliq yukini mutanosib va adolatli taqsimlash lozim. Respublika soliq tizimining amaldagi holatida esa bu muammo lozim darajada hal qilingan deb bo'lmaydi. Buning uchun, respublika soliq tizimini takomillash-tirishning kelgusi yo'nalishlari, Prezidentimiz tomonidan ko'p maro-taba ta'kidlab kelinayotganidek, soliqqa tortish tizimi tom ma'noda unifikatsiyalash va soddalashtirish masalalariga qaratilishi zarur.

Shuni aytishimiz mumkinki, soliq siyosatining asosiy yo'nalishlari yillar davomida o'zini oqlagan soliq islohotlari strategiyasining izchil davomi sifatida milliy iqtisodiyotimizning yanada rivojlanishiga xizmat qiladi.

Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2015-yil 22-dekabrda "O'zbekiston Respublikasining 2016-yilgi asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlari prognozi va Davlat budjeti parametrlari to'g'risida"gi PQ-2245-sonli qaroriga muvofiq, soliq yukini yanada qisqartirish bo'yicha eng muhim chora-tadbirlar sifatida, asosan, quyidagi o'zgarishlar kiritildi – yuridik shaxslardan olinadigan foyda solig'ining bazaviy stavkasi 2015-yilda 2014-yildagi 8 foizdan 7,5 foizga, jismoniy shaxslarning daromadidan olinadigan daromad

solig'ining ikkinchi (eng kam stavka) shkalasi stavkasi 2016-yilda 2015-yildagi 8,5 foizdan 7,5 foizgacha pasaytirildi.

Bozor munosabatlari tizimida budjet-soliq siyosati ham o'zining strategik va taktik boshqaruviga tayanadi³⁷, ya'ni agarda budjet siyosatining strategiyasi iqtisodiy rivojlanishdan kelib chiqib davlat budjet defitsitini minimal darajaga yetkazishda; ustuvor yo'nalishga molik bo'lmagan tarmoq va sohalarga budjet mablag'larining joylashtirilishini minimallashtirish yoki to'xtatishda; aholini ijtimoiy himoya qilishni jahon talab darajasiga ko'tarishda; iqtisodiyotning ustuvor tarmoqlarini himoya qilishda, shuningdek, boshqa umumjamiyat ahamiyatiga molik bo'lgan va shunga o'xshash ishlarni amalga oshirishda namoyon bo'lsa, unda budjet-soliq siyosatining taktikasi daromadi cheklangan aholi qatlamiga, budjet muassasasi (tashkilotlarning) ishchi xizmatchilarini o'z vaqtida moliyaviy resurslar bilan ta'minlashda; rejadagi budjet fondining shakllanishini amalga oshirishda; budjet defitsitligini vujudga kelish sabablarini qisqa vaqt ichida oldini olish va budjet fondini shakllanishi va undan foydalanish bilan bog'liq barcha joriy ish va tadbirlarini qisqa muddatda bajarishda o'z aksini topadi.

Budjet daromadlarini shakllantirish va barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlashga qaratilgan maqsad hamda vazifalar ijrosi bozor mexanizmlaridan samarali foydalanish orqali amalga oshiriladi. Iqtisodiyotni tartibga soluvchi dastaklar tarkibida soliq instrumentlari alohida o'ringa ega. Hozirgi kunda soliq siyosatida eng dolzarb masalalardan biri bu, soliq yukining jamiyatdagi qatlamlarga ta'sirini aniqlash va uni aniqlashning optimal yechimini topishdir. Soliq instrumentlari orqali iqtisodiyotni tartibga solishda soliq yukini optimallashtirish natijasida ishlab chiqarishni rivojlantirish, mamlakat eksport salohiyatini yanada oshirish va sog'lom investitsion muhit yaratish nazarda tutiladi.

Soliq yukiga oid tadqiqotlar natijasi soliq yukining ma'lum bir darajasini barcha iqtisodiyotlar uchun ham birdek maqbul deb bo'lmashligini ko'rsatmoqda. Iqtisodiyoti yuksak darajada rivojlangan mamlakatda maqbul deb topilgan soliq yuki darajasi rivojlanayotgan

³⁷ Агапова Т.А., Серегина С.Ф. “Макроэкономика”., Учебник., - М. 2008 г. – с 448.

yoki o‘tish iqtisodiyotida bo‘lgan mamlakatlar uchun og‘irlik qilishi mumkin

Xulosa qilib aytganda, har bir mamlakat, shu jumladan O‘zbekiston uchun ham optimal soliq yukini aniqlash mezonlarini ishlab chiqilishi hamda uni optimal darajasini ta‘minlash iqtisodiyotning barqaror rivojlanishiga, shu bilan birga mamlakatda oqilona soliq siyosatining yuritilishi milliy iqtisodiyotda bozor muvozanatini ta‘minlashga xizmat qiladi.

5.4. Budjet va soliq islohotlarini chuqurlashtirishning ustuvor yo‘nalishlari

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan fiskal siyosatni yanada takomillashtirish, soliqlar va budjet xarajatlaridan iqtisodiyotni barqaror o‘stirishni rag‘batlantirishning amaliy vositalari sifatida foydalanish borasida chora-tadbirlar belgilanayotganda bugun jahon iqtisodiyotida yuzaga kelgan va mamlakatimiz iqtisodiyotiga ham o‘z ta‘sirini o‘tkazayotgan tashqi konyunkturani hisobga olish zarur bo‘ladi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasining 2016-yilgi asosiy makroiqtisodiy ko‘rsatkichlari prognozi va davlat budjeti parametrlari to‘g‘risida” 22.12.2015-yildagi PQ-2455-son Qarori bilan quyidagi imtiyozlar 2018-yil 1-yanvargacha uzaytirildi:

- respublika to‘qimachilik sanoati korxonalarini mol-mulk solig‘i to‘lashdan ozod qilish;

- “O‘zbekiyengilsanoat” AK korxonalariga kontrakt tuzish paytida vujudga kelgan jahon narxlaridan past bo‘lmagan narxlar bo‘yicha EMVga (QQSni nol stavka bo‘yicha hisoblagan holda) ichki bozorda yarim tayyor to‘qimachilik mahsulotlarini (kalava, gazmol, trikotaj polotno va paxtani yigirish chiqindilarini) xarid qilishiga ruxsat berish;

- “O‘zbekiyengilsanoat” AK korxonalarini tomonidan olib kelinayotgan ximikatlar, bo‘yoqlar, furnitura va aksessuarlar, shuningdek, respublikada ishlab chiqarilmaydigan boshqa yordamchi materiallar import bojxona bojlari to‘lashdan ozod qilinishi;

Shuningdek, Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlanadigan ro‘yxatlarga, asosan, yog‘-moy, go‘sht-sut, meva-sabzavot

mahsulotlari, uzum va qandolatchilik mahsulotlari ishlab chiqarish va qayta ishlashda ishlatiladigan olib kelinadigan, respublikada ishlab chiqarilmaydigan texnologik asbob-uskunalar, ularga ehtiyot qismlar, yordamchi materiallar, ingrediylar va komponentlarni bojxona to'lovlaridan (bundan bojxona yig'implari mustasno) ozod qilish bo'yicha imtiyozlar 2019-yil 1-yanvargacha uzaytirildi.

Qabul qilingan hujjat bilan Prezidentning "Mahalliy nooziq-ovqat iste'mol tovarlari ishlab chiqarish kengaytirilishini rag'batlantirish borasidagi qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" 28.01.2009-yildagi PQ-1050-son Qaroriga asosan ro'yxat bo'yicha nooziq-ovqat iste'mol tovarlari ishlab chiqarishga ixtisoslashgan korxonalariga quyidagi ko'rinishda berilgan soliq va bojxona imtiyozlari hamda preferensiyalari uzaytirildi:

- mikrofirmalar va kichik korxonalar uchun foyda solig'i va mulk solig'i, yagona soliq to'lovlari, Respublika yo'l jamg'armasiga majburiy ajratmalar to'lashdan ozod etish;

- Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlanadigan ro'yxatlar bo'yicha import qilinadigan, nooziq-ovqat iste'mol tovarlari ishlab chiqarishda foydalaniladigan asbob-uskunalar, butlovchi buyumlar, respublikada ishlab chiqarilmaydigan xomashyo hamda materiallarni bojxona to'lovlaridan (bojxona rasmiylashtiruvi yig'implaridan tashqari) ozod etish;

- Vazirlar Mahkamasining tasdiqlangan ro'yxatiga kiritilmagan nooziq-ovqat iste'mol tovarlarini o'zi uchun ishlab chiqarishda zarur bo'lgan xomashyo, materiallar va furnituralarni import qilishda bojxona deklaratsiyasi qabul qilingan kundan boshlab, bojxona to'lovlarini (bojxona rasmiylashtiruvi yig'implaridan tashqari) 60 kungacha bo'lgan muddatga uzaytirish.

Nooziq-ovqat iste'mol tovarlari ishlab chiqarishga ixtisoslashayotgan korxonalar jumlasiga sotuv umumiy hajmida ushbu Tovarlarni ishlab chiqarishdan tushum ulushi hisobot davri yakunlari bo'yicha kamida 60 foizini tashkil etadigan korxonalar kiradi.

Davlatning fiskal siyosati iqtisodiy rivojlanish va aholi turmush darajasiga ta'sirini muvofiqlashtirishi zarur. Chunki budjet faqat mablag'larni markazlashtirish, ularni to'plash, jamg'arishgina emas, balki to'plangan moliyaviy resurslarni oqilona sarflashni ham o'zida

ifodalaydi. Buning samaradorligi esa davlat budjetining xarajatlari tizimida o'zining ifodasini topadi.

Bu xarajatlar, eng avvalo, mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirish uchun turli tarmoqlarga investetsiya qilish uchun mo'ljallangan, aholining turmush darajasini ko'tarish uchun rejalashtirilgan, ijtimoiy vazifalarni bajarishga ajratilgan, davlatni boshqarish, mudofaani taminlash kabi aniq maqsadlarga qaratilgan xarajatlardan iborat bo'ladi. Ushbu umumdavlat xarajatlari budjet orqali moliyalashtiriladi. Budjet tizimining barcha xarajatlari turli budjetlar o'rtasida taqsimlanadi, bu esa u yoki bu xarajatni muayyan budjetga kiritilishini anglatadi. Bu birinchidan moliyalashtirilayotgan muassasaning respublika va mahalliy organlarga qarashli bo'lishi, ikkinchidan moliyalashtiriladigan tadbirning ahamiyatidan kelib chiqadi.

Mamlakat iqtisodiyotini moliyalashtirish xarajatlari vazirliklar, idoralar va korxonalar bo'yicha rejalashtiriladi hamda bir vaqtning o'zida ma'lum maqsadlarga mo'ljallanganligi bo'yicha ko'zda tutiladi. Bunda budjet mablag'larining asosiy qismi iqtisodiyotning ustuvor tarmoqlariga, yani sanoat, energetika, qishloq xo'jaligi va transportga yo'naltiriladi. Budjet mablag'laridan maqsadli foydalanish nuqtayi nazaridan kapital qo'yimlarni moliyalashtirish iqtisodiyotni rivojlantirishda muhim ahamiyatga egadir. Ishlab chiqarish va noishlab chiqarish maqsadlariga mo'ljallangan asosiy fondlarning yangilarini yaratish va harakatdagilarni kengaytirish uchun pul mablag'larini taqdim etishga kapital qo'yimlarni moliyalashtirish deyiladi. Budjet resurslari cheklanganligi uchun ular investitsiyalarning cheklangan doirasiga, ya'ni maqsadli dasturlarga kiritilgan yoki hokimiyatning ijroiya organlari qarori bo'yicha amalga oshirilayotgan investitsiyalarga beriladi.

Iqtisodiyotni erkinlashtirish va iqtisodiyotda davlatning ulushini qisqartirish siyosatini olib borish birinchi navbatda, xususiy mulkka asoslangan institutlarni mustahkamlash va mulk egasi huquqini himoya qilishga yo'naltirildi. YaIMda davlat budjeti ulushini kamaytira borib, mahalliy ishlab chiqaruvchilarning yuqori raqobatbardoshlik darajasini ta'minlashga yo'naltirilgan siyosat davom ettiriladi. Soliq yukining kamaytirilishi xususiy investitsiyalarini rag'batlantiradi va iqtisodiy o'sishning yuqori sur'atlari uchun barqaror manba yaratadi.

Davlat budjeti daromad va xarajatlarini samarali boshqarish tizimini shakllantirish bo'yicha islohotlar quyidagi yo'nalishlarda amalga oshirilmoqda:

1. Davlat budjeti daromad va xarajatlarini rejalashtirish tizimidagi islohotlar.

2. Ichki auditni amalga joriy etish va tashqi auditning vazifalarini o'zgartirish.

3. Davlat moliyaviy resurslarini boshqarishda samarali moliyaviy menejmentni amalga joriy etish.

Qisqacha xulosalar

Budjet-soliq siyosati choralari ishlab chiqishda eng muhim vazifalardan biri, davlat xarajatlarini o'z vaqtida va mo'ljallangan hajmda moliyalanishi uchun soliq tushumlarining yetarliligi hisoblanadi. Bu esa, o'z navbatida, soliq yukini kamaytirish borasidagi siyosatni budjetning xarajatlar qismini optimallashtirish choralari bilan qo'shib olib borilishini taqozo etadi.

O'zbekistonda olib borilayotgan iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishda, avvalambor, soliq siyosatini yanada takomillashtirish, soliqlarning turlarini kamaytirish, ularni hisoblash mexanizmini soddalashtirish muhim masalalardan biri hisoblanadi. Bu borada hozirga qadar mamlakatimizda amalga oshirilgan islohotlarning ijobiy samarasini soliqlarning turlarini ixchamlashtirilib hisobot va hisob-kitob mexanizmini zamon talablariga mos ravishda birlashtirib ularni taqdim etish muddatlarini isloh etilganligida ham ko'rishimiz mumkin.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Davlat budjeti nima?
2. Budjet taqchilligining qanday turlari mavjud?
3. Davlat budjetining g'azna ijrosi nima?
4. Soliq yuki nima?
5. Budjet-soliq islohotlarini amalga oshirishning ustuvor yo'nalishlari nimalardan iborat?

6- BOB: BUDJET- SOLIQ SIYOSATI

Reja:

- 6.1. Budjet – soliq siyosatining mohiyati va usullari.**
- 6.2. Davlat xarajatlari, soliq va balanslashgan budjet multiplikatorlari.**
- 6.3. Diskret va nodiskret fiskal siyosat. Budjet taqchilligi va ortiqchaligi.**
- 6.4. O‘zbekiston Respublikasi budjet-soliq siyosatining xususiyatlari.**

6.1. Budjet – soliq siyosatining mohiyati va usullari

Davlatning asosiy vazifalaridan biri iqtisodiyotni barqarorlashtirish hisoblanadi. Bunday barqarorlashtirishga monetar siyosat vositalari qatori fiskal siyosat orqali ham erishiladi. Fiskal siyosat, shuningdek, budjet-soliq siyosati deb ham aytiladi.

Budjet-soliq siyosati deganda noinflyatsion YaIM ishlab chiqarish sharoitida iqtisodiyotda to‘liq bandlikni, to‘lov balansining muvozanatini va iqtisodiy o‘shishni ta‘minlashga qaratilgan davlat xarajatlari va soliqlarini o‘zgartirishni o‘z ichiga olgan chora-tadbirlar tushuniladi.

Iqtisodiyot turg‘unlik yoki pasayish davrida bo‘lgan vaziyatlarda davlat tomonidan rag‘batlantuvchi fiskal siyosat-fiskal ekspansiya olib boriladi. Ya‘ni davlat qisqa muddatda iqtisodiyotning pasayishi muammosini davlat xarajatlarini oshirish yoki soliqlarni kamaytirish, yohud ikkalasini bir vaqtning o‘zida olib borish evaziga hal etadi. Uzoq muddatda davlat xarajatlarining yuqori bo‘lishi va soliqlarni kamaytirish ishlab chiqarish omillarining o‘shishiga va natijada, iqtisodiy salohiyatning ko‘tarilishiga olib kelishi mumkin. Ammo bunga Markaziy bank tomonidan olib boriladigan pul-kredit siyosatidan samarali foydalanish va davlat xarajatlari tarkibini maqbul holatga olib kelish orqaligina erishish mumkin. Iqtisodiyotda to‘liq bandlik va ortiqcha talab natijasida inflyatsiya kelib chiqishi mumkin bo‘lgan vaziyatlarda cheklovchi fiskal siyosat - fiskal restriksiya olib boriladi. Cheklovchi fiskal siyosat davlat xarajatlarini (G) kamaytirish yoki soliqlarni (T) oshirish yoki bo‘lmasa ikkala tadbirni bir vaqtda

olib borish orqali iqtisodiyotning davriy o‘rishini chegaralashdan iborat. Qisqa muddatli davrlarda ushbu tadbirlar talab inflyatsiyasini kamaytiradi. Uzoq muddatli davrlarda esa yuqori soliqlar iqtisodiyotda stagnatsiyaga olib kelishi mumkin. Bu esa mamlakatning iqtisodiy salohiyatini izdan chiqaradi. Bunga davlat xarajatlaridan samarasiz foydalanish qo‘shimcha turtki bo‘lishi mumkin.

6.2. Davlat xarajatlari, soliq va balanslashgan budjet multiplikatorlari.

Qisqa muddatli davrda budjet-soliq siyosati davlat xarajatlari, soliq va balanslashgan budjet multiplikatorlari samarasi ta’siri ostida bo‘ladi.

$$\Delta G \uparrow \rightarrow \Delta E \uparrow (\Delta E = \Delta C) \rightarrow \uparrow \Delta Y (\Delta Y = \Delta C \times m)$$

Davlat xarajatlarning ΔG miqdorga o‘rishi rejalashtirgan xarajatlarning ΔE miqdorda o‘rishiga va umumiy xarajatlarning egri chiziq bo‘yicha yuqoriga surilishiga olib keladi. Bu vaziyatda yalpi ishlab chiqarish hajmi (ΔY) miqdorida o‘radi.

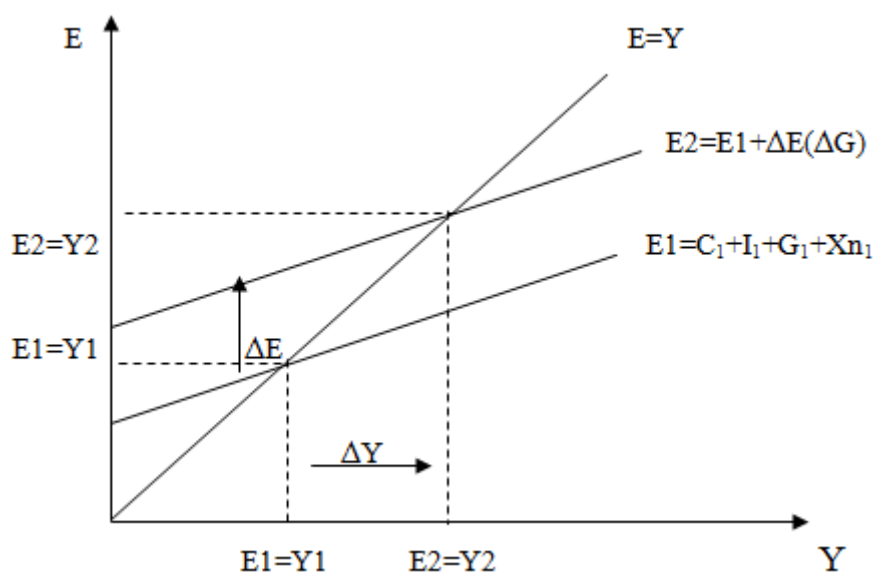
Xarajatlardagi ozroq o‘zgarish daromadlardagi undan ancha katta bo‘lgan, o‘zgarishni keltirib chiqaradi va $\Delta Y / \Delta E = 1 / (1 - b)$ bo‘ladi (6.1-rasm).

$$\Delta Y = \Delta E \times (1 / (1 - b)) = \Delta E \times m$$

Soliqqa tortish hisobga olinmaganda yopiq iqtisodiyot uchun davlat xarajatlari multiplikatori va ishlab chiqarishning muvozanatli hajmini quyidagi tenglamalar sistemasini yechish orqali topish mumkin:

$$\begin{cases} Y = C + I + G \\ C = a + bY \end{cases}$$

Bu yerda: $Y = C + I + G$ – yopiq iqtisodiyot uchun asosiy makroiqtisodiy ayniyat;

6.1-rasm. Davlat xarajatlari o‘zgarishining multiplikativ samarasi
Tenlamalar sistemasini Y uchun yechib quyidagi natijani olamiz:

$$Y = \frac{1}{1-b} (a+I+G);$$

Bu yerda: $1/(1-b)$ – yopiq iqtisodiyotda soliqqa tortish hisobga olinmagan vaziyatda xarajatlar multiplikatori;

$(a+I+G)$ – avtonom xarajatlar;

$b=MPC$ – istemolga chegaralangan moyillik bo‘lib, multiplikator miqdorini belgilovchi asosiy omildir.

Soliqqa tortish hisobga olinganda iste‘mol funksiyasi o‘zgaradi va $C=a+b(1-t)Y$ ko‘rinishni oladi. Bu tenglamani asosiy makroiqtisodiy ayniyatga qo‘yib yechsak, quyidagi natijani olamiz:

$$Y = \frac{1}{1-b(1-t)} (a+I+G)$$

Bu yerda: $1 / (1-b(1-t))$ – yopiq iqtisodiyotda xarajatlar multiplikatori;

t – chegaraviy soliq stavkasi.

$$t = \Delta Y / \Delta T$$

Bu yerda: ΔT – to‘lanadigan soliqlar miqdorining o‘sishi;

ΔY – daromadlarning o‘sishi.

Progressiv soliq tizimi multiplikator samarasini yumshatadi va ishlab chiqarish hamda bandlilik darajalarini barqarorlashtiradi.

Soliqqa tortish hisobga olingan holdagi xarajatlar multiplikatori soliqqa tortish hisobga olinmagan holdagi soliq multiplikatoridan ancha kichikroq miqdorga ega, chunki daromadlarga aylangan xarajatlarning bir qismi soliqlarga chegirilib, muomaladan chiqadi va multiplikatsiya samarasini pasaytiradi. Bu ikkala formulani solishtirganda ham ko‘zga tashlanadi. Shuningdek, ochiq iqtisodiyotda oshgan daromadlarning bir qismi importga yo‘naltirilishi oqibatida muomaladan chiqib ketishi tufayli multiplikator samarasi yopiq iqtisodiyotga nisbatan pastdir.

Ochiq iqtisodiyotda davlat xarajatlari multiplikator va muvozanatli ishlab chiqarish hajmi quyidagi tenglamalar sistemasini yechib topiladi:

$$\begin{cases} Y=C+I+G+X_n \\ C=a+b(1-t) \times Y \\ X_n=g+m'Y \end{cases}$$

Agarda (2) va (3) tenglamalarni asosiy makroiqtisodiy ayniyatga qo‘yib, yechsak quyidagi yechimga ega bo‘lamiz:

$$Y = \frac{1}{1(1-b(1-t))+m'} (a+I+G+g)$$

Bu yerda: $1 / 1(1-b(1-t))+m'$ ochiq iqtisodiyotda davlat xarajatlar multiplikatori.

Muvozanatli daromadlar darajasiga soliqlarni kamaytirish ham multiplikativ ta‘sir ko‘rsatadi. Soliqlar miqdorini ΔT ga kamaytirsak, tasarrufdagi daromad darajasi ΔT ga oshadi. Iste‘mol xarajatlari mos tarzda $\Delta T \times b$ (bu yyerda b -iste‘molga chegaraviy moyillik) miqdorga oshadi va u rejalashtirilgan xarajatlar egri chizig‘ini yuqoriga siljitadi, milliy ishlab chiqarish hajmini esa ΔU ga oshiradi.

Soliq multiplikatsiya samarasi davlat xarajatlari singari soliqlarning bir marta o'zgarishi oqibatida iste'molning bir necha bor o'zgarishiga bog'liq.

$$\begin{aligned}
 T \downarrow (\Delta T) &\Rightarrow Y_d \uparrow (\Delta Y_d = -\Delta T) \Rightarrow C \uparrow (\Delta C = b(-\Delta T)) \Rightarrow E \uparrow (\Delta E = b(-\Delta T)) \\
 &\Rightarrow Y \uparrow (\Delta Y = b(-\Delta T)) \Rightarrow C \uparrow (\Delta C = b(b(-\Delta T)) \Rightarrow E \uparrow (\Delta E = b^2(-\Delta T)) \\
 &\Rightarrow Y \uparrow (\Delta Y = b^2(-\Delta T)) \Rightarrow \\
 &\Rightarrow C \uparrow (\Delta C = b(b^2(-\Delta T))) \text{ va h.k.}
 \end{aligned}$$

Demak, soliq multiplikatorini quyidagicha tasvirlash mumkin:

$$\frac{\Delta Y}{\Delta T} = \frac{-b}{1-b}$$

Agar davlat budjetiga barcha soliq tushumlari joriy daromad–Y dinamikasiga bog'liq deb hisoblasak, soliq funksiyasi $T = tY$ – ko'rinishni oladi. Bu holatda iste'mol funksiyasi quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi:

$$C = a + b(Y - tY) = a + b(1-t)Y,$$

Soliq multiplikatori esa quyidagi ko'rinishni oladi:

$$m_t = \frac{-b}{1-b(1-t)}$$

Bu yerda: m_t – yopiq iqtisodiyot uchun soliq multiplikatori.

To'liq soliq funksiyasi $T = T_a + tY$ ko'rinishga ega.

T_a – avtonom soliqlar (masalan, mulkka, yerga soliqlar).

To'liq soliq funksiyasini e'tiborga olsak, iste'mol funksiyasi quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi:

$$C = a + b[Y - (T_a + tY)]$$

Iste'mol funksiyasining ushbu shaklini hamda sof eksport funksiyasini hisobga olib ochiq iqtisodiyot uchun soliq multiplikatorini hisoblasak, u

$$m_t = \frac{-b}{1-b(1-t) + m'} \text{ ko'rinishini oladi.}$$

Demak, soliqlarni bir miqdorga kamaytirilishi yoki ko‘paytirilishi natijasida YaIM hajmining bundan necha marta ko‘p miqdorga o‘zgarishi iste‘molga chegaralangan moyillik, chegaraviy soliq stavkasiga va importga chegaralangan moyillik darajalariga bog‘liq.

Ochiq iqtisodiyotda davlat xarajatlari multiplikatori va soliq multiplikatorini hisobga olganda muvozanatli ishlab chiqarish hajmi modeli quyidagicha bo‘ladi:

$$Y = \frac{1}{1-b(1-t)+m'} (a+I+G+g) - \frac{b}{1-b(1-t)+m'} Ta$$

Aytaylik, hukumat o‘z xarajatlarini qandaydir miqdorga oshirdi va bu xarajatlarni moliyalashtirish uchun soliq miqdorini ham shuncha oshirdi.

Bunda davlat xarajatlari va avtonom soliqlar miqdorlarining bir vaqtning o‘zida bir xil miqdorda o‘zgarishi natijasida daromadlarning jami o‘zgarishi ΔY miqdori quyidagiga teng bo‘ladi:

$$\Delta Y = \frac{1}{1-b(1-t)+m'} \Delta G - \frac{b}{1-b(1-t)+m'} \Delta Ta$$

Agar davlat xarajatlari va avtonom soliqlar bir xil miqdorga ko‘paysa, muvozanatli ishlab chiqarish hajmi shu miqdorga teng yoki undan kamroq summaga ko‘payadi. Buni balanslashgan budjet multiplikatori deb yuritiladi. Balanslashgan budjet multiplikatori birga teng yoki undan kichikroq bo‘ladi.

Davlat xarajatlari o‘zgarishidan yuzaga keladigan multiplikativ samara soliqlar pasayishidan olinadigan multiplikativ samaradan kattaroq bo‘ladi. Bu holat davlat xarajatlarining daromadlar va iste‘mol hajmiga ta‘siri (soliqlar o‘zgarishi ta‘siriga nisbatan) kuchliroq ekanligi oqibatidir.

Ushbu farq fiskal siyosat vositalarini tanlashda muhim rol o‘ynaydi. Agar hukumat davlat sektorini kengaytirmoqchi bo‘lsa, davriy pasayishni tugatish uchun o‘z xarajatlarini oshirishi, inflyatsiyani cheklash uchun esa soliqlarni oshirishi maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Aksincha, fiskal siyosat davlat sektorini cheklashga qaratilgan bo'lsa, davriy pasayish sharoitida soliqlarni kamaytiradi, davriy ko'tarilish paytida esa davlat xarajatlarini oshirish maqbul yo'l hisoblanadi.

6.3. Diskret va nodiskret fiskal siyosat. Budjet taqchilligi va ortiqchaligi

Hukumatning bandlik darajasi, ishlab chiqarish hajmi, inflyatsiya sur'atlari va to'lov balansi holatini o'zgartirishga yo'naltirilgan maxsus qarorlarni qabul qilishi natijasida davlat xarajatlari, soliqlar va davlat budjeti qoldig'ini maqsadli o'zgartirilishi diskret fiskal siyosat deyiladi. Diskret fiskal siyosat yuritilganda, iqtisodiy pasayish davrida yalpi talabni rag'batlantirish uchun davlat xarajatlarini oshirilishi va soliqlarni kamaytirilishi natijasida davlat budjeti kamomadi yuzaga keltiriladi. O'z navbatida davriy ko'tarilish paytida budjet ortiqchaligi yuzaga keltiriladi.

Diskret fiskal siyosat iqtisodiy tebranishlarni yumshatishda muhim rol o'ynasa-da, uning ayrim kamchiliklari mavjud. Bu, avvalam bor, vaqt oraliqlari bilan bog'liq. Ya'ni iqtisodiyotda pasayish yoki inflyatsion zo'riqishning paydo bo'lishi, bu holatlarni aniqlash yuzaga kelgan muammolarni hal etish uchun davlat xarajatlari va soliq tushumlarini o'zgartirish borasida qaror qabul qilish, bu qaror bajarilishini ta'minlash jarayonlarining har biri o'rtasida ma'lum vaqt o'tadi.

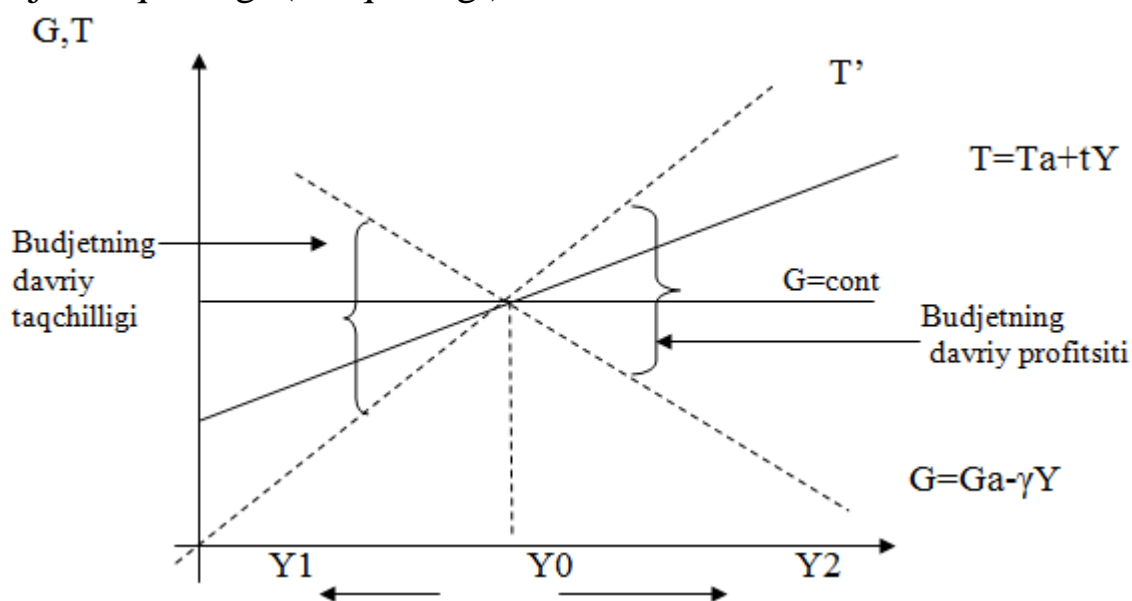
Bu vaqt davomida iqtisodiy vaziyat o'zgaradi va ko'rilgan chora-tadbirlar kutilgan natijani bermasligi mumkin. Shu tufayli davriy tebranishlarni avtomatik tarzda yumshatib turish mexanizmini yaratish zarurati yuzaga keladi.

Nodiskret fiskal siyosat – davlat xarajatlari, soliqlar va davlat budjeti qoldig'ini avtomatik o'zgartirishni ko'zda tutadi. Nodiskret fiskal siyosat o'rnatilgan barqarorlashtirgichlarga asoslanadi. Rivojlangan davlatlarda o'rnatilgan barqarorlashtirgichlari rolini progressiv soliq tizimi, davlat transfertlari tizimi va foydada ishtirok etish tizimi o'ynaydi. Nodiskret fiskal siyosat davriy tebranishlarni yumshatish uchun hukumatning bevosita aralashuvini talab etmaydi. Davriy pasayish sharoitida daromadlar pasayishi tufayli soliq

stavkalari pasayadi. Bu esa yalpi talabning oshishiga, ishlab chiqarishni kengaytirishga rag‘batni yuzaga kelishiga olib keladi. Shuningdek, pasayish davrida davlat transfertlari, jumladan ishsizlik nafaqasi to‘lovlari miqdori oshadi. Bu holat ham yalpi talabni oshirib, yalpi taklif hajmini oshishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Iqtisodiy yuksalish davrida ortiqcha talab iqtisodiyotga inflyatsion ta’sir ko‘rsatayotgan sharoitda daromadlar darajasi oshishi bilan soliqlar stavkalari pasayadi va bu yalpi talabga cheklovchi ta’sir ko‘rsatadi. Ayni paytda davlat xarajatlari (ishsizlarga nafaqalar, davlat transfertlarining bir qancha turlar) ham pasayadi. Ammo nodiskret fiskal siyosat vositalari iqtisodiy tebranishlarni to‘liq yumshatish imkonini bermaydi va u diskret fiskal siyosat yuritishni inkor etmaydi.

Iqtisodiyotning o‘rnatilgan barqarorligi darajasi davriy budjet taqchilligi va ortiqchaligi miqdorlariga bog‘liq. Davriy taqchillik (ortiqchalik) iqtisodiy faollik pasayishi (oshishi) sharoitida soliq tushumlarining avtomatik kamayishi (oshishi) va davlat xarajatlarining avtomatik oshishi (kamayishi) natijasida yuzaga keladigan davlat budjeti taqchilligi (ortiqchaligi)dir.

6.2-rasm. Budjet taqchilligi va ortiqchaligi.

Davriy pasayish bosqichida soliqlar avtomatik pasayishi, davlat transfertlarining oshishi natijasida budjet taqchilligi kelib chiqadi.

Davriy yuksalish bosqichida soliqlar avtomatik ko‘payishi va davlat xarajatlarining kamayishi natijasida budjet ortiqchaligi paydo

bo'ladi. Davlat xarajatlari o'zgaras bo'lgan sharoitda ham budget taqchilligi va ortiqchaligi mavjud bo'lishi mumkin. Davriy taqchillik va ortiqchalik miqdorlari soliq va budget funksiyalari grafiklarining "tikligiga" bog'liq. Soliq funksiyasi T ning egilish burchagi chegaraviy soliq stavkasi t ning miqdoriga bog'liq. t qancha yuqori bo'lsa T chizig'i shuncha tik bo'ladi. Davlat budjetidan beriladigan transfertlar hajmi o'zgarishining daromadlar o'zgarishiga bog'liqligini karakterlovchi γ koeffitsiyent qancha kichik bo'lsa, G chizig'i ham shuncha tik bo'ladi. Demak, daromad oshgani sari budgetga soliq to'lovlari oshaveradi, budjetdan transfert to'lovlari esa kamayadi.

Davlat xarajatlari daromadga bog'liq bo'lmagan o'zgaras miqdor bo'lganda t qanchalik katta bo'lsa T chizig'i shuncha tik va iqtisodiyotning o'rnatilgan barqarorligi darajasi ham shunchalik yuqori bo'ladi. Ammo iqtisodiy o'sishning ta'minlash vazifasi T va G chiziqlarini yotiqroq bo'lishini taqozo etadi.

O'rnatilgan barqarorlashtirgichlar muvozanatli YaIM hajmini, uning potensial hajmi darajasi atrofida tebranishi sababini to'liq tugatmaydi va ishlab chiqarishning har qanday darajasida mavjud bo'lishi mumkin.

To'liq bandlikni ta'minlagan diskret fiskal siyosat yuritilishi natijasida davlat budjetining tarkibiy taqchilligi (ortiqchaligi), ya'ni to'liq bandlik sharoitida budget xarajatlari (daromadlari) va daromadlari (xarajatlari) o'rtasidagi farq yuzaga keladi.

Davriy taqchillik ko'pincha davlat budjetining haqiqiy taqchilligi va tarkibiy taqchillik farqi sifatida baholanadi.

Davlat budjeti kamomadini moliyalashtirish usullari:

1. Pul-kredit emissiyasi.
2. Davlat zayomlarini chiqarish.
3. Davlat budjetiga soliq tushumlarini ko'paytirish.
4. Xususiylashtirishdan tushgan mablag'lar hisobiga moliyalashtirish.

Davlat budjeti kamomadi pul chiqarish orqali qoplanganda, muomalada pul massasini ko'paytirish inflyatsiyaga olib keladi.

Inflyatsiya darajasi oshganda Oliver-Tanzi samarasi paydo bo'ladi. Ya'ni soliq to'lovchilar tomonidan davlatga to'laydigan soliqlar to'lovini atayin kechiktirish hollari yuzaga keladi. Bu esa davlat budjeti kamomadi oshishiga olib keladi. Budget taqchilligi

tufayli davlat xususiy ishlab chiqaruvchilardan tovarlar va xizmatlar sotib olsa-yu, lekin ular to'lovlarni kechiktirsa, xususiy ishlab chiqaruvchilar o'z mahsulotlari narxlarini oldindan oshirib qo'yishadi. Bu esa inflyatsiyaning oshishiga olib keladi.

Agar davlat budjeti taqchilligi davlat zayomlarini chiqarish orqali moliyalashtirilsa, ular sotilishi natijasida pulga talab oshadi. Bu esa o'z navbatida foiz stavkasini ko'tarilishiga olib kelishi mumkin. Oqibatda investitsiya xarajatlari, sof eksport hajmi va qisman iste'mol xarajatlari kamayadi. Pirovardida siqib chiqarish samarasi ro'y beradi va u fiskal siyosatning rag'batlantiruvchi samarasini zaiflashtirib qo'yadi.

Budjet taqchilligini moliyalashtirishning bu usuli noinflyatsion usul hisoblansa-da, inflyatsiya xavfini ma'lum muddatga kechiktiradi xolos. Chunki muddati yetgan zayomlarni sotib olish bilan davlat muomaladagi pul massasini ko'paytiradi. Bu esa o'z navbatida, baholar darajasining ko'tarishiga sabab bo'ladi. Soliq tushumlarini ko'paytirish budjet taqchilligini moliyalashtirishning uchinchi yo'li bo'lib, u uzoq muddat talab etadigan soliq islohati o'tkazilishini talab etadi. Bu islohotlar soliq bazasini kengaytirish, soliq stavkalarini kamaytirish, soliq yukini ishlab chiqaruvchilardan ko'proq mulk egalari va mulkdan foydalanuvchilar zimmasiga o'tkazish orqali soliqlar tushumini ko'paytirishni ko'zda tutadi.

Budjet ortiqchaligini kamaytirish usullariga muomaladagi pul mablag'larini olib qo'yish va davlat qarzlarini to'lash kiradi.

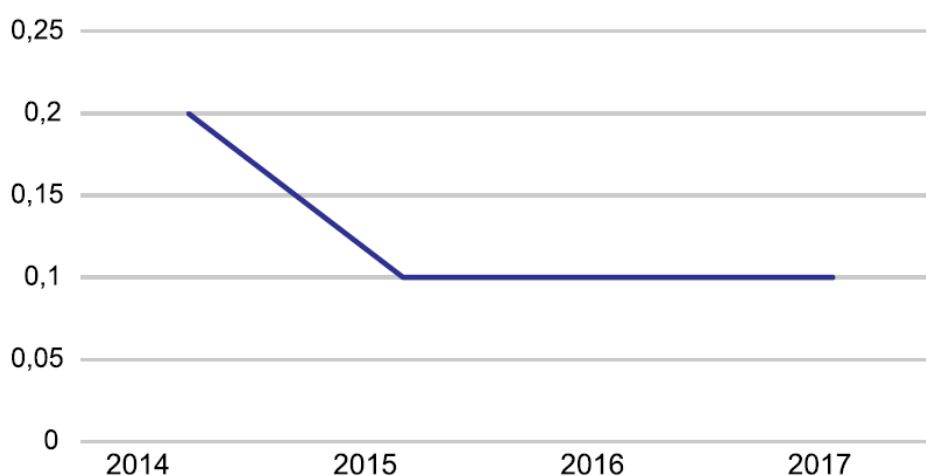
Davlat qarzlarini to'lash nominal daromadlar va muomaladagi pul massasini oshirib, baholar darajasining yanada oshishiga olib kelishi mumkin. Shu tufayli budjetdagi ortiqcha mablag'larni muzlatib qo'yish budjet kamomadini pasaytirishning nisbatan noinflyatsion usulidir.

Barqarorlashtirishning dastlabki bosqichida olib borilgan izchil makroiqtisodiy siyosat natijasida davlat budjeti taqchilligi pasaytirildi va 2003, 2004-yillarda YaIM ga nisbatan 0,4 foizni tashkil etdi (1992-yilda 12 %). Bu umume'tirof etilgan 3 % li me'yordan ancha past ko'rsatkichdir. Budjet taqchilligi, asosan, noinflyatsion usullar bilan, ya'ni davlat obligatsiyalari chiqarish hamda xususiylashtirishdan tushgan mablag'lar hisobiga moliyalashtirildi.

Respublikamizda o'tkazilayotgan soliq-budjet siyosati makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlab turish, ustivor tarmoqlarni investit-

siyalash, ta'lim sohasini jadal rivojlantirish, aholini ijtimoiy himoya qilish maqsadlariga qaratilib kelinmoqda.

Mamlakatimizda kuzatilayotgan makroiqtisodiy barqarorlik muhim begilaridan biri, davlat budjetining profitsit bilan bajarilayotganligi hisoblanadi. Xususan, keyingi yillarda davlat budjeti taqchillik bilan rejalashtirilayotgan bo'lsa-da, soliqlar bo'yicha prognoz ko'rsatkichlarni ortig'i bilan bajarilishi hamda davlat budjeti xarajatlarini manzili va maqsadli sarflanishini ta'minlanishi natijasida budjet profitsit bilan ijro etilmoqda.

6.3-rasm. O'zbekiston Respublikasida Davlat budjeti ko'rsatkichlarining bajarilish darajasi, YaIMga nisbatan foizda³⁸.

Keyingi yillarda respublikamizda davlat budjetining ijro etilishida ijobiy holat ko'zga tashlanmoqda.

6.3-rasmdan ko'rishimiz mumkinki, 2000–2004-yillar davomida mamlakatimiz davlat budjeti taqchilligini -1,0 foizdan -0,4 foiz darajasiga qadar pasaytirishga, 2005–2008-yillar davomida esa davlat budjeti taqchilligiga barham berib, davlat budjeti profitsitini 0,1 foizdan 1,5 foizga qadar oshirishga erishildi.

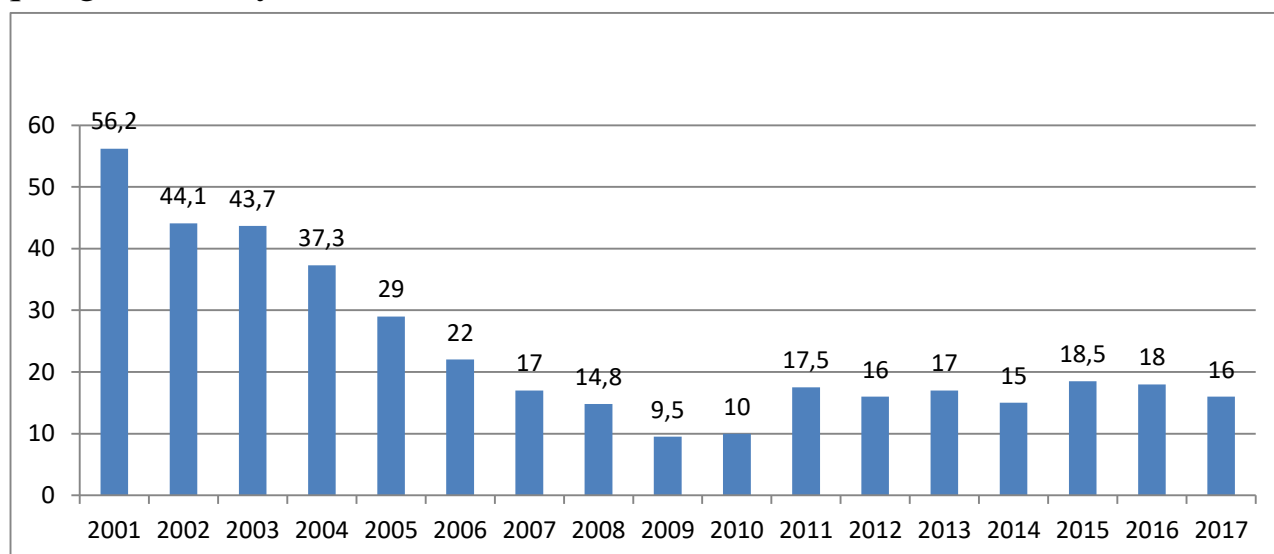
Keyingi yillarda mazkur jarayonlarga ham jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi o'zining salbiy ta'sirini ko'rsatishiga qaramasdan, budjet profitsitini saqlab qolishga erishilmoqda.

³⁸ O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi ma'lumotlari

2017-yilda ham maqsadga muvofiq yo‘naltirilgan chora-tadbirlar natijasida budget daromadlari uning xarajatlaridan ortish hajmi YaIMning 0,1 foizi darajasida bo‘lishiga erishildi. Umuman olganda, davlat budjeti sohasidagi bunday natijalarni qo‘lga kiritishda mamlakatimiz iqtisodiyotini bosqichma-bosqich o‘zgartirish va erkinlashtirish, ilgari davlat zimmasida bo‘lgan bir qancha vazifalarning xususiy sektorga o‘tkazish orqali davlat budjeti xarajatlarini optimallashtirish, yangi sanoat yo‘nalishlarining rivojlantirilishi hamda xususiy sektor moliyaviy holatining mustahkamlanishi, shuningdek, uning mamlakat iqtisodiyotidagi roli va ulushining ortishi kabi omillar sezilarli ta’sir ko‘rsatdi.

Budget taqchilligining kuchayishi muqarrar ravishda davlat qarzini keltirib chiqaradi. Ya’ni budget taqchilligi asosan davlat qarzi hisobiga qoplanib, u ichki va tashqi qarzlardan iborat bo‘ladi.

O‘zbekistonda tashqi qarz masalasiga mustaqil taraqqiyotimizning dastlabki pallasidanoq har tomonlama chuqur o‘ylangan va mulohaza qilingan holda yondoshildi.

6.4-rasm. O‘zbekiston Respublikasining tashqi qarz darajasi dinamikasi, YaIMga nisbatan %da³⁹

O‘zbekistonda tashqi qarz va kreditlarni olishda qat’iy va muhim tamoyillar, jumladan, ularning uzoq muddatga va past foizlarda berilishi, qarz berishning hech qanday siyosiy yoki mafkuraviy talab

³⁹ O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot vazirligi ma’lumotlari

va shartlar bilan bog‘liq emasligi, ularning umumxalq manfaatlariga, asosan, real iqtisodiyotni rivojlantirish hamda aholi farovonligini oshirishga yo‘naltirilganligi kabilarga amal qilinganligi 2017-yil yakunlariga ko‘ra, tashqi davlat qarzining yalpi ichki mahsulotga nisbatan 16,0 foizni tashkil etishiga imkon yaratdi va 2018-yilning yakunlariga ko‘ra, tashqi davlat qarzining YaIM nisbatan 34,8 foizni tashkil etishga imkon yaratadi.

Tashqi qarz darajasining past darajada ekanligi mamlakat oltin – valyuta zaxiralarining barqarorligini ta‘minlamoqda. Jumladan, 2017-yilda OVZ hajmi ko‘payib, hozirda 12 oydan ziyodroq importni qoplaydigan oltin –valyuta zaxiralari mavjud. YaIM nisbatan 34,8 foizni tashkil etishga imkon yaratadi.

6.4. O‘zbekiston Respublikasi budjet-soliq siyosatining xususiyatlari

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan fiskal siyosatni yanada takomillashtirish, soliqlar va budjet xarajatlaridan iqtisodiyotni barqaror o‘stirishni rag‘batlantirishning amaliy vositalari sifatida foydalanish borasida chora-tadbirlar belgilanayotganda bugun jahon iqtisodiyotida yuzaga kelgan va mamlakatimiz iqtisodiyotiga ham o‘z ta‘sirini o‘tkazayotgan tashqi konyukturani hisobga olish zarur bo‘ladi.

Davlatning fiskal siyosati iqtisodiy rivojlanish va aholi turmush darajasiga ta‘sirini muvofiqlashtirish zarur. Chunki budjet faqat mablag‘larni markazlashtirish, ularni to‘plash, jamg‘arishgina emas, balki to‘plangan moliyaviy resurslarni oqilona sarflashni ham o‘zida ifodalaydi. Buning samaradorligi esa davlat budjetining xarajatlari tizimida o‘zining ifodasini topadi.

Bu xarajatlar, eng avvalo, mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirish uchun turli tarmoqlarga investetsiya qilish uchun mo‘ljallangan, aholining turmush darajasini ko‘tarish uchun rejalashtirilgan, ijtimoiy vazifalarni bajarishga ajratilgan, davlatni boshqarish, mudofaani taminlash kabi aniq maqsadlarga qaratilgan xarajatlardan iborat bo‘ladi. Ushbu umumdavlat xarajatlari budjet orqali moliyalashtiriladi. Budjet tizimining barcha xarajatlari turli budjetlar o‘rtasida taqsimlanadi, bu esa u yoki bu xarajatni muayyan budjetga kiritilishini anglatadi. Bu birinchidan moliyalashtirilayotgan muassasaning respub-

lika va mahalliy organlarga qarashli bo'lishi, ikkinchidan moliyalashtiriladigan tadbirning ahamiyatidan kelib chiqadi.

Mamlakat iqtisodiyotini moliyalashtirish xarajatlari vazirliklar, idoralar va korxonalar bo'yicha rejalashtiriladi hamda bir vaqtning o'zida ma'lum maqsadlarga mo'ljallanganligi bo'yicha ko'zda tutiladi. Bunda budjet mablag'larining asosiy qismi iqtisodiyotning ustuvor tarmoqlariga, ya'ni sanoat, energetika, qishloq xo'jaligi va transportga yo'naltiriladi. Budjet mablag'laridan maqsadli foydalanish nuqtayi nazaridan kapital qo'yilmalarni moliyalashtirish iqtisodiyotni rivojlantirishda muhim ahamiyatga egadir. Ishlab chiqarish va noishlab chiqarish maqsadlariga mo'ljallangan asosiy fondlarning yangilarini yaratish va harakatdagilarni kengaytirish uchun pul mablag'larini taqdim etishga kapital qo'yilmalarni moliyalashtirish deyiladi. Budjet resurslari cheklanganligi uchun ular investitsiyalarning cheklangan doirasiga, ya'ni maqsadli dasturlarga kiritilgan yoki hokimiyatning ijro etuvchi organlari qarori bo'yicha amalga oshirilayotgan investitsiyalarga beriladi.

Iqtisodiyotni erkinlashtirish va iqtisodiyotda davlatning ulushini qisqartirish siyosatini olib borish birinchi navbatda, xususiy mulkka asoslangan institutlarni mustahkamlash va mulk egasi huquqini himoya qilishga yo'naltirildi. YaIMda davlat budjeti ulushini kamaytira borib, 2017-yilda uning ulushini 20% dan oshirmasdan, mahalliy ishlab chiqaruvchilarning yuqori raqobatbardoshlik darajasini ta'minlashga yo'naltirilgan siyosat davom ettirildi. Soliq yukining kamaytirilishi xususiy investitsiyalarini rag'batlantirdi va iqtisodiy o'sishning yuqori sur'atlari uchun barqaror manba yaratdi.

Qisqacha xulosalar

Fiskal siyosat (budjet-soliq siyosati) maqsadi iqtisodiy o'sish, baholarning barqaror darajasi, to'liq bandlik va to'lov balansi barqarorligini ta'minlashdan iborat. Bu maqsadlarga erishish uchun davlat xarajatlari va soliqlar bilan manipulyatsiya qilinadi.

Fiskal siyosat cheklovchi yoki rag'batlantiruvchi turlarga bo'linadi. Rag'batlantiruvchi fiskal siyosat iqtisodiyotning pasayish davrida olib borilsa, cheklovchi fiskal siyosat iqtisodiyotda haddan ziyod talab tufayli inflyatsiya paydo bo'lgan sharoitda olib boriladi.

Fiskal siyosat tadbirlari qisqa va uzoq muddatda multiplikator samarasi ta'siri ostida bo'ladi.

Davlat xarajatlari multiplikatori iste'molga chegaralangan moyillik darajasi bilan to'g'ri bog'liqlikka, chegaraviy soliq stavkasi hamda iste'molga chegaralangan moyillik darajasi bilan teskari bog'liqlikka ega.

Davlat xarajatlari va soliqlar miqdorini bir xil miqdorga oshirilishi daraomadlar hajmini ham shuncha miqdorga oshirilishiga olib keladi. Bu holat balanslashgan budjet multiplikatori bilan izohlanadi.

Iqtisodiy pasayish paytida budjetning davriy taqchilligi, diskret fiskal siyosat natijasida esa tarkibiy taqchilligi yuzaga keladi. Budjet taqchilligini moliyalashtirishning maqbul yo'li davlat qimmatli qog'ozlarni chiqarish va ularni sotish hisobiga qarz olishdir.

Respublikamizda o'tkazilayotgan budjet-soliq siyosati iqtisodiyotga soliq yukini kamaytirish, soliqlarning rag'batlantiruvchi rolini kuchaytirish, barqaror iqtisodiy o'sishga shart-sharoit yaratish, yalpi talabni oshirish kabi maqsadlarga qaratilgan.

Nazorot va muhokama uchun savollar:

1. Rag'batlantiruvchi va cheklovchi fiskal siyosatning qisqa va uzoq muddatdagi natijalarini tushuntirib bering.

2. Davlat xarajatlarining multiplikatori kattaligi qaysi ko'rsatkichlarga bog'liq?

3. Ochiq iqtisodiyotda davlat xarajatlari multiplikatori kattaligi fiskal siyosat samaradorligiga qanday ta'sir ko'rsatadi?

4. Soliq multiplikatori miqdori qaysi omillarga bog'liq?

5. Balanslashgan budjet multiplikatorining mohiyati nimada?

6. Diskret fiskal siyosatining kamchiliklarini tushuntirib bering.

7. Budjet taqchilligi va ortiqchaligi qanday paydo bo'ladi, ular qay yo'sinda tugatiladi?

7-BOB. O‘ZBEKISTONDA IQTISODIY ISLOHOTLARNI AMALGA OSHIRISHNING TAMOIYILLARI

7.1. Ma‘muriy buyruqbozlikka asoslangan nochor iqtisodiyotni yengib o‘tishning asosiy yo‘nalishlari

Xalqimiz istiqlolning o‘ttiz bir yilligini keng nishonlashga tayyorgarlik ko‘rayotgan shu kunlarda mamlakatimizning mustaqil taraqqiyot yo‘liga yana bir bor nazar tashlaymiz. Bugungi yorug‘ kunlarga, yutuq va marralarga qanday omillar evaziga erishganimizni ko‘z o‘ngimizdan o‘tkazamiz.

Mamlakatimiz uchun hal qiluvchi bir paytda eng to‘g‘ri yo‘l sifatida tanlangan, bugungi kunda o‘zining yuksak samaralarini berayotgan O‘zbekistonning o‘ziga xos va o‘ziga mos taraqqiyot yo‘li – “o‘zbek modeli” ana shunday eng muhim omillardandir.

Yurtimizda 80-yillar oxirida vujudga kelgan vaziyatni chuqur o‘rgangan olimlar, ekspert va tahlilchilar aynan ana shu iborani qo‘llaydilar. Darhaqiqat, o‘sha suronli yillarda O‘zbekistondagi ahvol juda qaltis edi.

O‘sha paytda respublikamiz barcha asosiy iqtisodiy va ijtimoiy ko‘rsatkichlar bo‘yicha sobiq ittifoq respublikalari ichida oxirgi o‘rinlarda turar edi. Aholi jon boshiga milliy daromad ishlab chiqarish ittifoqdagi o‘rtacha ko‘rsatkichdan ancha kam edi.

Qishloq xo‘jaligida paxta yakkahokimligi oqibatida oziq-ovqat masalasida o‘zgalarga qaram edik. Kundalik ehtiyoj uchun zarur iste‘mol mollarning uchdan ikki qismi, hatto oddiy tuz va gugurt ham chetdan olib kelinardi.

Birinchi I.A.Karimov ma‘muriy – buyruqbozlik tizimiga asoslangan nochor iqtisodiyotni yengib o‘tish uchun islohotlarning quyidagi asosiy yo‘nalishlarini belgilab berdi:

Birinchidan, iqtisodiyotni boshqarishda davlatning rolini keskin cheklash, davlatning boshqaruv tuzilmalari va ularning vazifalarini qisqartirish, davlat boshqaruv organlarini saqlab turishga sarflanayotgan xarajatlarni kamaytirish zarur. Davlat vazifalari va vakolatlarini tobora ko‘proq jamoat, nodavlat tashkilotlarga, fuqarolarning o‘zini-o‘zi boshqarish organlariga o‘tkazish kerak.

Ikkinchidan, boshqaruvni markazlashtirmaslik, ayrim vazifalarni esa hududiy boshqaruv bo'g'inlariga keng ko'lamda topshirish, ortiqcha ma'muriy vertikal tuzilmalarni tugatish zarur. Barcha darajadagi hokimliklarning islohotlarni amalga oshirish, joylardagi ishlarning ahvoli, iqtisodiy va ijtimoiy muammolarni hal etish, bandlik muammolarini yechish hamda aholi turmushini farovonlashtirish borasidagi mas'uliyatini kuchaytirish lozim.

Uchinchidan, bozor iqtisodiyoti talablaridan kelib chiqqan holda, ayrim tarmoq va hududiy boshqaruv tuzilmalarini qayta tuzish, birlashtirish, qisqartirish va tugatish asosida iqtisodiyotni boshqarish tuzilmalarining samaradorligini ta'minlash. Bugungi kunda nafaqat ayrim bo'g'inlarni, balki qilinayotgan sarf-xarajatlarni deyarli oqlamayotgan ayrim idoralarni ham saqlab qolish qay darajada maqsadga muvofiq, degan masalani qayta ko'rib chiqish payti keldi.

To'rtinchidan, boshqaruv tizimining samaradorligini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish. Qarorlarni tayyorlash va qabul qilish sifatini sezilarli darajada oshirish, ularning ijrosi ustidan ta'sirchan nazorat mexanizmini joriy etish zarur.

Beshinchidan, zamonaviy axborot va kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish, keraksiz hisobotlarni va qog'ozbozlikni qisqartirish asosida davlat boshqaruvi tizimini bosqichma-bosqich modernizatsiya qilish hisobidan uning samaradorligini oshirish.

Islom Karimov O'zbekiston rahbari etib saylanganining ertasi kuniyoq hukumat majlisida respublikada vujudga kelgan o'ta murakkab ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatga obyektiv baho berdi va uning kelib chiqish sabablarini chuqur tahlil qilib, shunday yakuniy xulosa chiqardi: "Biz bundan buyon eskicha yasholmaymiz va bunday yashashga zamonning o'zi yo'l qo'ymaydi".

Bu da'vat yurtimizda siyosiy va iqtisodiy mustaqillikka erishish yo'lida keng qamrovli ishlar, milliy davlatchilik tarixida yangi davrning boshlanishi bo'lganini keyingi jarayonlar yaqqol ko'rsatdi.

Mashhur besh tamoyilga – iqtisodiyotning siyosatdan ustuvorligi, davlat – bosh islohotchi, qonun ustuvorligi, kuchli ijtimoiy siyosat yuritish, bozor iqtisodiyotiga bosqichma-bosqich o'tishga asoslangan ana shu model bozor munosabatlariga asoslangan huquqiy demokratik davlat qurish strategiyasi sifatida barcha amaliy ishlarimizning

mustahkam poydevori, taraqqiyotimizning asosiy harakatlantiruvchi kuchiga aylandi.

Hech bir mubolagʻasiz aytish mumkinki, bu strategiya bozor iqtisodiyoti nazariyalarini yanada boyitdi, oʻtish davrini boshidan kechirayotgan davlatlar uchun yana bir namunaga aylandi.

Bu modelning barcha sinovdan muvaffaqiyatli oʻtishiga sabab boʻlgan omillari koʻp. Ularning eng asosiysi iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy islohotlarni amalga oshirishda turli xil sakrashlarsiz, yaʼni inqilobiy yoʻldan emas, balki tadrijiy rivojlanish yoʻlidan borish tamoyilidir.

Islohotlarni amalga oshirishda davlat bosh masʼuliyatni oʻz zimmasiga olishi ana shunday tadrijiylikning muhim jihatidir. Xalqaro tashkilotlar ham bugun oʻtish davri iqtisodiyotida, chuqur islohotlarni amalga oshirishda davlatning roli haqiqatan ham katta ekani, buni Oʻzbekiston tajribasi amalda isbotlaganini keng tan oldi. Hozirgi vaqtgacha davom etayotgan moliyaviy-iqtisodiy inqiroz sharoitida hatto rivojlangan mamlakatlarda ham iqtisodiyotni tartibga solishda davlatning roli oshayotgani Oʻzbekistonning bu boradagi yoʻli naqadar toʻgʻri ekanini koʻrsatdi.

7.2. Oʻzbekistonda iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish konsepsiyasi va strategiyasi

Mamlakatimizning tarixan qisqa davr ichida jahon hamjamiyatida oʻziga xos mavqega ega boʻlishi, yuqori va barqaror iqtisodiy oʻsish surʼatlariga erishishi, aholi turmush farovonligining sezilarli darajada oshishi, barqaror makroiqtisodiy koʻrsatkichlarning taʼminlanishi, eng muhimi, jamiyat aʼzolarida yangicha iqtisodiy fikrlashning, yangicha dunyoqarashning paydo boʻlishi – bularning barchasi I.Karimov oʻz taraqqiyot yoʻlimizning qatʼiy tanlab olinishi hamda belgilab olingan asosiy tamoyillarning hayotga oʻz vaqtida va izchil tatbiq etilishi natijasidir.

Holbuki, islohot va oʻzgarishlarning mazkur yoʻlini tanlash va amalga oshirish biz uchun oson kechgani yoʻq. Oʻz taraqqiyot yoʻlimizni tanlash jarayonlari ham turli mafkuraviy va gʻoyaviy kurashlar taʼsiri ostida kechdi. Ayniqsa, oʻsha davrda qator yetakchi davlatlarning jahondagi oʻz mavqeyini yanada mustahkamlash, taʼsir

doirasini kengaytirish maqsadidagi harakatlari ularning turli usul va vositalar, xalqaro va milliy darajadagi siyosiy va iqtisodiy tashkilotlar, taniqli siyosatchi arboblari, olim va mutaxassislar hamda ularning turli guruhlari orqali o'zlari uchun manfaatli bo'lgan taraqqiyot yo'llari, modellari va kontsepsiyalarini tiqishtirishga urinishlari orqali yaqqol namoyon bo'ldi. Eng muhimi, shunday og'ir va qaltis bir vaziyatda tashqaridan "o'ta jozibali va maftunkor" ko'rinuvchi, aslida esa mamlakatimizning mustaqil rivojlanishiga to'sqinlik qiluvchi, xalqimizning asriy orzularini ro'yobga chiqarishga halaqit beruvchi maslak va g'oyalarga, taraqqiyot yo'llariga adashib kirib qolmaslik edi.

Eng muhimi shuki, mustaqillikning dastlabki yillari – respublikaning o'z taraqqiyot yo'lini faol izlash, Vatanimizni erkin, kuchli va ravnaq topayotgan diyorga aylantirishga intilish davri bo'ldi.

Eng avvalo, mustaqil taraqqiyot yo'liga o'tib, o'zimizning rivojlanish kontsepsiyamiz va strategiyamizni belgilash chog'ida o'sha davrdagi turli xalqaro iqtisodiy va moliyaviy tashkilotlarning mutaxassis va siyosatchilari tomonidan bir qarashda "xolisona" ko'ringan, aslida esa o'zlari uchun manfaatli bo'lgan, turli g'oyaviy maslak-muddaolarga yo'g'rilgan maslahat va ko'rsatmalar berilib, ularni qabul qildirishga undovchi turli harakatlar amalga oshirilgan edi. Bunday harakatlarning biz uchun eng xavfli tomoni - sirtidan to'g'ri va jozibali ko'ringan ana shu islohot dasturlari O'zbekistonning o'sha davrdagi ijtimoiy-iqtisodiy holati, shart - sharoitlari uchun mutlaqo mos kelmas, ularni qo'llash nafaqat islohotlar muvaffaqiyatini ta'minlay olmas edi, balki qiyin ahvolga tushib qolgan aholining moddiy hayotini yanada og'irlashtirish, uning noroziligini kuchaytirish orqali shundoq ham qaltis bo'lib turgan vaziyatni batamom izdan chiqarish va mamlakatni parokandalik sari yuz tutishiga olib kelishi muqarrar edi. Taklif etilayotgan islohotlarni amalga oshirishning shunday yo'llaridan biri – "shok terapiyasi" ("falaj qilib davolash") usuli edi.

"Shok terapiyasi"ning salbiy oqibatlarini to'g'risida gapirganda, sobiq ittifoqdosh respublika hisoblangan Rossiya Federatsiyasidagi 90-yillardagi xususiylashtirish jarayonlarini yaqqol misol sifatida keltirish mumkin. Ma'lumki, ushbu mamlakatdagi mavjud barcha davlat mulki vaucherlar, ya'ni xususiylashtirish cheklari orqali barcha fuqarolarga

bo‘lib berilgan edi. Eng achinarli tomoni, Rossiyaning aksariyat aholisi ushbu tadbirning mazmun-mohiyatini tushunmas, hatto “to‘satdan paydo bo‘lgan boylik”dan qanday foydalanish to‘g‘risida tasavvurga ham ega emas edi. Bu esa mazkur g‘oyaning tarafdorlari uchun ancha qo‘l kelib, ular zudlik bilan qisqa muddat ichida aholi qo‘lidagi cheklarni yig‘ib olish uchun turli hiyla-nayranglarni ishga solishdi.

Rossiya Federatsiyasida hali xususiylashtirish davlat dasturi amalga oshirilmasdan turib, 1992-yilning yozigacha 5 mingdan ortiq korxonalar stixiyali tarzda xususiylashtirib yuborilgan edi. Aksariyat hollarda mazkur korxonalar ustidan nazoratni qo‘lga kiritish, kuch ishlatish, noqonuniy usullar orqali amalga oshirilgan edi. Ushbu holatning oldini olish bo‘yicha chora-tadbirlar ma‘lum darajada ilojsizlikdan qo‘llangan bo‘lib, xususiylashtirish jarayoniga uning strategiyasi va taktikasi jihatidan ham, huquqiy va tashkiliy shart-sharoitlarni yaratish jihatidan ham yetarli darajada tayyorgarlik ko‘rilmagan edi. Bugungi kunda deyarli barcha mutaxassislar xususiylashtirishning “vaucherlarga asoslangan” modeli samarasiz, shunchaki noto‘g‘ri bo‘lib chiqdi, deb hisoblaydi. Rossiya Davlat Dumasining hisob-kitobiga ko‘ra, mamlakatning shoshma-shosharlik bilan xususiylashtirish oqibatida ko‘rgan zarari sobiq Ittifoqning Ikkinchi jahon urushida ko‘rgan zararidan 2,5 barobar ko‘proq bo‘lgan.

Tabiiyki, ushbu zarar va yo‘qotishlar juda katta iqtisodiy salohiyatga, davlat tasarrufidagi mol-mulkka ega bo‘lgan Rossiyaning taraqqiyotiga ma‘lum darajada o‘zining salbiy ta‘sirini ko‘rsatgan. Biroq, o‘sha davrda sobiq Ittifoqdan meros qolgan abgor holdagi, biryozlana rivojlangan iqtisodiyot, og‘ir ijtimoiy ahvol va keskin vaziyat sharoitida O‘zbekistonda shunday shoshma-shosharlik va pala-partishlik asosidagi islohotlarga yo‘l qo‘yilsa, buning oqibatlari naqadar ayanchli bo‘lishini tasavvur etish qiyin emas. Shunga ko‘ra, chetdan o‘tkazilgan ta‘sir va tazyiqlarga qaramasdan, davlatimiz rahbari islohotlarning tadrijiy, ya’ni bosqichma-bosqich yo‘lini tanladi.

Shu bilan bir qatorda “XX asrning 90-yillari boshlarida O‘zbekistonning oldida bir qator strategik rivojlanish yo‘llari turganini ham ta’kidlamoq lozim. Ularni to‘rtta yo‘nalish – xomashyo, agrar, industrial va xizmat ko‘rsatish sohalari bo‘yicha guruhlashtirish

mumkin. Ulardan har biri jozibali, respublika uchun real iqtisodiy taraqqiyot modeli bo'lishi mumkin edi. Ammo xomashyo yo'lini tutish tabiiy boyliklarning yanada talon-taroj qilinishiga, o'z imkoniyatlarini tugatgan ekstensiv ishlab chiqarish omiliga yopishib olishga, aholini ish bilan ta'minlash muammosini hal etishdan yuz burishga, sanoatning faqat muayyan tarmoqlarini rivojlantirishgagina zo'r berishga olib kelishi muqarrar edi. Agrar yo'l iqtisodiy taraqqiyot taqdirini agrosanoat majmuyi tarmoqlarini rivojlantirish asosiga qurishni taqozo qilar, aholining asosiy qismini qishloq xo'jaligi bilan band qilishga olib kelardi. Bunday taraqqiyot nisbatan qoloq, hozirgi zamon sivilizatsiyasidan ancha uzoqda bo'lgan mamlakatlar uchun xosdir. Industrial iqtisodiy taraqqiyot modelining samaradorligini janubi-sharqiy Osiyo mamlakatlari tajribasi to'la tasdiqladi. Taraqqiyotning xizmat ko'rsatish yo'nalishi ham O'zbekistonga qo'l kelishi tabiiy edi.

O'zbekiston yuqorida sanalgan yo'llarning birontasidan ham butunlay voz kechmadi, balki o'zining iqtisodiy taraqqiyot modelida ulardan samarali va oqilona foydalanish bilan bog'liq muhim vazifalarni belgilab oldi. Chunki bizning qat'iy nuqtayi nazarimiz jahon tajribasi va o'z amaliyotimizdan oldingi jamiki foydali tajribalarni rad etmagan holda, o'zimizning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot yo'limizni tanlab olishdan iboratdir.

Davlatimizning birinchi rahbari mustaqil taraqqiyot yo'lini tanlash va uning izchil harakatini ta'minlashda pirovard maqsad va strategiyani puxta belgilab olishga alohida e'tibor qaratdi. "Pirovard maqsadimiz, - deya belgilab berdi Prezidentimiz, - ijtimoiy yo'naltirilgan, barqaror bozor iqtisodiyotiga, ochiq tashqi siyosatga ega bo'lgan kuchli demokratik huquqiy davlatni va fuqarolik jamiyatini barpo etishdan iboratdir".

O'zbekistonning siyosiy va iqtisodiy mustaqilligiga erishish, milliy davlatchiligimizni barpo etish, buning uchun mustahkam moddiy negiz yaratish manfaatlarini ko'zlab quyidagilar iqtisodiyotni isloh qilish sohasida strategik maqsadlar qilib belgilandi.

1. Ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotini bosqichma-bosqich shakllantirish, qudratli va tinimsiz rivojlanib boradigan, milliy boylikning ortishini, kishilar hayoti va faoliyati uchun zarur shart-sharoitlarni ta'minlaydigan iqtisodiy tizimni barpo etish.

2. Ko‘p ukladli iqtisodiyotni yaratish, insonning mulkdan mahrum bo‘lishiga barham berish, tashabbuskorlik va uddaburonlikni butun choralar bilan rivojlantirish negizi bo‘lgan xususiy mulkning davlat tomonidan himoya qilinishini ta‘minlash.

3. Korxonalar va fuqarolarga keng iqtisodiy erkinliklar berish, ularning xo‘jalik faoliyatiga davlatning bevosita aralashuvidan voz kechish, iqtisodiyotni boshqarishning ma‘muriy-buyruqbozlik usulini bartaraf etish, iqtisodiy omillar va rag‘batlantirish vositalaridan keng foydalanish.

4. Iqtisodiyotda moddiy, tabiiy va mehnat resurslaridan samarali foydalanishni ta‘minlaydigan chuqur tarkibiy o‘zgarishlar qilish, raqobatdosh mahsulotlarni ishlab chiqarish, jahon iqtisodiy tizimiga qo‘shilib borish.

5. Kishilarda yangicha iqtisodiy fikrlashni shakllantirish, ularning dunyoqarashini o‘zgartirish, har bir insonga o‘z mehnatini sarflash sohasi va shakllarini mustaqil belgilash imkonini berish.

Bunda islohotlar inson manfaatlariga mos kelgan, uning talab va ehtiyojlarini qondirishga yordam bergan, turmush darajasini oshirishga qaratilgan taqdirdagina ahamiyatli bo‘lishini hamisha yodda tutmo- g‘imiz lozim.

Yuqoridagilardan ko‘rinadiki, mamlakatimizning mustaqillik yillarida barqaror rivojlanishi, aholi turmush farovonligining sezilarli darajada o‘sishi, ijtimoiy hayotning turli jabhalarida salmoqli yutuq va natijalarning qo‘lga kiritilishi hamda ularning jahon hamjamiyati tomonidan e‘tirof etilishida, eng avvalo, o‘z taraqqiyot yo‘limizning to‘g‘ri va qat‘iy tanlab olinishi muhim asos bo‘lib xizmat qildi.

7.3. Iqtisodiy islohotlarning bosqichlari va ularning vazifalari.

Har bir mamlakat o‘zini oqlamagan nochor iqtisodiy tizimdan xalos bo‘lib, boshqa bir yangi bozor iqtisodiyotiga asoslangan demokratik tizimni shakllantirishda o‘tish davrini boshdan kechiradi. Mustaqil O‘zbekistonning ma‘muriy buyruqbozlik tizimidan voz kechib, bozor iqtisodiyotining asoslarini shakllantiruvchi davr (2000-yilgacha bo‘lgan muddat)ni ikki bosqichga bo‘lamiz. Bu bosqich- larning fundamental asoslari I.A Karimovning “O‘zbekiston iqtisodiy

islohotlarini chuqurlashtirish yo‘lida” (1995-yil) asarida ifoda etilgan bo‘lib, asar ikki bo‘limdan iborat:

1. Iqtisodiy islohotlar birinchi bosqichining yakunlari va saboqlari.

2. Iqtisodiy islohotlar ikkinchi bosqichining vazifalari va ustuvor yo‘nalishlari, deb nomlangan.

Birinchi prezidentimiz asarining ana shu birinchi bosqichida iqtisodiy islohotlar strategiyasi va yo‘lini amalga oshirishda quyidagi ishlar bajarilganligini bayon etilgan:

1. Iqtisodiy islohotlar strategiyasini shakllantirish mexanizmi yaratildi.

2. Iqtisodiy islohotlar huquqiy negizi barpo etildi.

3. Iqtisodiy sohada davlat mulkini xususiylashtirish, ko‘p ukladli iqtisodiyot shakllantirildi.

4. Qishloq xo‘jaligida agrar islohotlar shakllantirildi.

5. Institutsional o‘zgarishlarni, ma‘muriy – buyruqbozlik tizimini tugatish.

6. Narxlarni erkinlashtirish, bozor infratuzilmasini rivojlantirish shakllantirildi.

7. Tashqi iqtisodiy faoliyatni erkinlashtirish va jahon iqtisodiyotiga qo‘shilish.

8. Ijtimoiy kafolatni ta‘minlash.

9. Xalqning ma‘naviy ruhiy tiklanishi.

10. Iqtisodiy va ijtimoiy barqarorlikni ta‘minlash masalalari bayon etilgan.

Mamlakatimizda mulkchilik munosabatlari ikki yo‘l bilan xususiylashtirildi:

1. Mulkdorlar sinfini shakllantirish, bunda mulk, davlat mulki bosqichma-bosqich xususiylashtirildi.

2. Qimmatli qog‘ozlar bozorini yaratish orqali amalga oshirildi.

Asarda birinchi bosqichda ikkita hal qiluvchi vazifa bajarilganligi aytilgan:

1. Ma‘muriy – buyruqbozlik tizimi tugatilib o‘rniga iqtisodiy boshqaruvga o‘tildi.

2. Bozor munosabatlari negizi shakllantirildi.

1993-yil Rossiya O‘zbekiston Respublikasi va uning rahbariyatiga rubl zonasida (Rossiya rublida) qolish uchun katta shartlar qo‘ydi bu shartlar:

1) qarz evaziga bir yarim trillion rubl, shunga yarasha boylik yoki mahsulot to‘lash;

2) pulni (rublni) olishdan avval 50 foiz AQSH dollari (O‘zbekiston oltinini) garov tariqasida Rossiya markaziy bankiga garov evaziga qo‘yish;

3) 1961–1992-yilgi pullarni yangi 1993-yil namunasidagi pulga 3 so‘mga 1 so‘m nisbati bilan almashtirib berish sharti;

4) shartnoma bajarilmay qolsa, tovon majburligini belgilab qo‘ydi;

5) o‘zbekiston Markaziy banki Rossiya Markaziy bankiga hisob berib turishi shart (Karimov I. A Asarlar, T.2., 88-90-betlar). Birinchi prezidentimiz bu talablardan voz kechib, o‘z milliy valyutamiz, so‘mimiz bo‘lishi uchun katta sa‘y-harakatlarni amalga oshirdi.

Birinchi bosqichda 1991–1994-yillarda:

1. Bozor iqtisodiyoti infratuzilmasining huquqiy asoslari yuzaga keldi. 300 dan ortiq qonun va qarorlar qabul qilingan.

2. Dastlabgi bosqichda kichik mulklar davlat tasarrufidan chiqarilganligi aytili.

3. Chet el sarmoyalari O‘zbekiston iqtisodiyotiga jalb etildi.

Iqtisodiyotning uchta mezonlari, qadriyatlari yuzaga keldi:

a) tadbirkorlik; b) ishbilarmonlik; v) tijorat shakllandi.

Ma‘naviyatda: a) ziyolilar mavqe‘yi oshdi; b) ma‘rifat nuri; v) ijodkor so‘zi qadrlandi.

Iqtisodiy islohotlar ikkinchi bosqichning vazifalari va ustuvor yo‘nalishlari qismida I.Karimov 4 ta muhim ustuvor vazifani belgilab berdi:

1. Asosiy vazifa – davlat mulkini xususiylashtirish sohasida boshlangan ishni oxiriga yetkazish: bunda a) mulkni haqiqiy egalariga berish, b) ko‘p ukladli iqtisodiyotni rag‘batlantirish. Agar birinchi bosqichda mayda mulklar xususiylashtirilgan bo‘lsa (1991–1994-yillarda) endigi vazifa o‘rta mulklarni xususiylashtirish amalga oshirildi.

2. Eng muhim vazifa – ishlab chiqarishning pasayib ketishiga barham berish va makroiqtisodiy barqarorlikni va moliyaviy iqtisodiy

barqarorlikka erishishdan iborat. Bu rivojlanish ichki qonuniyatlarga ham bog'liqligi belgilab qo'yildi.

3. Muhim vazifa – milliy valyuta so'mni yanada mustahkamlashdan iborat. Milliy valyuta – mamlakat hududida barcha tovar va xizmatlar uchun narxlarni ifodalash vazifasini o'tovchi va qonuniy himoyalangan yagona to'lov vositasidir.

4. Strategik vazifa – Iqtisodiyot strukturasi tubdan o'zgartirish: xomashyo yetkazib berishdan tayyor mahsulot ishlab chiqarishga o'tish, uning sifatini va raqobatga bardoshligini jahon bozori talablari darajasiga yetkazish .

O'zbekiston Respublikasi Birinchi prezidenti I.A.Karimov ijtimoiy - iqtisodiy islohotlardan ko'zlangan, pirovard maqsadimiz – ijtimoiy yo'naltirilgan barqaror bozor iqtisodiyotiga, ochiq tashqi siyosatga ega bo'lgan kuchli demokratik huquqiy davlatni va fuqarolik jamiyatini barpo etishdan iboratdir” - deb belgilab bergan.

Respublikamizda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar iqtisodiyotni davlat tasarrufidan chiqarish, unda demokratiya tamoyillari bo'lgan iqtisodiy faoliyat, tadbirkorlik va tanlash erkinligini, erkin iqtisodiyot tamoyillarini joriy etish orqali iqtisodiy hayotni erkinlashtirishga yo'naltirilgandir.

Iqtisodiyotni davlat tasarrufidan chiqarish va uni demokratlashtirish, erkin ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyoti asoslarini yaratish jarayonlari bosqichma-bosqich amalga oshirilmoqda.

O'zbekistonda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlarning birinchi bosqichida (1991 – 1994 - yillar) ma'muriy buyruqbozlik tizimining og'ir oqibatlarini tugatish tanglikka barham berish va iqtisodiyotni barqarorlashtirish hamda respublikaning o'ziga xos sharoitlari va xususiyatlarini hisobga olgan holda, bozor munosabatlarining negizlarini shakllantirish vazifalarini hal qilishga kirishildi. Buning uchun quyidagilar amalga oshirildi:

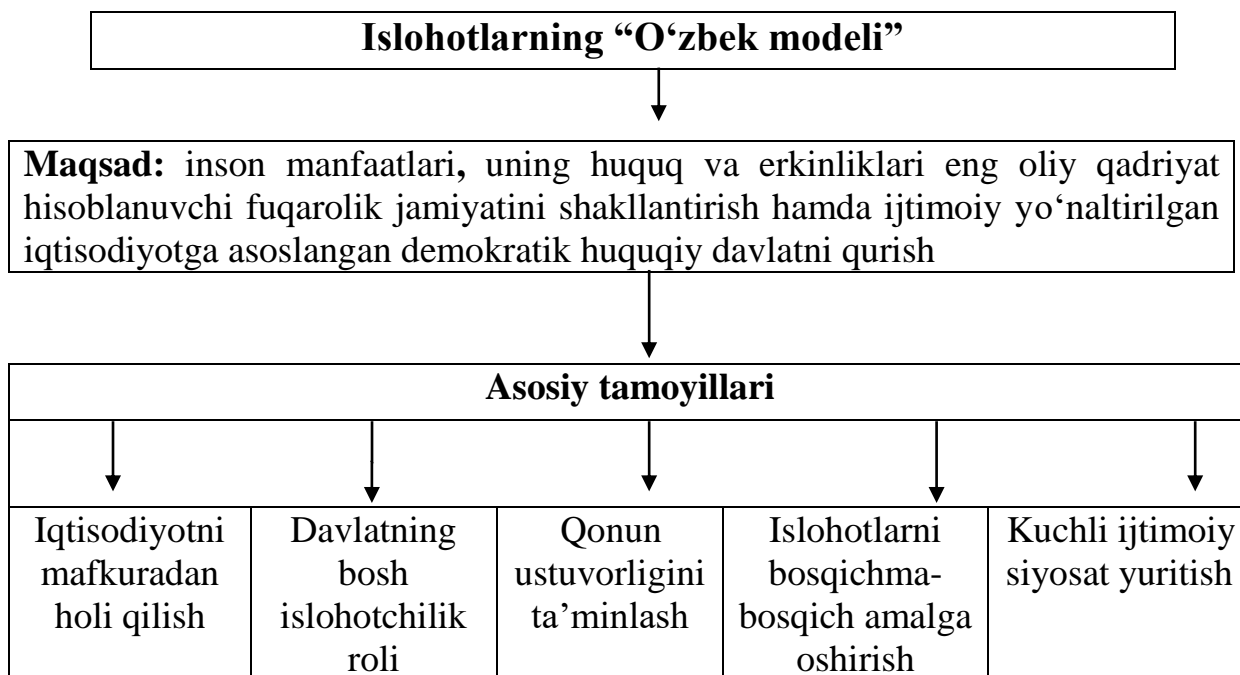
1) islohotlarning qonuniy - huquqiy bazasini shakllantirish va rivojlantirish. Bu davrda mulkchilik, davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish tadbirkorlik to'g'risidagi va boshqa ko'plab bozor munosabatlarini shakllantirishga yo'naltirilgan qonunlar qabul qilingan;

2) kichik xususiylashtirishni amalga oshirish hisobiga ko'p ukladli iqtisodiyot negizlarini yaratish;

3) ishlab chiqarishning pasayib borishiga barham berish, moliyaviy ahvolning barqarorlashuvini ta'minlash.

7.4. “O‘zbek modeli”ning mazmun va mohiyati

O‘zbekiston mustaqillikka erishgach, Islom Karimov tomonidan ishlab chiqilgan va har tomonlama asoslab berilgan o‘ziga xos taraqqiyot yo‘lini tanladi. Bu yo‘lni ishlab chiqishda ko‘plab jahon xalqlarining taraqqiyot tajribalari bilan bir qatorda o‘zbek xalqining buyuk tarixiy merosi, an‘analari, urf-odatlarini, uning yaratuvchanlik, bunyodkorlik qobiliyati, mamlakatimizdagi mavjud ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlar va boshqa ko‘plab omillar hisobga olindi hamda ular asosida “o‘zbek modeli”ning beshta asosiy tamoyili belgilab berildi (7.1-rasm).

7.1-rasm. “O‘zbek modeli”ning maqsadi va asosiy tamoyillari

“O‘zbek modeli”ga asoslangan taraqqiyot yo‘li jahondagi boshqa milliy modellardan o‘zining faqat iqtisodiy rivojlanish emas, balki shu bilan bir qatorda davlat qurilishini, ijtimoiy soha va ma‘naviyatni, jamiyat hayotining barcha sohalarini ham qamrab olishi bilan farq qiladi. Shunga ko‘ra, ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning mazkur modeli

mamlakatimizni iqtisodiy jihatdan yuksaltirish, milliy davlatchilik asoslarini shakllantirish, milliy qadriyatlar va g'ururni qayta tiklash, jamiyatning ijtimoiy-sinfiy tuzilmasini tubdan yangilash, yangicha dunyoqarashga ega bo'lgan avlodni tarbiyalash kabi dolzarb masalalarni hal etishi lozim edi.

Hozirgi vaqtda ham jamiyatimizda olib borilayotgan islohotlarning mazmuni va yo'nalishlarini belgilab beruvchi ushbu tamoyillarning mamlakatimizda ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotiga o'tish, huquqiy demokratik davlat va kuchli fuqarolik jamiyatini shakllantirish vazifalarini muvaffaqiyatli amalga oshirish borasida yaratilayotgan imkoniyatlarini ko'rib chiqish maqsadga muvofiqdir.

Birinchi tamoyil – iqtisodiyotni mafkuradan xoli qilish. Iqtisodiyotning mafkuradan xoli etilishi, uning obyektiv iqtisodiy qonunlarga muvofiq ravishda tashkil qilinishi pirovardida mamlakatimizdagi makroiqtisodiy barqarorlikning ta'minlanishiga, yuqori o'sish sur'atlariga erishishga, iqtisodiy manfaatlarni ro'yobga chiqarishning real mexanizmlarini shakllantirishga, ko'p ukladli iqtisodiyotni yaratish, o'rta mulkdorlar sinfini shakllantirishga, haqiqiy mulkdorlar sinfini qaror toptirishga, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning rivojlanishiga, tashqi iqtisodiy faoliyatning erkinlashuviga katta imkoniyatlar yaratdi.

Ikkinchi tamoyil – davlatning bosh islohotchilik roli. Iqtisodiy o'zgarishlarning tashabbuskori davlat bo'lishini ifodalaydi. Ma'lumki, iqtisodiyot nazariyasi tarixida azaldan davlatning iqtisodiyotga aralashuvi doimiy munozaraga sabab bo'lib keladi. Unda iqtisodiyotning o'zini o'zi tartibga solishidan tortib, to uning to'liq davlat nazoratida bo'lishiga qadar turlicha qarashlar mavjud. Jahon mamlakatlari taraqqiyoti tarixi ham iqtisodiyotning o'zini o'zi tartibga solish jarayonida og'ir ahvolga tushib qolishi hamda murakkab inqirozli holatlardan faqat davlatning yordami orqali chiqishga necha bor guvoh bo'lgan. Bozor munosabatlarining qaror topishi davrida islohot jarayonida davlatning faol ishtirok etishi, tashabbuskor bo'lishi va islohotni izchillik va qat'ilik bilan amalga oshirishi shart.

Ayniqsa, bizning maqsadimiz ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotini shakllantirishdan iborat ekan, bunga faqat davlatning faol ishtiroki orqali erishish mumkin. Shuningdek, mamlakatimizda iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishda davlatning iqtisodiyotga

aralashuvini iqtisodiy asoslangan darajada qisqartirish islohoti amalga oshirilmoqda. Mamlakatimizdagi iqtisodiy jihatdan samarasiz bo'lgan, biroq jamiyatning iqtisodiy taraqqiyotida muhim rol o'ynaydigan ayrim sektor va korxonalarini qo'llab-quvvatlash hamda ularni saqlab turish va mablag' bilan ta'minlash vazifalarini davlat o'z zimmasiga oldi. Xususan, boshqaruv, mudofaa, milliy xavfsizlikni saqlash, huquq-tartibot, sog'liqni saqlash, madaniyat, ijtimoiy ta'minot sohalari bevosita davlatning nazoratida bo'ldi. Avtomobilsozlik, samolyot-sozlik, havo va temir yo'l transporti, elektroenergetika, rangli va qora metallurgiya sanoati kabi tarmoqlarni rivojlantirishda davlat tomondan doimiy yordam ko'rsatib kelinmoqda.

Uchinchi tamoyil – qonun ustuvorligini ta'minlash. Har qanday jamiyat faqat unda ichki tartib va barqarorlik mavjud bo'lgan sharoitdagina taraqqiy eta oladi. Bu esa, birinchi navbatda, mamlakatda mavjud bo'lgan turli munosabatlarni tartibga soluvchi, ularning harakat doiralarini belgilab beruvchi huquqiy asosning shakllanishini taqozo etadi. Ikkinchidan esa, ushbu huquqiy me'yorlarga to'liq va so'zsiz amal qilinishi ijtimoiy-iqtisodiy barqarorlikning kafolati hisoblanadi. Shunga ko'ra, qonun ustuvorligi, qonun oldida hammaning baravarligi va barchaning qonunga bo'ysunishining taraqqiyotimiz asosiy tamoyili sifatida belgilab berilishi bugungi kundagi muvaffaqiyatlarning muhim garovi bo'ldi.

Bu borada qo'lga kiritilgan ulkan yutuqlardan biri - Asosiy qonumusimiz - Konstitutsiyaning ishlab chiqilishi va uning hayotga tatbiq etilishidir. Shuningdek, Konstitutsiyaning 53-moddasida "Bozor munosabatlarini rivojlantirishga qaratilgan O'zbekiston iqtisodiyotining negizini xilma-xil shakllardagi mulk tashkil etadi. Davlat iste'molchilarning huquqiy ustunligini hisobga olib, iqtisodiy faoliyat, tadbirkorlik va mehnat qilish erkinligi, barcha mulk shakllarining teng huquqligini va huquqiy jihatdan bab-baravar muhofaza etilishini kafolatlaydi", deb belgilab berilishi mamlakatimizda haqiqiy mulkdorlar sinfini shakllantirish uchun qulay muhitni yaratishga qaratilgan chora-tadbirlarni boshlab berdi.

Asosiy qonunimizda xususiyl mulkka alohida e'tibor qaratilib, uning boshqa mulk shakllari kabi daxlsiz va davlat himoyasida ekanligini alohida ta'kidlanishi O'zbekistonning konstitutsiyaviy taraqqiyotidagi inqilobiy hodisa sifatida baholanishi mumkin.

Xususiy mulk shaklining qonuniy jihatdan e'tirof etilishi, tadbirkorlik faoliyati huquqiy kafolatlarining ta'minlanishi jamiyat a'zolarining uzoq yillar davomida taqiqlanib kelgan erkin va mustaqil xo'jalik faoliyati yuritishga intilish ko'rinishidagi iqtisodiy manfaatlarining amalga oshirilishi uchun keng yo'l ochib berdi, buning natijasida mamlakatimizda mulkdorlar sinfi jadal shakllandi.

Jamiyatimiz ijtimoiy-iqtisodiy hayotining barcha jabhalarini tartibga soluvchi qonunlarning to'liqligini va izchilligini ta'minlash maqsadida quyidagi yo'nalishlardagi me'yoriy hujjatlar tizimi ishlab chiqildi: davlat va iqtisodiy mustaqillikning huquqiy negizlarini yaratish, davlatni boshqarish qoidalarini tartibga soluvchi qonunlar; tizimdagi o'zgarishlarga, yangi iqtisodiy munosabatlarga va shu jumladan, mulkchilik munosabatlariga asos bo'ladigan qonunlar; xo'jalik yuritishning va institutsional o'zgarishlarning bozor sharoitlariga mos keladigan yangi mexanizmini yaratishga qaratiladigan qonunlar; mamlakatimizni xalqaro munosabatlarning teng huquqli subyeksi sifatida ta'riflovchi huquqiy normalar; fuqarolarning konstitutsion va yuridik huquqlarini, (ijtimoiy kafolatlarini va aholini ijtimoiy himoyalashni ta'minlaydigan qonunlar.

O'z o'rnida aytish lozimki, mustaqillikka erishish arafasida sobiq ittifoqdagi huquq tartibot tizimining tanazzulga yuz tutishi beqarorlikning kuchayib, jinoyatlar sonining keskin o'sib borishiga sabab bo'lgan edi. Ma'lumotlarga ko'ra, 1985–1990-yillar davomida ro'yxatga olingan barcha jinoyatlarning soni 1,2 barobar o'sgan. Bu jinoyatlar tarkibida, ayniqsa, fuqarolarning shaxsiy mol-mulkini o'g'irlash, talash va bosqinchilik, qasddan odam o'ldirish, xaridor va buyurtmachilarni aldash kabi jinoyat turlari ikki barobar oshgan. 1990-yilda qayd etilgan jinoyatlarning sakkiztadan bittasi og'ir jinoyat hisoblanar edi.

Shunday holatdan kelib chiqib, mamlakatimizda qonun ustuvorligining ta'minlanishi aholi hayotining huquqiy jihatdan kafolatlanishiga, uning ertangi kunga bo'lgan ishonchining oshishiga katta ta'sir ko'rsatdi.

To'rtinchi tamoyil – kuchli ijtimoiy siyosat yuritish. Bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida mamlakatimizda aholini ijtimoiy himoyalashga alohida e'tibor qaratildi. Bu jarayonlarda Birinchi

prezidentimizning “Islohotlar islohot uchun emas, inson uchun bo‘lmoqi lozim” degan so‘zlari asosiy tamoyillardan biriga aylandi.

Mamlakatimizda olib borilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar odamlarning hayot falsafasini o‘zgartirdi. Vujudga kelgan erkinlik, har bir kishiga o‘z mehnatini sarflash sohasi va shakllarini mustaqil belgilash imkoniyatini berishi natijasida uzoq yillar davomida boqimandachilik kayfiyatida yurgan aholi orasidan ishbilarmon, tadbirkor, mohir xo‘jalik egalari, hunarmandlar, kasanachilar, ish yurituvchilar ajralib chiqdi. Endilikda ular faqat davlatdan ish joyi va ish haqi kutib qolmasdan, balki o‘zlari ham xususiy tadbirkorlik bilan shug‘ullanib, yangi ish o‘rinlarini yaratishga harakat qilmoqda. Ijtimoiy himoya tamoyili asosida aholining kam ta‘minlangan va muhtoj qatlamlarini ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash va ularga moddiy yordam ko‘rsatish borasida aniq yo‘naltirilgan samarali chora-tadbirlarni amalga oshirish, ta‘lim-tarbiya, kadrlar tayyorlash, sog‘liqni saqlash va aholini ijtimoiy himoya qilish sohalarida maqsadli umummilliy dasturlarni hayotga tatbiq etish masalalariga katta e‘tibor qaratildi.

Beshinchi tamoyil – siyosiy va iqtisodiy islohotlarni bosqichma-bosqich amalga oshirish. Ma‘lumki, har qanday islohot mavjud tartib, shart-sharoitlar, vaziyat, tarkib topgan muvozanatning o‘zgarishiga olib keladi. Butun jamiyatning isloh etilishi, ya‘ni uning eski noto‘g‘ri asosga qurilgan, istiqbolsiz tizimdan butunlay yangi - ijtimoiy bozor munosabatlariga asoslangan, demokratik va huquqiy jamiyatga o‘tilishi esa juda murakkab jarayon hisoblanadi. Shunga ko‘ra, jamiyat a‘zolari tomonidan mazkur islohotlarning mazmun-mohiyatini tushunib yetish, ularda faol ishtirok etish uchun ularning ong-u tafakkuri ham o‘zgarishi lozim. Bu esa islohot jarayonlarining sekin-asta, bosqichma-bosqich amalga oshirilishini taqozo etadi. Qolaversa, taraqqiyotning yuqori bosqichlariga erishish uchun, islohotlarning ma‘lum quyi darajasi navbatdagi yuqori, murakkab darajasi uchun maxsus shart-sharoit, zaminni tayyorlashi lozim.

Islohotlarning dastlabki bosqichi totalitar tuzumdan zamonaviy bozor munosabatlariga o‘tishga qaratilgan chora-tadbirlar tizimining boshlang‘ich davrini o‘z ichiga olib, unda asosiy e‘tibor ma‘muriy-buyruqbozlik tizimining og‘ir oqibatlarini yengish, tanglikka barham berish, iqtisodiyotni barqarorlashtirishga qaratildi. Shuningdek,

mamlakatimizning o'ziga xos sharoiti va xususiyatlarini hisobga olgan holda, bozor munosabatlarining asoslari shakllantirildi.

Navbatdagi bosqich investitsiya faoliyatini kuchaytirish, chuqur tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish va shuning negizida iqtisodiy o'sishni ta'minlab, bozor munosabatlarini to'liq joriy qilish davri hisoblanadi. Unda, asosan, xususiylashtirish sohasida boshlangan ishni oxiriga yetkazish, makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlash, milliy valyutaning qadrini yanada mustahkamlash, iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishini tubdan o'zgartirish, xomashyo yetkazib berishdan tayyor mahsulot ishlab chiqarishga o'tish kabi vazifalar hal etildi.

Umuman olganda, mamlakatimizdagi iqtisodiy islohotlarning har bir yo'nalishi ham amalga oshirilgan chora-tadbirlarning ko'p bosqichli bo'lishi bilan tavsiflanadi. Jumladan, mulkiy munosabatlarni isloh qilishda mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish jarayonlari kichik, o'rta va yirik korxonalar bo'yicha bosqichma-bosqich amalga oshirildi. Agrar sohadagi islohotlar esa ma'muriy-buyruqbozlik tizimidan meros bo'lib qolgan davlat xo'jaliklarini dastlab shirkat xo'jaliklariga aylantirish, keyinchalik muayyan shart-sharoitlar, zamin tayyorlangandan so'ng, ularni fermer va dehqon xo'jaliklariga aylantirishdan iborat bo'ldi. Narx islohoti ham narxnavoni erkinlashtirishning bir necha bosqichlarini o'z ichiga oldi: dastlab keng doiradagi ishlab chiqarish texnika vositasi bo'lgan mahsulotlar, ayrim turdagi xalq iste'moli mollari narxi erkinlashtirilib, aholining kundalik ehtiyojida muhim o'rin tutuvchi oziq-ovqat va sanoat tovarlari narxlarining chegarasi davlat tomonidan belgilab qo'yildi. Keyinchalik, milliy ishlab chiqarishning o'sishi va iqtisodiyotning barqarorlashishi bilan deyarli barcha tovarlar narxlari erkinlashtirildi.

Iqtisodiyotimizda tub demokratik va bozor islohotlarining amalga oshirilayotgani, xususiy mulkka keng yo'l ochib berish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik, qishloq xo'jaligi sohasida hal qiluvchi kuchga aylanib borayotgan fermerlikni rivojlantirish uchun qulay sharoitlar, imtiyoz va preferensiyalar yaratish, xususiy mulk va mulkdorlar huquqlarini himoya qilish bo'yicha ko'plab qonun hujjatlari qabul qilingani muhim prinsipial ahamiyatga ega bo'ldi.

Barchamizga ayonki, mamlakatimiz mustaqil taraqqiyotining dastlabki bosqichida, ya'ni 1991-yildan 2000-yilgacha bo'lgan davrda

ulkan o'zgarishlarni amalga oshirishda asosiy e'tiborimiz markazlash-tirilgan ma'muriy-buyruqbozlik tizimiga barham berish va bozor iqtisodiyotining asoslarini, avvalambor, qonunchilik bazasini shakllantirish uchun sharoit yaratishga qaratildi.

Bu borada qabul qilingan o'ta muhim qonun va normativ hujjatlar qatorida Fuqarolik, Yer, Soliq va Bojxona kodekslari, "Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to'g'risida", "Banklar va bank faoliyati to'g'risida", "Chet el investitsiyalari to'g'risida", "Chet ellik investorlar huquqlarining kafolatlar va ularni himoya qilish choralari to'g'risida"gi Qonunlarni qayd etish mumkin. Xususan, I.Karimov ta'kidlaganidek: "Istiqlol yillarida mulkchilikning tuzilishida tub o'zgarishlar ro'y berdi, ko'p ukladli iqtisodiyot amalda shakllanib, uning tarkibida xususiy mulk ustuvor rivojlandi. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik mamlakatimiz iqtisodiyotida nafaqat hal qiluvchi o'rin egalladi, ayni vaqtda bozorni zarur tovar va xizmatlar bilan to'ldirish, odamlarning daromadlari va farovonligi oshib borishining asosiy manbayiga, aholi bandligi o'sishining eng muhim omiliga aylandi." Natijada, islohotlarimizning keyingi bosqichida "Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risida", "Xususiy korxonalar to'g'risida", "Valyutani tartibga solish to'g'risida", "Tashqi iqtisodiy faoliyat to'g'risida", "Fermer xo'jaligi to'g'risida"gi qonunlar, yangi tahrirdagi Soliq kodeksi va iqtisodiyotni isloh qilish bo'yicha umumiy hisobda 400 dan ziyod qonun hujjatlari ishlab chiqilib, qabul qilindi va joriy etildi. Ularning barchasi iqtisodiyotimizni yanada liberallashtirish va modernizatsiya qilishda nafaqat mustahkam huquqiy asos, balki amalga oshirilayotgan bozor islohotlarining ortga qaytmasligining kafolati bo'lib xizmat qilmoqda.

Jamiyatimizni isloh qilish borasidagi maqsad va vazifalarimizning ma'no va mohiyatini ana shunday tushunishdan kelib chiqib, bayon etilgan "Islohot - islohot uchun emas, avvalo inson uchun", "Yangi uy qurmay turib, eskisini buzmay" degan mashhur shiorlar el-yurtimiz o'rtasidagi keng yoyilib, qo'llab-quvvatlanayotgani bejiz emas, albatta.

Biz bugungi kunda mamlakatimizning navbatdagi har bir mustaqillik shodiyonasi arafasida o'tgan yillardagiga nisbatan yanada yuqoriroq erishilgan marralar, qo'lga kiritilgan yutuq va natijalardan quvonib, faxrlanish tuyg'usini sezar ekanmiz, eng avvalo, bunday yutuq va marralarning asosi, ularga erishishning ilhomlantiruvchi,

rag‘batlantiruvchi kuchi - mustaqillik va taraqqiyotimizning o‘ziga xos “o‘zbek modeli” ekaniga yana bir karra yurakdan his etamiz.

Qisqacha xulosalar

Mamlakatimizning tarixan qisqa davr ichida jahon hamjamiyatida o‘ziga xos mavqega ega bo‘lishi, yuqori va barqaror iqtisodiy o‘shish sur‘atlariga erishishi, aholi turmush farovonligining sezilarli darajada oshishi, barqaror makroiqtisodiy ko‘rsatkichlarning ta‘minlanishi, eng muhimi, jamiyat a‘zolarida yangicha iqtisodiy fikrlashning, yangicha dunyoqarashning paydo bo‘lishi – bularning barchasi o‘z taraqqiyot yo‘limizning qat‘iy tanlab olinishi hamda belgilab olingan asosiy tamoyillarning hayotga o‘z vaqtida va izchil tatbiq etilishi natijasidir.

Amalga oshirilgan iqtisodiy islohotlarning dastlabki bosqichi totalitar tuzumdan zamonaviy bozor munosabatlariga o‘tishga qaratilgan chora-tadbirlar tizimining boshlang‘ich davrini o‘z ichiga olib, unda asosiy e‘tibor ma‘muriy-buyruqbozlik tizimining og‘ir oqibatlarini yengish, tanglikka barham berish, iqtisodiyotni barqarorlashtirishga qaratildi.

Mamlakatimizda fuqarolik jamiyatini rivojlantirishning asosiy shartlaridan biri, kuchli o‘rta mulkdorlar sinfini shakllantirish hisoblanadi. Shunga ko‘ra, respublikamizda mustaqillik yillarida o‘rta mulkdorlar sinfini shakllantirish borasida mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish dasturini amalga oshirish orqali ko‘p ukladli iqtisodiyotni barpo etish, kichik va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish, qimmatli qog‘ozlar bozorini yaratish, aholini kuchli ijtimoiy himoyalash chora-tadbirlari amalga oshirildi.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. O‘zbekistonda iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish konsepsiyasi va strategiyasini izohlang?

2. Iqtisodiy mustaqillikni ta‘minlash va bozor munosabatlariga o‘tish bo‘yicha qo‘yilgan vazifalarni gapiring?

3. Iqtisodiy islohotlarning bosqichlari va ularning vazifalarini ayting?

4. Iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishning asosiy tamoyillarini izohlang?

5. Mamlakatimizda fuqarolik jamiyatini rivojlantirishning qanday asosiy shartlarini bilasiz?

8-BOB. INVESTITSIYA SIYOSATI VA INVESTITSIYA FAOLIYATINI TARTIBGA SOLISH

8.1. Davlatning investitsiya munosabatlarni tartibga solishi

Mamlakat, biron-bir iqtisodiy subyektning faoliyatini kengaytirish zamonaviy innovatsion texnika va texnologiyalar bilan ta'minlash investitsion sarflar orqali amalga oshiriladi. Mazmunan va mohiyat jihatdan investitsiyalar kapitalni belgilangan davrga bog'lanishini, ya'ni band etilishini moddiy va nomoddiy aktivlarga ega bo'lish uchun ularni safarbar etilishini anglatadi.

Investitsiyalar yoki kapital qo'yilmalar – bu, hali buyumlashmagan, lekin ishlab chiqarish vositalariga qo'yilgan kapitaldir. O'zining moliyaviy shakliga ko'ra, ular foyda olish maqsadida xo'jalik faoliyatiga qo'yilgan aktivlar hisoblansa, iqtisodiy mohiyatiga ko'ra investitsiyalar yangi korxonalar qurish, uzoq muddat xizmat ko'rsatuvchi mashina va asbob-uskunalarni yakuniy sotib olishga hamda shu bilan bog'liq bo'lgan aylanma kapitalning o'zgarishiga ketgan xarajatlardir. Shuningdek, investitsiyalar tarkibiga uy-joy qurilishiga ketgan xarajatlar ham kiritiladi.

Investitsiyalarning turli guruhlash mumkin. Makroiqtisodiy tahlilda eng ko'p duch kelinadigan guruhlashda investitsiyalar investitsiyalash obyektiga ko'ra uch turga bo'linadi.

1. Ishlab chiqarish investitsiyalari.
2. Tovar-moddiy zaxiralariga investitsiya.
3. Uy-joy qurilishiga investitsiya.

Investitsiyalarning o'sish sur'atlari ko'p omillarga bog'liq. Avvalambor, investitsiyalar hajmi olingan daromadni iste'mol va jamg'armaga taqsimlanishiga bog'liq. Aholini o'rtacha daromadi past bo'lgan holda ularning asosiy qismi (70-80%) iste'molga sarflanadi. Aholi daromadlarini o'sib borishi jamg'arishga yuboriladigan qismi ortib borishiga sabab bo'ladi. Umumiy daromadda jamg'arish ulushining ortib borishi investitsiyalar hajmini o'sishiga olib keladi, va aksincha. Ammo bu shart aholini davlatga ishonchi yuqori bo'lganda, davlat fuqarolarning investitsion faolligini ta'minlaganda va kafolatlanganda bajariladi. Investitsiyalar hajmiga kutilayotgan daromad normasi ham ta'sir ko'rsatadi, chunki ko'rilayotgan foyda investitsiyalashga undaydi.

Kutilayotgan foyda normasi qanchalik yuqori bo'lsa, investitsiyalash hajmi shunchalik yuqori bo'ladi, va aksincha.

Investitsiyalar hajmiga ssuda foizi stavkasi katta ta'sir ko'rsatadi, chunki investitsiyalash jarayonida qarzga olingan mablag'lardan ham foydalaniladi. Agar kutilayotgan sof foyda normasi o'rtacha ssuda foizi stavkasidan yuqori bo'lsa, bu qo'yilmalar investor uchun daromadlidir. Shuning uchun o'rtacha foiz stavkasini o'sishi investitsiyalash jarayonini susayishiga olib keladi.

Investitsiyalar hajmiga kutilayotgan inflyatsiya sur'atlari ham o'z ta'sirini o'tkazadi. Bu ko'rsatkich qanchalik yuqori bo'lsa investorning kelajakdagi foydasi shunchalik qadrsizlanadi va investitsiyalarni rag'batlantiruvchi omillar qisqarib boradi.

Makroiqtisodiy tahlilda investitsiyalar dinamikasini belgilovchi omil sifatida real foiz stavkasi qaraladi. Real foiz stavkasi ortishi bilan investitsiyalar hajmi kamayishini kuzatishimiz mumkin. Chunki investorlar uchun qarz bahosi ortib, ular ko'rsatadigan foyda normasini pasaytirib qo'yadi.

Avtonom investitsiyalarning grafigi investitsiyalar hajmi foiz stavkasi dinamikasiga teskari proporsional tarzda o'zgarishini ko'rsatadi.

Avtonom investitsiya funksiyasi quyidagi ko'rinishga ega:

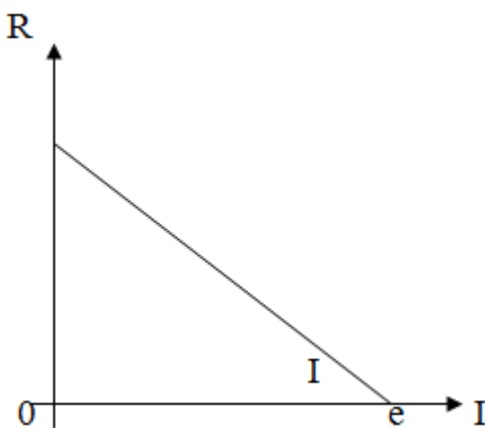
$$I = e - dR$$

Bu yerda: I – avtonom investitsiya xarajatlari;

e – foiz stavkasi 0 ga teng bo'lgandagi investitsiya xarajatlarining maksimal hajmi. U tashqi iqtisodiy omillar, resurs imkoniyatldari, yer, foydali qazilma boyliklari va boshqalar bilan belgilanadi;

R – real foiz stavkasi;

d – investitsiyalarning real foiz stavkasi dinamikasi o'zgarishga ta'sirchanligini miqdoriy belgilovchi empirik koeffitsiyent.

8.1-chizma. Avtonom investitsiyalar grafigi

Grafikdan e nuqtasi shuni bildiradiki, banklar nolga teng foiz stavkasi bilan kredit berganlarida hamda ularning kredit resurslari cheksiz ko'p bo'lganda ham mamlakatdagi boshqa resurslari miqdorining cheklanganligi tufayli investitsiya xarajatlari ma'lum miqdor bilan chegaralanadi.

Investitsiyalar dinamikasini belgilovchi eng muhim omillardan biri bo'lib kutilayotgan sof foyda normasi hisoblanadi. Agar real foiz stavkasi bilan investitsiya xarajatlari miqdori o'rtasida teskari bog'liqlik bo'lsa, kutilayotgan sof foyda normasi (KSFN) dinamikasi bilan investitsiya xarajatlari o'rtasida to'g'ri bog'liqlik bor.

Agarda kutilayotgan foyda me'yori foiz stavkasidan yuqori bo'lsa, investitsiyalash foydali va aksincha, foiz stavkasi kutilayotgan foyda miqdoridan yuqori bo'lsa, investitsiyalash foydali bo'lmay qoladi.

Misol uchun, zavodga 100000 so'mlik yangi stanok sotib olindi. Yangi stanokni qo'llashdan zavod 10.000 so'm sof foyda olgan bo'lsin. Kutilayotgan sof foyda normasi quyidagicha aniqlanadi:

$$\text{KSFN} = 10000 / 100000 \times 100 = 10\%.$$

Investitsiya xarajatlari foyda keltirishini aniqlashda nominal foiz stavkasi emas, balki real foiz stavkasi hisobga olinadi. Real foiz stavka narxlar darajasining o'zgarishini aks ettirib, nominal stavkadan inflyatsiya darajasi ayirmasi ko'rinishida aniqlanadi. Masalan, nominal foiz stavkasi 16% ga teng bo'lsa, inflyatsiya darajasi yiliga 12% ni tashkil etsa, unda real foiz stavkasi 4 foizini (16%-12%) tashkil etadi.

Investitsiya xarajatlari dinamikasiga ta'sir etuvchi boshqa omillar quyidagilar kiradi:

1. Soliqqa tortish darajasi.
2. Ishlab chiqarish texnologiyalaridagi o'zgarishlar.
3. Mavjud bo'lgan asosiy kapital miqdori.
4. Investorlarning kutishi.
5. Yalpi daromadlarning o'zgarishi.

Soliqqa tortish darajasining pasayishi hamda yangi texnologiyalarning paydo bo'lishi kutilayotgan sof foyda normasining (real foiz stavkasi o'zgarmagan sharoitda ham) ko'payishga olib keladi. Bu esa investitsiya xarajatlarning ortishiga turtki beradi.

Investitsiyalar hajmining YaIM yoki daromadlar darajasiga bog'liqligini akselerator modeli aks ettiradi:

$I = f(Y)$, ya'ni investitsiyalar (I) YaIM (Y)ning funksiyasi ekan.

Akselerator modelining to‘liqroq ko‘rinishi quyidagicha bo‘ladi:

$$I = I_{reja} + \gamma Y$$

bu yerda:

$$\gamma = \frac{\Delta I}{\Delta Y} = \frac{I_t - I_{t-1}}{Y_t - Y_{t-1}}$$

I_{reja} – rejalashtirilgan investitsiyalar; Y – YaIM (daromad) hajmi.

Akselerator modelini hisobga olib, investitsiya funksiyasini quyidagicha yozish mumkin:

$$I = e - dR + \gamma Y$$

YaIM hajmi oshishi korxonalar foydasining ko‘payishiga olib keladi. Korxonalar foydasi investitsiyalarning manbai ekanligini hisobga olsak, bu holatda investitsiya xarajatlari oshadi. YaIM hajmi pasayib ketganda esa, ya’ni iqtisodiy faollik pasayishi sharoitida bo‘sh turgan quvvatlar mavjudligi tufayli, investitsiya xarajatlari pasayib ketadi. Ammo YaIMning davriy tebranishlari, innovatsiyalarni doim ham bir tekisda bo‘lmasligi, uskunalarni uzoq muddat xizmat qilishi, iqtisodiy kutishdagi xavflar tufayli investitsiyalar hajmi barqaror bo‘lmaydi.

Investitsiyalarni jamiyatning real kapitalini ko‘paytirishga yo‘naltirish (mashinalar, jihozlar xarid qilish, binolar, muxandislik inshootlarini modernizatsiyalash va qurishga) iqtisodiyotning ishlab chiqarish salohiyatini oshirishga xizmat qiladi. Ishlab chiqarishga, yangi texnologiyalarga investitsiyalar kiritish keskin raqobatchilik kurashida (ichki va tashqi bozorda ham) omon qolishga, bir qadam oldinda yurishga, mahsulot narxini aniqroq moslashtirish imkoniga ega bo‘lishga yordam beradi.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda:

- investitsiyalar mamlakatning qonunchiligiga zid bo‘lmagan har qanday faoliyatga safarbar etilishi kerak. Agar investitsiyalar qonunga zid bo‘lgan faoliyatga safarbar etilsa, unda bunday xarajatlarni mamlakatning iqtisodiy o‘sishida zarur bo‘lgan mexanizmlarni ta’minlay olmaydi;

- investitsiyalar ma’lum bir muddat o‘tgandan so‘ng, albatta, daromad yoki ijtimoiy samara keltirishi kerak. Agar sarflangan investitsiyalar hech qanday daromad, ya’ni iqtisodiy foyda yoki

ijtimoiy samara keltirmasa, uni sarflashning iqtisodiy mohiyati yo‘qolar edi;

- investitsiyalar yuqorida ta’kidlanganidek, faqat uzoq muddatga emas, balki shu bilan birga qisqa (1 kundan 1 yilgacha) va o‘rta (1 yildan 3 yilgacha) muddatga ham sarflanishi mumkin. Masalan, davlatning qisqa muddatli obligatsiyalari bir yil muddatga chiqarilgan, bu obligatsiyalarni sotib olishga sarflangan xarajatlar qisqa muddatli moliyaviy investitsiyalardir;

- xarajatlarning sarflanish shakliga ko‘ra investitsiyalarni asosiy uchta mulkiy, moliyaviy va intellektual boyliklar ko‘rinishlariga ajratish mumkin.

Investitsiyalar qo‘shilgan qiymat yaratishga qaratilganligi bilan xarakterlanadi va shu orqali o‘z samarasini ifoda etadi, chunki yaratilgan qo‘shimcha qiymat, ya’ni boylik orqali iqtisodiy o‘shish holatiga baho berish mumkin. Bugungi kunda ijtimoiy sohaga va inson omiliga kapital sarflash orqali iqtisodiy o‘shishga bilvosita kuchli ta’sir ko‘rsatish mumkinligi tobora rivojlanib bormoqda.

Pul mablag‘lari ko‘rinishidagi investitsiyalar nominal investitsiyalar bo‘lib, pul moddiylashib, amalda ishlab chiqarishga jalb qilingandan so‘ng real investitsiyalarga aylanadi va iqtisodiy yuksalishni ta’minlaydi. Shunga ko‘ra, investitsiyalarning iqtisodiy o‘shishga ta’siri quyidagilarda namoyon bo‘ladi:

- yangi, zamonaviy texnika va texnologiyalarni respublika iqtisodiyotiga jalb qilish, ularni ishlab chiqarishga joriy qilish ko‘p yillar davomida sifatsiz, xaridor talabiga javob bera olmaydigan mahsulot ishlab chiqaruvchi eski asosiy vositalardan tezroq qutilish imkonini beradi;

- yangi ish joylarini tashkil qilish va aholini ish bilan ta’minlash, shu bilan birga, chet elning ilg‘or boshqarish tajribasini joriy qilish imkonini beradi va shu orqali mehnat unumdorligini oshiradi;

- jahon bozorida raqobatlasha oladigan sifatli mahsulotlarni ishlab chiqarish va ularni eksport qilish evaziga valyuta daromadlarining barqarorligini ta’minlaydi.

Hozirgi zamonaviy xalqaro iqtisodiyotdagi dunyoda ko‘p qirrali va murakkab jarayonlarda, ichki va tashqi bozorlarda, kapital qo‘yilmalari yoki investitsiyalardan samarali foydalanish muammosi

birinchi navbatda hal qilinishi zarur bo‘lgan dolzarb masalalardan biri sifatida yuzaga chiqmoqda.

Investitsiyalar korxonalarini doimiy rivojlanishini ta’minlaydi va quyidagi vazifalarni hal etishda yordam beradi:

- moliyaviy va material resurslarni jamlash hisobiga shaxsiy tadbirkorlik faoliyatini kengaytirish;
- yangi korxonalarini sotib olish;
- biznesning yangi yo‘nalishlarini egallash.

O‘zbekistonda mustaqillik yillarida mamlakat iqtisodiyotiga investitsiyalar, shu jumladan xorijiy investitsiyalarni jalb qilishning yangi institutlari va mexanizmlari yaratildi. Bular O‘zbekiston Respublikasi qonunlari, prezident farmonlari, hukumat qarorlarida o‘z aksini topgan va iqtisodiyotni erkinlashtirish sharoitida ular davlat investitsiya siyosatini, xorijiy kapitalarning erkin muomalasini, xavflardan kafolatlarni ta’minlaydi va to‘g‘ridan o‘g‘ri xorijiy investitsiyalarni ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish va rivojlantirishga yo‘naltirishni rag‘batlantiradi.

O‘zbekiston Respublikasi Birinchi prezidenti o‘z ma’ruzalarida chet el investitsiyalarini jalb qilish uchun barcha shart-sharoitlarni yaratish zarurligini bir necha bor ta’kidlagan. Buning uchun I.Karimov ta’kidlaganidek, “Huquqiy bazani yanada mustahkamlash, belgilangan imtiyoz va qulaylik qo‘llashning aniq va ravshan mexanizmini yaratish, chet el ishbilarmon doiralari va salohiyatli hamkorlarga iqtisodiyotimizning muayyan tarmoqlaridagi investitsiya imkoniyatlari haqida har tomonlama keng axborot yetkazish zarur”⁴⁰.

Respublikada investitsiya faoliyatini tartibga solishda muhim rol davlatga ajratilgan. O‘zbekiston Respublikasining “Investitsiya faoliyati to‘g‘risida”gi Qonuniga muvofiq investitsiya faoliyatini davlat tomonidan tartibga solish investitsiya faoliyatining qonunchilik negizini takomillashtirish, soliq stavkalari va ular bo‘yicha imtiyozlarni, soliq to‘lovchilar va soliq solish obyektini farqlovchi soliq tizimini qo‘llash, asosiy fondlarning tezlashtirilgan

⁴⁰ Karimov I. A. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi majlisidagi 2005 yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2006 yilda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim ustuvor yo‘nalishlariga bag‘ishlangan ma’ruzasi//Xalq so‘zi, 2006 yil, 11 fevral.

amortizatsiyasini o‘tkazish va boshqa masalalar orqali amalga oshiriladi.

Tartibga solish roli bo‘yicha xorijiy investitsiyalarni jalb qilish va foydalanishni tartibga solish va rag‘batlantirishning me‘yoriy-huquqiy negizini uch guruhga ajratish mumkin. Birinchi guruhga iqtisodiy munosabatlar va mulkchilik huquqlarini, xorijiy investorlarning faoliyatini rag‘batlantiruvchi tartib va shartlarni; chet el investorlari faoliyati bilan bog‘liq, fond bozorlarida investorlarning faoliyatini tartibga soluvchi O‘zbekiston Respublikasining qonunlari kiradi. Ikkinchi guruhga Prezident qarorlari va farmonlari va Vazirlar Mahkamasining qarorlari va uchinchi guruhga hukumat va tarmoq me‘yoriy hamda xususiylashtirish jarayoniga investitsiyalar kiritish bilan bog‘liq qonunchilik hujjatlari kiradi.

“Konsessiyalar to‘g‘risida”gi (30.08.1995-yil); “Erkin iqtisodiy zonalar to‘g‘isida”gi (25.04.1996-yil); “Chet el investitsiyalari to‘g‘risida”gi (30.04.1998-yil); “Chet ellik investorlar huquqlarining kafolatlari va ularni himoya qilish choralari to‘g‘risida” gi (30.04.1998- yil); “Investitsiya faoliyati to‘g‘risida”gi (24.12.1998-yil); “Tashqi iqtisodiy faoliyat to‘g‘risida”gi (26.05.2000-yil) O‘zbekiston Respublikasi Qonunlari shular jumlasidandir.

Ushbu masala O‘zbekiston hukumatining diqqat-e‘tiborida bo‘lib, investitsiya muhitini yaxshilash, jahon hamjamiyatiga ochiqlikni ta‘minlash hamda xorijiy hamkorlar bilan o‘zaro foydali iqtisodiy hamkorlikni mustahkamlash bo‘yicha maqsadli qadamlar amalga oshirilmoqda. Investitsiya kiritish jarayonlarini maksimal darajada osonlashtirish va oydinligini ta‘minlash bo‘yicha taklif etilayotgan imtiyozlar va kafolatlar to‘g‘risida investorlarni keng xabardor qilish chora-tadbirlari qabul qilinmoqda.

Ushbu qonunchilik hujjatlari asosida xorijiy investitsiyalarning O‘zbekiston iqtisodiyotiga jalb qilish shakllari quyidagilardan iborat:

- xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalarni, shu jumladan, qo‘shma korxonalarni tashkil etish;
- kompaniyalar tomonidan qimmatli qog‘ozlar bozorida investitsiyaning jalb etilishi;
- hududda xorijiy mulkdorlarga to‘liq tegishli bo‘lgan (100 foiz xorijiy investitsiya ishtirokidagi) korxonalarni tashkil etish;

- mahsulotni bo‘lish to‘g‘risidagi konsessiyalar va kelishuvlar asosida investitsiyani jalb qilish;
- xorijiy kreditlarni jalb etish.

Mavjud huquqiy asoslar chet ellik investorlarga mamlakatimiz bilan hamkorik qilish, ularning manfaatlari va investitsiyasini himoya qilish uchun qulay shart-sharoitlarni ta‘minlaydi.

8.2. Investitsiya siyosatining mohiyati va uni tadbiq etish yo‘llari

Bozor islohotlarining hozirgi bosqichida O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan investitsiya siyosati – iqtisodiyotdagi barqarorlik, tarkibiy va sifat o‘zgarishlarini belgilovchi muhim omildir. Iqtisodiy o‘shish sur‘atlarini oshirish hamda aholi turmush farovonligini o‘shishiga, iqtisodiyotni tarkibiy qayta qurish va yangi ish o‘rinlarini yaratishga xizmat qiluvchi faol investitsiya siyosatini ishlab chiqish va uni izchil amalga oshirish iqtisodiy siyosatning eng asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi. Hozirda xalqaro iqtisodiyotdagi ko‘p qirrali va murakkab jarayonlarda, ichki va tashqi bozorlarda, kapital qo‘yilmalari yoki investitsiyalardan samarali foydalanish muammosi birinchi navbatda hal qilinishi zarur bo‘lgan dolzarb masalalardan biri sifatida yuzaga chiqmoqda.

Investitsiya siyosati – bu, investitsiya resurslarini shakllantirish va ularning kerakli sohalarga yuborilishini ta‘minlashga qaratilgan siyosatdir. Bu siyosat investitsion faollikni oshirishga yoki kamaytirishga qaratiladi. Bu davlatning struktura (ishlab chiqarish tarkibini o‘zgartirish) siyosati bilan bog‘liq, bu esa ishlab chiqarishning eski sohalarni cheklab, yangi, masalan, eksportga mo‘ljallangan sohalarni o‘stirishni bildiradi. Investitsiya siyosatiga ko‘ra, yangi istiqbolli sohalarga investitsiya qilingan foydadan umuman soliq olinmaydi yoki qisqartirilgan miqdorda oshadi. Yangi sohalardagi mol-mulkdan soliq olinmagan holda, eski sohalardagi mol-mulkdan soliq ko‘proq olinadi. Bu bilan yangi sohalarning jadal o‘shishi rag‘batlantiriladi, eski sohalalar esa rag‘batlantirilmaydi. Investitsiya siyosati texnika taraqqiyotini ham jadallashtiradi. Yangi texnologiyalarga pulni investitsiyalayotgan firmalarga subsidiyalar ajratiladi, soliqdan yengilliklar beriladi. Bu siyosat firmalarga tushadigan investitsiya yukini kamaytirishni ham ko‘zlaydi. Shu maqsadda bir qator serkapital, binobarin katta

investitsiyalarni talab qiluvchi va investitsiyalar o'zini tezda oqlamaydigan sohalarni moliyalashtirishni davlat o'z zimmasiga oladi. Bu bilan firmalar investitsiyasini serfoydada ishlarga yuborilishiga ko'mak beriladi. Bozor qoidalariga binoan investitsiyalarning serfoydada sohalarga yuborilishi davom etadi.

Biroq davlat xususiy investitsiyalarni umumiy iqtisodiy ahamiyatga molik sohalarga yuborilishini o'z qo'lidagi moliya-kredit vositalari bilan rag'batlantiradi.

Investitsiya siyosatini amalga oshirishda turli mexanizm va dastaklardan foydalaniladi. Investitsiya siyosatini amalga oshirish mexanizmlari va dastaklari deganda huquqiy va me'yoriy hujjatlarni ishlab chiqish, davlat investitsiya dasturini qabul qilish, davlat mulkini boshqarish, markazlashgan investitsiyalarni taqsimlash, kvotalar, tariflar, to'lovlar va ajratmalarni belgilash, maxsus soliq tartibi, soliq stavkalari, amortizatsiya qoidalari, imtiyozlar, kafolatlar taqdim etish, investitsiya siyosatini amalga oshiruvchi davlat organlarini, tadbirkorlik uyushmalarini tashkil qilish va ularning faoliyati, axborot tizimini tuzish kabi faoliyat yo'nalishlarini aytib o'tish mumkin.

Investitsiya dasturi – bu, respublika iqtisodiyotini barqaror va tadrijiy rivojlantirishga erishishga, tabiiy, mineral xomashyo, moliyaviy, moddiy va mehnat resurslari kabilardan oqilona foydalanish yo'li bilan respublikaning ayrim tarmoqlari va mintaqalarini tarkibiy o'zgartirishning asosiy ustuvorliklarini va strategik vazifalarini amalga oshirishga yo'naltirilgan bir-biri bilan o'zaro bog'langan chora-tadbirlar kompleksidir.

O'zbekiston Respublikasi investitsiya dasturi respublikani ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish prognozlarining tarkibiy qismi hisoblanadi va davlat investitsiya siyosatining ustuvor yo'nalishlarini aks ettiradi. Shu bilan birga, investitsiya dasturi loyiha-qidiruv ishlaridan boshlab mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning umumdavlat dasturlari bajarilishini ta'minlash uchun obyektning foydalanishga topshirishgacha bo'lgan bosqichlarni hisobga olgan holda, investitsiya loyihalarini amalga oshirish muddatlarini va moliyalashtirish manbalarini hisobga olib, har yili dasturning asosiy ko'rsatkichlari aniqlashtirilgan va aniq ro'yxati yangilangan holda 3 yillik davrga shakllantiriladi.

O‘zbekistonda har yili davlat investitsiya dasturlari qabul qilinadi. Davlat investitsiya dasturlari hududiy investitsiya dasturlaridan farqli ravishda o‘z ichiga yirik investitsiya loyihalarini, ijtimoiy ahamiyatga molik yirik obyektlar, strategik ahamiyatga ega bo‘lgan yirik chet el investitsiyalarini jalb qilishga mo‘ljallangan loyihalarni qamrab oladi. Davlat investitsiya dasturi o‘z ichiga kapital qo‘yilmalarining asosiy parametrlari, ijtimoiy soha obyektlarini foydalanishga topshirish prognozlari, markazlashtirilgan kapital qo‘yilmalar limitlari, yangi ishlab chiqarishlarni tashkil etish, amaldagilarni modernizatsiyalash va rekonstruksiya qilish bo‘yicha yirik investitsiya loyihalarining yig‘ma ro‘yxati, istiqbolli investitsiya takliflarining yig‘ma ro‘yxati kabi qismlardan tashkil topadi.

O‘zbekiston Respublikasi investitsiya dasturini moliyalashtirish manbalari markazlashtirilgan va markazlashtirilmagan mablag‘lardan iborat. Markazlashtirilgan investitsiyalar Davlat budjeti, davlat maqsadli jamg‘armalari budjetlari va Hukumat kafolati bilan kiritilayotgan xorijiy kreditlar mablag‘lari hisobidan amalga oshirilmoqda. Markazlashtirilmagan investitsiyalar esa korxonalar va aholining o‘z mablag‘lari, bank kreditlari, shu jumladan, chet el banklaridan hukumat kafolatisiz olingan kreditlar, to‘g‘ridan-to‘g‘ri chet el investitsiyalari mablag‘lari hisobidan kiritilmoqda.

Investitsiya dasturini shakllantirishning asosiy tamoyillari quyidagilar hisoblanadi:

- investitsiya jarayonlarini boshqarish sohasida davlat siyosatini amalga oshirish, maqbul shartlarda xorijiy investitsiyalarni va kreditlarni jalb etish, shuningdek, loyihalarni tanlab olish va ularning amalga oshirilishi monitoringini olib borish asosida ulardan samarali foydalanish mexanizmini yaratish;

- belgilangan davlat ustuvorliklari asosida eng muhim tarmoqlarni va faoliyat sohalarni qo‘llab-quvvatlash;

- ijtimoiy ahamiyatga ega bo‘lgan tarmoqlarni (ta‘lim, sog‘liqni saqlash) birinchi navbatda, moliyalashtirish;

- mineral xomashyo resurslarini va qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini chuqur qayta ishlashni, tayyor mahsulotni tashqi bozorda raqobatdoshlik darajasiga yetkazishga yo‘naltirilgan ishlab chiqarishni jadal rivojlantirishga qaratilgan investitsiya loyihalarini qo‘llab-quvvatlash;

- transport infratuzilmasini rivojlantirish va takomillashtirish;
- tarkibiy o'zgarishlar vazifalari va amalga oshirilayotgan investitsiya siyosatiga muvofiq mablag' qo'yishning o'zaro manfaatligi asosida xorijiy sarmoyalarni jalb qilish, tomonlarning investitsiya majburiyatlari asosida shartnomalar tuzish amaliyotini joriy etish;
- investitsiya loyihalarni investitsiya dasturining aniq ro'yxatiga oldindan belgilangan mezonlar asosida kiritish;
- ilgari boshlangan obyektlarni tugallash uchun markazlashtirilgan investitsiyalarni, birinchi navbatda, ajratish.

Loyihalarni tanlab olishda ularning samaradorligi, respublika iqtisodiyoti ayrim tarmoqlarini va mintaqalarini rivojlantirish ustuvorliklari, mahsulot sotish ko'rsatkichlari, shu jumladan, eksportga yo'naltirilganlik, butlovchi buyumlar va komponentlar ishlab chiqarishni mahalliyashtirishda qatnashish va shu kabilar asosiy mezonlar hisoblanadi. Mintaqalar iqtisodiyotini rivojlantirishda investitsiya loyihalarini amalga oshirishning ahamiyati benihoya katta. Buning afzalliklariga quyidagilarni keltirish o'rinli:

- xorijiy investitsiyalar ko'magida korxonalariga zamonaviy texnika-texnologiyalar joriy qilib, eksportga mo'ljallangan mahsulotlar ishlab chiqarish rivojlanadi;
- import o'rnini bosuvchi ishlab chiqarishni yo'lga qo'yish va buning uchun xorijiy investitsiyalarni iqtisodiyotning ustuvor sohalariga yo'naltirish va pirovardida aholining turmush darajasini oshirish imkoni yaratiladi;
- kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish va qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini jadallashtirish orqali o'sib borayotgan aholini ish joylari bilan ta'minlashga ko'maklashadi;
- korxonalarining eskirgan ishlab chiqarish quvvatlari, moddiy-texnik bazasi yangilanadi va texnik qayta qurollanadi;
- tabiiy resurslarni qayta ishlovchi korxonalar barpo etiladi⁴¹.

Investitsiya dasturida loyihaning baholash qiymati, tugallanmagan qurilishi va qurilishni tugallash hamda foydalanishga topshirish uchun yillar bo'yicha joriy narxlarda moliyalashtirishga ehtiyoj, moliyalashtirishning tasdiqlangan manbalari to'g'risidagi ma'lumotlar ko'rsatiladi.

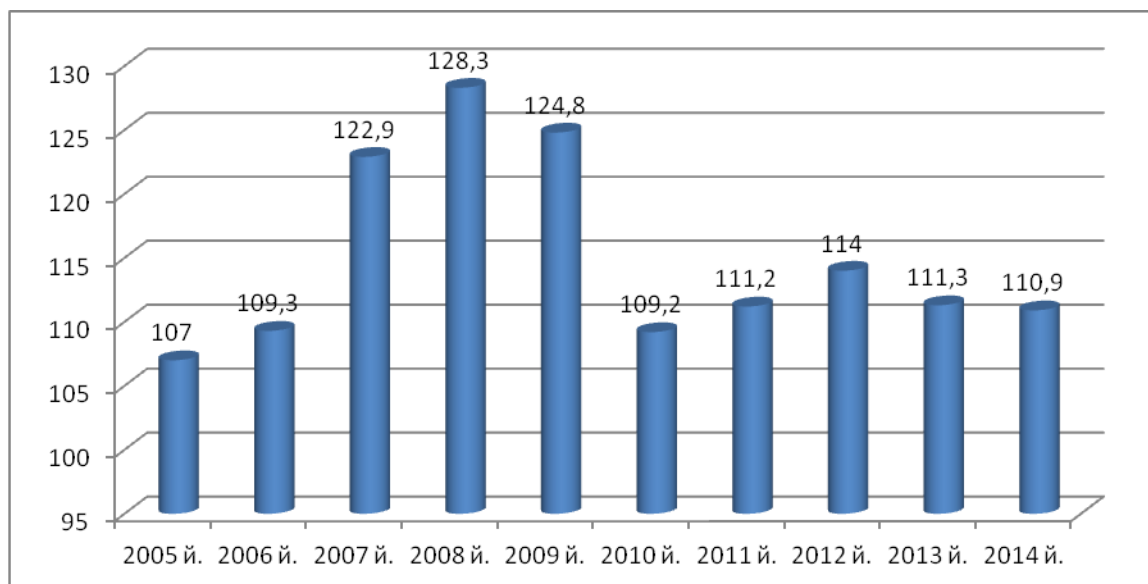
⁴¹Almatova D. Mintaqalarda investitsiyalar jalb etishning muhim yo'nalishlari. "O'ZIA" - "EVU" 1/2012.

Investitsiya loyihalari shakllanishi Dastlabki texnik-iqtisodiy asosnoma(DTIA) ishlab chiqishga asoslanadi. DTIA loyiha tashabbuskori yoki uning buyurtmasi bo'yicha loyihalash tashkiloti yoki injinering kompaniyasi tomonidan ishlanma yuzasidan topshiriq asosida ishlab chiqiladi. Investitsiya loyihasining DTIA (DTIH) bo'yicha xulosalarni ko'rib chiqish va tayyorlash quyidagi tartibda amalga oshiriladi: avval "Davarxitektqurilish" qo'mitasi tomonidan – DTIA hamda tegishli vazirliklar va loyiha tashabbuskorlari bo'lgan idoralarning xulosasi taqdim etilgan vaqtdan boshlab ikki hafta muddatda, Iqtisodiyot vazirligi tomonidan – DTIA va "Davarxitektqurilish" qo'mitasining xulosasi taqdim etilgan vaqtdan boshlab ikki hafta muddatda, Tashqi iqtisodiy aloqalar, investitsiyalar va savdo vazirligi tomonidan – DTIA hamda "Davarxitektqurilish" qo'mitasining xulosasi taqdim etilgan vaqtdan boshlab ikki hafta muddatda, DTIA va "Davarxitektqurilish" qo'mitasi, Iqtisodiyot vazirligi hamda Tashqi iqtisodiy aloqalar, investitsiyalar va savdo vazirligi xulosalari taqdim etilgan vaqtdan boshlab ikki hafta muddatda, xizmat ko'rsatuvchi bank tomonidan - "Davarxitektqurilish" qo'mitasi, Iqtisodiyot vazirligi hamda Tashqi iqtisodiy aloqalar, investitsiyalar va savdo vazirligi xulosalari taqdim etilgan vaqtdan boshlab ikki hafta muddatda. So'ngra esa loyiha tashabbuskori Vazirlar Mahkamasining tegishli Axborot-tahlil departamentiga DTIANi tegishli tushuntirish xatini, ko'rib chiqiladigan materiallarni, shuningdek, ko'rsatilgan vakolatli ekspertiza organlarining xulosalarini ilova qilgan holda ikki nusxada kiritadi.

8.3. O'zbekiston iqtisodiyotining rivojlanishida investitsiyalarning tutgan o'rni

O'zbekiston Respublikasida olib borilgan oqilona makroiqtisodiy siyosat natijasida yuzaga kelgan qulay investitsiya muhiti yaxshilandi. Jumladan, siyosiy va iqtisodiy barqarorlikning ta'minlanganligi, soliq yukining pasaytirila borishi, bozor infratuzilmasining rivojlantirilishi, bank tizimining mustahkamlanishi va bank foiz stavkalarining pasaytirilishi, investorlarga keng imtiyoz va kafolatlar tizimining yaratilganligi mamlakatimiz iqtisodiyotiga jalb qilinayotgan investitsiyalar hajmining o'sishiga olib keldi.

Respublikamiz iqtisodiyotida investitsiyalarning 2005–2004-yillardagi o‘shish sur‘atlari turlicha bo‘lib, bunda oldingi yillardagiga nisbatan o‘shish va pasayish tendensiyalari kuzatilmoqda (8.2-rasm).

8.2-rasm. 2005-2014-yillarda O‘zbekiston iqtisodiyotiga yo‘naltirilgan investitsiyalarning o‘shish sur‘atlari, foizda⁴²

Chizmadan ko‘rinib turibdiki, 2005–2008-yillar davomida mamlakatimizda asosiy kapitalga kiritilgan investitsiyalarning o‘shish sur‘atlari 107 foizdan 128,3 foizgacha oshgan, ammo 2008–2010-yillarda 128,3 foizdan 109,2 foizgacha pasaygan. 2011-yilda esa yana biroz oshib 111,2 foizni, 2012-yilda 114 foizni, 2013-yilda 11,3 foizni tashkil etdi.

“2014-yilda iqtisodiyotimizga jalb qilingan investitsiyalar hajmi 10,9 foizga o‘ydi va AQSH dollari hisobida 14 milliard 600 million dollarni tashkil etdi. Bunda jami kapital qo‘yilmalarning 21,2 foizdan ortig‘i yoki 3 milliard dollardan ziyodini xorijiy investitsiya va kreditlar tashkil qildi. Ularning to‘rt dan uch qismi to‘g‘ridan to‘g‘ri xorijiy investitsiyalardir.

Jami investitsiyalarning 73 foizdan ortig‘i ishlab chiqarish sohasiga va qariyb 40 foizi mashina va uskunalarni xarid qilishga sarflandi”⁴³.

⁴² O‘zbekiston Respublikasi Davlat Statistika qo‘mitasi ma‘lumotlari.

Amalga oshirilgan chora-tadbirlar natijasida 2014-yilda investitsiyalarning mamlakat YaIMdagi ulushi 23 % ga yetdi.

Mamlakatimiz iqtisodiyotining tarmoqlari va sohalariga investitsiyalar kiritish orqali quyidagi ijtimoiy-iqtisodiy samaralarga erishiladi:

– ishlab chiqarish va xizmatlar ko‘rsatish miqdor va sifat jihatdan o‘smoqda;

– ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish miqdorining o‘shishi davlat budjetiga tushayotgan soliq tushumlarining ko‘payishiga olib keladi;

– ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish samaradorligining oshishi ish haqining ortishiga va aholi farovonligining yuksalishiga xizmat qiladi;

– jahon talablariga javob beradigan raqobatbardosh ishlab chiqarish orqali mamlakatning eksport salohiyati o‘sadi.

Modernizatsiya davrida iqtisodiyotga investitsiyalar jalb etish darajasini barqarorlashtirish va uni ko‘paytirish muammosi o‘z miqyosi va hal qilish qiyinligi bo‘yicha iqtisodiy rivojlanish muammolari o‘rtasida asosiy o‘rinni egallaydi. O‘zbekistonda bozor islohotlarini chuqurlashtirish borasida amalga oshirilayotgan chora-tadbirlarni hisobga olgan holda investitsiya jarayonlarini faollashtirish istiqbollari uning o‘shish tendensiyasini tasdiqladi va ushbu jarayonni mustahkamlash uchun yaqin kelajakda respublikada zarur investitsiya darajasini ta‘minlashga qodir bo‘lgan ta‘sir etishning samarali usullaridan foydalanilmoqda.

Bunda ikkita asosiy yondashishni belgilash mumkin. Investitsiya jarayonlarini faollashtirishning **birinchi yo‘nalishi** investitsiya muhitiga har tomonlama ta‘sir ko‘rsatish, ya‘ni xorijiy investitsiyalar uchun qulay sharoitlar yaratishdan tabiiy monopoliyalarni islohot qilishgacha. Investitsiya muhiti tushunchasidan kelib chiqqan holda bunday vazifa umumiy bo‘lib, iqtisodiyotdagi tarkibiy o‘zgartirishlarning butun majmuasiga o‘z ta‘sirini ko‘rsatadi.

Xorijiy ilmiy manbalar va respublika olimlarining tadqiqotlarida “investitsiya muhiti” tushunchasi unga ta‘sir etuvchi omillar bilan

⁴³ Karimov I.A. 2015-yilda iqtisodiyotimizda tub tarkibiy o‘zgarishlarni amalga oshirish, modernizatsiya va diversifikatsiya jarayonlarini izchil davom ettirish hisobidan xususiy mulk va xususiy tadbirkorlikka keng yo‘l ochib berish – ustuvor vazifamizdir. // Xalq so‘zi gazetasi. 2015-yil 17-yanvar, №11 (6194).

birgalikda turlicha talqin etiladi. Masalan, 2005-yilda Jahon rivojlaniishi ma'ruzasida⁴⁴ investitsiya muhiti tushunchasi kompaniyalar imkoniyatlarini aniqlovchi va ularda har bir joyning o'ziga xos va ularda samarador investitsiyalarni amalga oshirishga, ish joylarini barpo etishga va o'z faoliyatini kengaytirishga rag'batlantiruvchi kuchni shakllantiruvchi omillar majmuasi deb anglanishi ko'rsatilgan.

Iqtisodiy tushuncha sifatida ta'riflanuvchi investitsiya muhiti moliyaviy yoki moddiy mablag'larning iqtisodiy jalb etuvchanligi, ijtimoiy-siyosiy tavsifga ega xavflarning yo'qligi, me'yoriy-huquqiy negizning barqarorligi va takomillashtirilganidan shakllanadi. Shuning uchun, moliyaviy va moddiy mablag'lar daromadligi hamda davlat va tadbirkorlik subyektlari manfaatlari monandligining barcha iqtisodiy omillari majmuyini, ular investor yoki investitsiya qilinuvchi tomon tegishli bo'lishiga qaramasdan, baholashga asoslanish afzal.

Biznes yuritishning quyidagi sharoitlari qiyoslangan: mamlakat darajasi, kompaniyani ochish, litsenziyalash, ishchi va xizmatchilarni yollash, mulkni ro'yxatga olish, kredit olish, investor manfaatlarini himoyalash, soliqlarni to'lash, xalqaro savdo yuritish, shartnomalarni bajarish va kompaniyani yopish. To'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar uchun investitsiya muhitining qiyosiy jalb etuvchanligi asosida aniqlanadigan mamlakat darajasi aniq bir mamlakatga investitsiya oqimi hajmlarini aniqlashda doimo qo'llash mumkin emas.

Investitsiya muhitini shakllantirishda asosiy rolni davlat boshqaruv organlarining siyosati va harakatlari o'ynaydi. Davlat boshqaruv organlari investitsiya muhitining jug'rofiy joylashish yoki iste'molchilarning istaklari kabi ayrim yo'nalishlarini o'zgartira olishmaydi. Ammo ular boshqa bir qator omillarga katta ta'sir ko'rsatadi. Xarajatlarga, xavflarga va to'siqlarga nisbatan to'g'ridan-to'g'ri ta'sir qilish investitsiya rejimi bilan bog'liq bo'lgan siyosat choralaridir.

Shunday qilib, investitsiyalarning uzoq muddatlilik barqarorlik va xavfsizlik masalalarining muhimligini ta'kidlaydi, ayniqsa egalik huquqi kafolatlariga nisbatan. Investitsiyalar uchun muhim ishlab chiqarish omillari bu moliya, infratuzilma va mehnat resurslaridir.

⁴⁴ Доклад о мировом развитии – 2005. Обзор “Улучшение инвестиционного климата в интересах всех слоев населения”. – Вашингтон, 2005. -С.18.

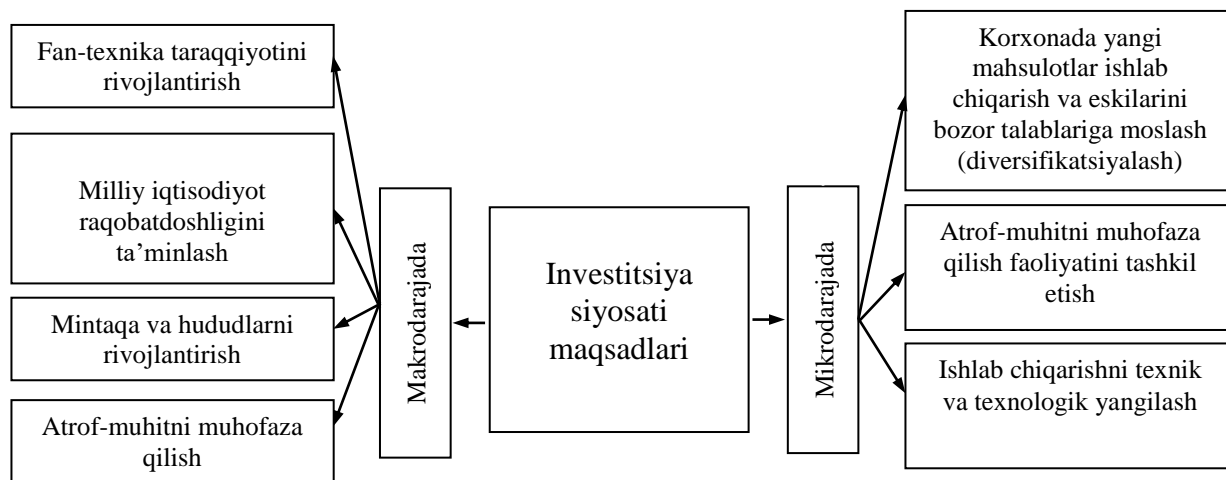
Iqtisodiyotni modernizatsiya qilish davrida O‘zbekiston Respublikasi hukumati tomonidan qulay investitsiya muhitini yaratish bo‘yicha maqsadli siyosat olib bormoqda. Uning asosi quyidagi tamoyillardan iborat va ularga asoslangan holda respublikada investitsiya faoliyati amalga oshirilmoqda:

- tashqi iqtisodiy faoliyatni yanada erkinlashtirish bo‘yicha maqsadli siyosatni amalga oshirish;

- mamlakat iqtisodiyotiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri kapital qo‘yilmalarning keng jalb qilinishini ta‘minlovchi huquqiy, ijtimoiy-iqtisodiy va boshqa sharoitlarni yanada takomillashtirish;

- respublikaga samarali xorijiy texnologiyalarni olib kiruvchi, milliy xo‘jalikning zamonaviy tuzilmasini tashkil etishga ko‘maklashuvchi chet el investorlariga nisbatan ochiq eshiklar siyosatini bosqichma-bosqich olib borish;

- respublika mustaqilligini ta‘minlovchi hamda raqobatbardosh mahsulotlarning ishlab chiqarilishini o‘zlashtirish bilan bog‘liq muhim ustuvor yo‘nalishlarga mablag‘larni jamlashtirish.

8.3-rasm. Iqtisodiyotni tarkibiy o‘zgartirish va ishlab chiqarishni modernizatsiyalash sharoitida investitsiya siyosati maqsadlari

Sanab o‘tilgan tamoyillarni inobatga olgan holda, O‘zbekistonda iqtisodiyotni modernizatsiya qilish sharoitida investitsiya siyosati ishlab chiqilgan bo‘lib, uning markazida investorlarga, shu hisobda

xorijiy investorlarga, O‘zbekiston iqtisodiyotiga investitsiyalarni kiritishi uchun qulay sharoitlarni yaratish orqali yuqori investitsiya salohiyatini amalga oshirish yotadi. Bunday investitsiya siyosatining maqsadlari 8.3-rasmda aks ettirilgan.

O‘zbekistonning investitsiya siyosati mahalliy xomashyo va resurslarni qayta ishlab chiqarishga asoslangan va unda mamlakatimiz eksport salohiyatini rivojlantirishga yo‘naltirilgan soha va ishlab chiqarishlar belgilangan. Ushbu sohalarga investitsiyalarni jalb qilish ustuvordir, bular: sanoatni rivojlantirish; qishloq xo‘jalik mahsulotlarini chuqur qayta ishlash; mineral xomashyo resurslarini qazib olish va chuqur qayta ishlash bo‘yicha ekologik toza ishlab chiqarishlarni tashkil etish, shu hisobda neft va gazni qazib olish va qayta ishlash; zamonaviy axborot va telekommunikatsiya tizimlarini, ilm talab qiluvchi yuqori texnologiyalarga asoslangan ishlab chiqarishlarni tashkil etish; resurs va energiyaning tejamkor uskunalarni ishlab chiqarish; dori vositalari, tibbiy texnika va uskunalarni ishlab chiqarish; turizm sohasini rivojlantirish; qishloq xo‘jaligi texnikasini ishlab chiqarish; aloqa xizmatlarini rivojlantirish; qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini qayta ishlash uskunalarni ishlab chiqarishni kengaytirish.

Investitsiya siyosati nafaqat kapital mablag‘larining miqyosini oshirishni, balki ularning takror ishlab chiqarishning tarkibiy tuzilmasini takomillashtirishni, investitsiyalarni ko‘proq samarador va raqobatbardosh ishlab chiqarishlarga yo‘naltirishni ko‘zda tutadi. Muhim o‘rin O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan har yili qabul qilinib amalga oshiriladigan Davlat investitsiya dasturiga ajratilgan. Unda soha ustuvorliklari respublikaning resurs xomashyo salohiyatiga bog‘langan, iqtisodiyotni qayta tarkibiy tuzish va modernizatsiyalash asosida xalqaro bozorga integratsiya qilish mumkin bo‘lgan variantlari asoslanadi.

Ushbu dasturda alohida o‘rin chet el investitsiyalari ishtirokidagi, ayniqsa, to‘g‘ridan to‘g‘ri investitsiya loyihalarini amalga oshirishga ajratilgan.

O‘zbekiston Respublikasida investitsiyalarni kiritish shakllari bo‘yicha cheklovlar mavjud emas. O‘zbekiston Respublikasida xorijiy investitsiyalar har xil yo‘nalishlar va shakllarda amalga oshirilishi mumkin. Xususan:

- O‘zbekiston Respublikasi yuridik va (yoki) jismoniy shaxslari bilan hamkorlik tashkil etilgan xo‘jalik jamiyatlar, banklar, sug‘urta tashkilotlari va boshqa korxonalar ustav jamg‘armalari va boshqa mulklarida o‘z ulushi bilan ishtirok etish.

- Xorijiy investorlarga to‘liq tegishli bo‘lgan xo‘jalik jamiyatlari va shirkatlari, banklar, sug‘urta tashkilotlari va boshqa korxonalarni tashkil etish va rivojlantirish.

- O‘zbekiston Respublikasi rezidentlari tomonidan emissiya qilingan aksiya va qimmatli qog‘ozlarni va mulklarni sotib olish.

- Intellektual mulk bo‘lgan huquqqa ega bo‘lish, shu hisobda, mualliflik huquqlari, ixtirolar, tovar belgilari, foydali modellar, sanoat namunalari, firma nomlari va nou-xau hamda ish obro‘si (gudvil).

- Konsessiyalarni, shu hisobda tabiiy resurlarni qidirish, qazib olish va ishlatishga konsessiyalarni olish.

- Savdo va xizmat ko‘rsatish sohasi obyektlariga, turar joylarga u joylashgan yer uchastklari bilan mulkchilik huquqlarini hamda yer (shu jumladan ijara asosida) va tabiiy resurlarga egalik va foydalanish huquqlarini olish.

Respublikamizda investitsiya jarayonini faollashtirishga **ikkinchi bir yo‘nalish** alohida sohalar, iqtisodiyot sektorlari va investitsiya obyektlarining investitsion jozibadorligi omillarini tahlil qilishga asoslanadi. Bu esa makro va mikro darajalarda maqbul shartlar to‘plamini shakllantirishga imkon beradi. Tadqiqotlarda “investitsion jozibadorlik” tushunchasini turlicha talqini duch keladi. Investitsiya qilish obyektiga nisbatan u “investitsiya obyektining faoliyatini iqtisodiy natijalari negizida investorning maqsadlariga kafolatli, ishonchli va o‘z vaqtida erishish” imkoniyati sifatida tushuniladi.

Investitsion jozibadorlikni investitsiya jarayonining alohida ma’lum obyektiga investitsiyalarning nafligi (samarasi) sifatida talqin etish mumkin. Shu bilan birga, “naflik” to‘g‘risidagi tushunchalar va investitsiyalarning nafligi – investitsion jozibadorlik tushunchalari sezilarli farqga ega. Investitsion jozibadorlikni baholash jarayoni me’yor va qoidalari bir-biriga o‘z ta’sirini ko‘rsatadigan har darajada bir-biriga bo‘ysunadigan baholash institutlarining tizimi bilan ifodalanadi.

Tadqiqotlar ko‘rsatishicha, iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida chet el mablag‘lari uchun iqtisodiyotning investitsion jozibadorligini

aniqlovchi beshta omilni ajratish mumkin, garchi ularning har birining ahamiyati turlicha bo'lsa ham ular ko'pgina mamlakatlar uchun umumiydir: malakali ishchi kuchining mavjudligi; uzoq muddatli rejalarda mamlakat bozorining sig'imlilik va miqdori; mamlakatning jug'rofiy joylashishi; boy tabiiy resurslarning mavjudligi; davlat boshqaruv organlarining siyosati va harakatlari. O'zbekistonda ushbu omillar mavjudligini hozirgi kunda mamlakatimizga jalb etilayotgan investitsiyalar hajmini barqaror o'sib borayotganligi isbotlaydi.

8.4. Investitsiya faoliyatini moliyalashtirish manbalari

Ma'lumki, mamlakatimizda faoliyat ko'rsatayotgan korxonalarni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik qayta jihozlash hamda zamonaviy, yuksak texnologiyalarga asoslangan yangi ishlab chiqarishni tashkil etishni tezlashtirish borasida faol investitsiya siyosati olib borilmoqda.

Iqtisodiyotimizga kiritilayotgan investitsiyalarning yildan-yilga o'sib borishida yurtimizdagi mavjud investitsion sharoit va qulay investitsiya muhiti alohida ahamiyat kasb etayotganini ta'kidlash joiz. Bunda, ayniqsa, quyidagi asosiy omillarni ham qayd etish o'rinlidir:

- siyosiy barqarorlik;
- milliy iqtisodiyotning barqaror sur'atlarda rivojlanib borayotgani;
- geografik va geosiyosiy joylashuvi;
- rivojlangan infratuzilmaning mavjudligi;
- qulay soliq va bojxona siyosati;
- yuksak salohiyatga ega ishchi kuchining mavjudligi.

Mamlakatimiz iqtisodiyotiga jalb etilayotgan investitsiyalar manbalari va ulardan foydalanish borasida ijobiy sifat o'zgarishlari ro'y bermoqda (8.1-jadval).

8.1-jadval ma'lumotlari tahlili shundan dalolat beradiki, mamlakatimizda amalga oshirilayotgan iqtisodiy faoliyatga davlat aralashuvini pasaytirishga yo'naltirilgan ma'muriy islohotlar natijasida davlat budjeti mablag'larining investitsiyalardagi ulushi 2005-yilda 12,7 foizdan 2014-yilda 4,8 foizgacha pasaydi.

8.1-jadval

O‘zbekiston Respublikasi iqtisodiyotiga kiritilgan investitsiyalarning moliyalashtirish manbalariga ko‘ra tarkibi (jamiga nisbatan % da)⁴⁵

Moliyalashtirish manbalari	2005-y.	2010-y.	2011-y.	2012-y.	2013-y.	2014-y.
Davlat budjeti	12,7	7,4	5,1	4,5	5,5	4,8
Chet el investitsiyalari	19,2	28,8	25,3	25,5	20,3	20,2
Korxonalar va aholi mablag‘lari	60,3	47,3	49,0	42,6	53,1	52,7
Boshqa manbalar	7,8	16,5	20,6	27,4	21,1	22,3

Ishlab chiqaruvchilarga soliq yukini pasaytirish yo‘nalishidagi soliq-budjet siyosatini takomillashtirish bo‘yicha amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar, to‘lov intizomining mustahkamlanishi, xususiy-lashtirish jarayonlarining kuchayishi korxonalar va aholining investitsiya faolligini oshishiga olib keldi.

2014-yilda korxonalarining o‘z mablag‘lari hisobiga 52,7 foiz investitsiya o‘zlashtirildi.

Boshqa manbalarning jami investitsiyalardagi ulushi 2014-yilda 22,3 %ni tashkil qildi.

Shu bilan birga aholi va korxonalar mablag‘larining jami investitsiyalardagi ulushi 2005-yilda 60,3 foizni tashkil etganini ham ta’kidlash lozim.

Ayni damda hukumatimiz tomonidan iqtisodiyotning real sektorida investitsion loyihalarni moliyalashtirish ichki resurslardan samarali foydalanish maqsadida chora-tadbirlar amalga oshirilib kelinmoqda Nufuzli “Diolojik”⁴⁶ konsalting kompaniyasi (Buyuk Britaniya) tomonidan e‘lon qilingan reytingga ko‘ra, Surg‘il koni

⁴⁵ 1. www.stat.uz -O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi sayti

2. O‘zbekiston iqtisodiyoti. Axborot-tahliliy byulliteni, 2014-yil. T., 2015, 6-b.

⁴⁶“Diolojik” kompaniyasi 1983-yildan buyon tijorat banklari, qimmatli qog‘ozlar bozori ishtirokchilari va sarmoyadorlar uchun moliyaviy bozorlar, qimmatli qog‘ozlar hamda investitsion faoliyat masalalari bo‘yicha tahliliy va konsalting xizmatlarini ko‘rsatadigan tashkilot.

negizida Ustyurt gaz-kimyoy majmuasini qurish loyihasi 2012-yil yakunlariga ko'ra, dunyoning o'nta global investitsion loyihasi qatoridan joy oldi.

Dunyoning eng yaxshi o'nta investitsion loyihasi qatoridan neft-gaz, tog'-kon sanoati, transport va kommunal infratuzilmalari loyihalari o'rin oldi. Ular Avstraliyada (to'rtta loyiha), AQSH, Fransiya, Buyuk Britaniya, Singapur, Germaniya va O'zbekistonda (bittadan loyiha) amalga oshirilmoqda.

Global loyihalarning "o'nligi"ga kiritilgan Ustyurt gaz-kimyoy majmuasini qurish loyihasi rivojlanayotgan mamlakatlar bozoridagi eng yirik investitsion loyiha, deb e'tirof etildi.

Ma'lumki, investitsiyalarni keng ko'lamda iqtisodiyotning turli tarmoq va sohalariga yo'naltirishda tijorat banklarining alohida o'rni bor. Aholi jamg'armalari evaziga hosil bo'layotgan mablag'larini investitsiya ko'inishida sarflanayotgaligi ham yildan-yilga o'sib bormoqda.

Zotan, aholi tomonidan yo'naltirilayotgan investitsion mablag'larning manbasi ular tomonidan ish haqi, renta, foiz, dividend va boshqa ko'inishdagi daromadlar hisobiga shakllanadi. Aholining daromadlari, asosan, iste'molga va jamg'armaga yo'naltiriladi. Aholining iste'mol hajmiga ko'ra, daromad hajmining o'sish sur'ati yuqoriligi jamg'armaning o'sishiga zamin yaratadi. Jamg'arma o'z navbatida, investitsiyaning manbasi bo'lib xizmat qiladi.

Hozirgi globallashuv sharoitida, bozor munosabatlari talablaridan kelib chiqib, jahonda investitsiyalar uchun qat'i keskin kurash davom etmoqda. Tashqi iqtisodiy faoliyatni erkinlashtirish, mamlakatimiz iqtisodiyotiga bevosita xorijiy investitsiyalarning jalb qilinishini ta'minlaydigan huquqiy, ijtimoiy-iqtisodiy va boshqa shart-sharoitlarni takomillashtirish, xorijiy investitsiyalarni keng jalb etish, mablag'larni eng ustuvor yo'nalishlarda hamda raqobatdosh mahsulotlar ishlab chiqarish bilan bog'liq yo'nalishlarda mujassam qilish respublikada o'tkazilayotgan investitsiya siyosatining asosiy tamoyillaridir⁴⁷.

Mamlakatimizda xorijiy investitsiyalarni jalb etish borasida amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar natijasida xorijiy investitsiyalarning jami investitsiyalardagi ulushi 2005-yilda 19,3 foizdan 2014-

⁴⁷ Mahmudov N. M., Madjidov Sh. A. Investitsiyalarni tashkil etish va moliyalashtirish. O'quv qo'llanma. – T.: TDIU, 2010. – 86 b.

yilda 20,2 foizgacha o'sdi. Ayni vaqtda so'nggi uch yil davomida xorijiy investitsiyalar ulushining pasayishi kuzatilmoqda.

O'zbekiston jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi hukm surayotgan bir sharoitda ham ulkan xorijiy investitsiyalar yo'naltirilayotgan mamlakatlardan guruhidan joy olmoqda. Bunga, albatta, mamlakatimizda olib borilayotgan va uzoq strategik maqsadlarni ko'zlagan investitsiya dasturlari hamda qulay investitsiya muhiti yaratilgani asosiy omil bo'lmoqda.

Bugungi kunda mamlakatimizni, avvalo, iqtisodiyotimizni isloh etish, erkinlashtirish va modernizatsiya qilish, uning tarkibiy tuzilishini diversifikatsiya qilish borasida amalga oshirilayotgan, har tomonlama asosli va chuqur o'ylangan siyosat bizni inqirozlar va boshqa tahdidlarning salbiy ta'siridan himoya qiladigan kuchli to'siq, aytish mumkinki, mustahkam va ishonchli himoya vositasini yaratdi⁴⁸.

Investitsiyalar hajmining o'sib borayotganligi mamlakatimizdagi iqtisodiy barqarorlikning ta'minlanganligi, qo'shma korxonalarining rivoji yo'lida qilinayotgan sa'y-harakatlar, xususan, ularga yaratib berilayotgan soliq, bojxona imtiyozlari, preferensiyalar, davlat ro'yxatidan o'tkazish tizimining soddalashganligi (sertifikat, guvohnoma va litsensiyalash tizimi) hamda valyutani erkin konvertatsiyalash bilan bog'liq qulayliklarni qayd etish mumkin.

Respublikamizda investitsiyalarni moliyalashtirishning bozor mexanizmlari joriy etilishi bilan ularni moliyalashtirish manbalari hajmi yildan-yilga o'zgarmoqda. So'nggi olti yilda investitsiyalarni moliyalashtirish manbalarida davlat budjetining salmog'i boshqa bozor iqtisodiyotiga xos bo'lgan moliyalashtirish manbalarini oshishi evaziga kamayib borgan.

Rivojlangan davlatlarda investitsiyalarni moliyalashtirishda aholi qo'yilmalarining salmog'i ancha yuqori. Masalan, Yaponiyada aholi qo'yilmalari bank tizimining umumiy resurslarida 70 foiziga teng.

Iqtisodiyotdagi tarkibiy islohotlarni yanada chuqurlashtirish, korxonalarining investitsion faoliyatini yanada jonlantirish, xorijiy investitsiyalarni, avvalo to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalarni keng jalb etish va ulardan samarali foydalanish, ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik qayta qurollantirish, yangi ish o'rinlarini shakllantirish va shu asosda milliy iqtisodiyotimizni

⁴⁸ Islom Karimov. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etish yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009. – 31 b.

barqaror va jadal rivojlantirishni ta'minlash maqsadida respublika budjetidan katta miqdorda mablag'lar ajratilmoqda.

Iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish jarayonida investitsiya siyosatini takomillashtirish uchun quyidagi chora-tadbirlarni amalga oshirish maqsadga muvofiqdir:

- banklar, investitsiya fondlari, sug'urta va lizing kompaniyalari faoliyatini rag'batlantirish va investitsiya loyihalarini amalga oshirishda ularning ishtirokini samarali yo'lga qo'yish;

- hududlarda konsalting, marketing va yuridik xizmat ko'rsatuvchi markazlar tashkil etish va faoliyatini takomillashtirish;

- tashabbuskorlarga investitsiya loyihalarini ishlab chiqishda tijorat banklari, hududlardagi savdo-sanoat palatasi va boshqa mutasaddi idoralar tomonidan amaliy yordam ko'rsatilishini mahalliy hokimliklar tomonidan muvofiqlashtirish va doimiy nazoratga olish;

- iqtisodiy rivojlantirish bo'yicha dasturlarga kiritish taklif etilayotgan loyihalar tashabbuskorlarining moliyaviy-iqtisodiy ahvolini mahalliy hokimliklar va tijorat banklari tomonidan chuqur tahlil qilinishi;

- xorijiy investorlarni to'laqonli ravishda axborot (investitsiya loyihalari va biznes takliflar bazasi, hududiy matbuot nashrlari, iqtisodiy tahlil, xomashyo va mehnat salohiyati to'g'risida ma'lumotlar) bilan ta'minlash uchun har bir hudud bo'yicha "Viloyat investitsiya salohiyati" veb-portalini tashkil etish, shuningdek, investitsiya faoliyatiga oid konferensiyalar, seminarlar va taqdimotlar (respublika hududida va xorijiy mamlakatlarda) o'tkazish.

Qisqacha xulosalar

Investitsiyalar – asosiy va aylanma kapitalni qayta tiklash va ko'paytirishga, ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirishga qilingan sarflarning pul shaklidagi ko'rinishidir.

Investitsiya siyosati – bu, investitsiya resurslarini shakllantirish va ularning kerakli sohalarga yuborilishini ta'minlashga qaratilgan siyosat.

Investitsiya dasturi – bu respublika iqtisodiyotini barqaror va tadrijiy rivojlantirishga erishishga, tabiiy, mineral xom ashyo, moliyaviy, moddiy va mehnat resurslari kabilardan oqilona foydalanish yo'li

bilan respublikaning ayrim tarmoqlari va mintaqalarini tarkibiy o'zgartirishning asosiy ustuvorliklarini va strategik vazifalarini amalga oshirishga yo'naltirilgan bir-biri bilan o'zaro bog'langan chora-tadbirlar kompleksidir.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. Davlatning investitsiya munosabatlarni tartibga solishi qanday usullar orqali amalga oshadi?
2. Investitsiya funksiyasi va avtonom investitsiya nima?
3. Investitsiya siyosatining mohiyati va ularni tadbiq etish yo'llari qanday?
4. O'zbekiston iqtisodiyotining rivojlanishida investitsiyalarning o'rnini nimalardan iborat?
5. Investitsiya faoliyatini moliyalashtirish manbalari nimalar?

9-BOB. VALYUTA BOZORINI TARTIBGA SOLISH VA VALYUTA SIYOSATI

9.1. Valyuta kursining mohiyati

Valyuta kursi (exchange rate, foreign exchange rate) – bir mamlakat valyutasining boshqa mamlakat valyutasida ifodalangan bahosidir. Valyuta kursiga oid ilk nazariyalardan biri valyutalarning xarid qobiliyati nazariyasi hisoblanadi va ushbu nazariya angliyalik iqtisodchilar D. Yum va D. Rikardolarning nazariy qarashlariga asoslanadi. D.Rikardoning fikriga ko‘ra, savdo balansining defitsiti funt sterling qiymatining pasayishiga olib keldi, valyutalarning xarid qobiliyati ularning muomaladagi miqdorining nisbati bilan belgilanadi⁴⁹.

Valyutalarning xarid qobiliyati nazariyasining asosiy qoidasi shundan iboratki, valyuta kursi ikki mamlakat valyutasining nisbiy qiymati bilan belgilanadi, o‘z navbatida, valyutalarning o‘zaro nisbiy qiymati esa, baholar darajasiga bog‘liqdir.

Shunisi xarakterliki, mazkur nazariyaga ko‘ra, tovarlar va xizmatlarning bahosi muomaladagi pulning miqdori bilan belgilanadi.

Valyutalarning xarid qobiliyati nazariyasining asoschilari to‘lov balansining muvozanatlashgan holatini ta‘minlash imkonini beradigan mo‘tadil kursni aniqlash g‘oyasini ilgari suradilar. Shu sababli ular, to‘lov balansini avtomatik tarzda o‘z-o‘zidan tartibga solinishiga ishonadilar.

Valyutalarning xarid qobiliyati nazariyasi ilmiy jihatdan birinchi marta shved iqtisodchisi G. Kassel tomonidan 1918-yilda asoslab berildi. Uning fikriga ko‘ra, mo‘tadil savdo sharoitida shunday valyuta kursi shakllanadiki, bu kurs tegishli valyutalarning xarid qobiliyatini o‘zida aks ettiradi⁵⁰.

G. Kasselning fikridan aniq ko‘rinib turibdiki, valyuta kursining shakllanishi bevosita valyutalarning xarid qobiliyati bilan bog‘liq va bunda asosiy e‘tibor miqdoriylikka qaratiladi.

⁴⁹ Рикардо Д. Сочинение. Том 2. Пер. с англ. – М.: Политическая литература, 1955. – С. 55.

⁵⁰ Селигмен Б. Основные течения современной экономической мысли / Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1968. – С. 385.

Valyutalarning xarid qobiliyati nazariyasida valyuta kursining shakllanishiga ta'sir qiluvchi obyektiv omillar va ularga Markaziy bank tomonidan ta'sir etish holatlari e'tiborga olinmagan. Holbuki, hozirgi davrda valyuta kursining shakllanish jarayoniga ta'sir qiluvchi omillar ichida siyosiy omillar, spekulyativ kapitallarning harakati kabi obyektiv omillar muhim rol o'ynaydi.

Tartibga solinadigan valyutalar nazariyasining asoschisi J.M. Keynes hisoblanadi⁵¹. Ushbu nazariyaning yuzaga kelishiga sabab 1929–1933-yillarda yuz bergan jahon iqtisodiy inqirozi hisoblanadi.

Jahon iqtisodiy inqirozi natijasida erkin raqobat va davlatning iqtisodiyotga aralashuviga chek qo'yish g'oyalarini ilgari surgan neoklassik maktablarning valyuta kursi xususidagi nazariy qarashlari o'zlarining nobarqarorligini ko'rsatdi. XX asrning 50–60-yillarida keynschilik rivojlangan davlatlarda asosiy iqtisodiy nazariyaga aylandi.

Suzib yuruvchi valyuta kurslari nazariyasi valyuta kursi xususidagi nazariyalar orasida o'ziga xos o'rin egallaydigan nazariya hisoblanadi. Ushbu nazariyaning asoschilari neoklassik yo'nalishga mansub bo'lgan iqtisodchilar hisoblanadi. Ular jumlasiga M. Fridmen, F. Maxlup, A. Lindbek, G. Jonson, L. Erxard, G. Girsh, E. Dyurrlarni kiritish mumkin⁵².

Suzib yuruvchi valyuta kurslari nazariyasi namoyondalari suzib yuruvchi kurslar rejimini qattiq turib himoya qiladilar. Ularning fikriga ko'ra, suzib yuruvchi kurslarning muhim afzalliklari quyidagilardan iborat:

- to'lov balansini avtomatik tarzda muvozanatlashtirish imkonini beradi;
- milliy iqtisodiy siyosat usullari tashqi tazyiqsiz tanlanadi;
- valyutaviy spekulyativ amaliyotlarni jilovlash imkonini beradi;
- xalqaro savdoni rag'batlantiradi;
- valyuta kursini valyuta bozorida erkin shakllantirish imkonini beradi.

⁵¹ Keynes J.M. The General theory of Employment. Interest and Money - *Economica*, 1936. – 230 p.

⁵² Machlup F. International payments, debts, and gold. – London: George Allen & Unwin, 1966.- P. 7-50; Friedman M. How Well are Fluctuating Exchange Rates Working.-American Enterprise Institute, 1973. –№8. - P. 5; Johnson G. Formulation of Exchange Rate Policies in Adjustment Programs, IMF Occasional Paper - № 36. – Washigton: IMF, 1985. – P. 17 – 19.

M. Fridmenning fikriga ko‘ra, valyuta kursi talab va taklif asosida erkin shakllanishi va davlat uni tartibga solmasligi lozim⁵³.

Ayni vaqtda, suzib yuruvchi valyuta kurslarining yuqorida qayd etilgan ijobiy jihatlari har doim ham amaliy ahamiyat kasb etmasligi, milliy valyutaning erkin suzib yuruvchi valyuta kursi rejimida ham valyuta bozorini davlat tomonidan tartibga solishning saqlanib qolishi ayrim iqtisodchilar tomonidan e‘tirof etildi. Masalan, J. Vaynerning fikriga ko‘ra, erkin bozor baholari dunyosida ham xorijiy valyutalar bozorini davlatning bevosita yoki bilvosita aralashuvisiz tasavvur qilish mumkin emas⁵⁴.

Jahon iqtisodiyoti rivojlanishining hozirgi bosqichida milliy valyuta almashuv kursining keskin tebranishiga yo‘l qo‘ymaslik maqsadida uning kursiga ta’sir etish, shu jumladan, valyuta intervensiyasini o‘tkazishning maqsadga muvofiqligi o‘z isbotini topdi. Spekulyativ kapitallarning xalqaro miqyosdagi oqimining kattaligi Markaziy banklarni shunga majbur qilmoqda.

Valyuta kursi xususidagi nazariyalardan yana biri belgilangan paritetlar va kurslar nazariyasi hisoblanadi. Mazkur nazariyaga ko‘ra, valyuta kursining o‘zgarishi to‘lov balansini tartibga solishning samarasiz usuli hisoblanadi. Chunki xalqaro bozorlarda baholarning valyuta kurslarining o‘zgarishiga bog‘liq ravishda tebranishiga tashqi savdo yetarli darajada reaksiya bermaydi. Importga bo‘lgan talabning oshishi xorijiy valyutalarga bo‘lgan talabning oshishiga olib keladi. Bunda eksport va import muvozanatlashgan sharoitdagi almashuv kursi qisqa muddatli davriy oraliqqa mos keladi. Bu davrda ortiqcha talab miqdoridagi xorijiy valyuta bozorda mavjud bo‘lmaydi. Shu sababli, valyutaning bahosi oshadi va vaqtinchalik davriy oraliq xorijiy valyutalar taklifi va milliy valyutaning almashuv kursi o‘rtasidagi ta’sir jarayonida yuzaga kelmaydi.

Valyuta kursi xususidagi zamonaviy nazariyalardan biri sifatida F.Maxlupning “Valyuta kursi nazariyasi” deb nomlangan ilmiy ishini keltirish mumkin⁵⁵.

⁵³ Friedman M. How Well are Fluctuating Exchange Rates Working.-American Enterprise Institute, 1973. –№8. - P.5.

⁵⁴ Viner J. Problems of Monetary Control. – Princeton, 1964. –P. 245.

⁵⁵ Махлуп Ф. Теория валютного курса. Этот изменчивый обменный курс. Сборник статей. Пер. с англ. – М.: Дело, 2001. – С. 22-82.

F. Maxlup valyuta kursiga xorijiy valyutalar taklifining ta'sirini faqatgina tashqi savdo operatsiyalari misolida ko'rib chiqqan. Uning tahlilida valyuta kursiga ta'sir qiluvchi boshqa omillar hisobga olinmagan.

Taniqli iqtisodchi olim F. Maxlupning fikriga ko'ra, eksport va importning hajmi o'rtasidagi muvozanat ta'minlangan sharoitda xorijiy valyutalar taklifining o'zgarishi milliy valyutaning almashuv kursiga ma'lum davriy oraliqdan so'ng ta'sir qiladi. Agar bunday sharoitda importga bo'lgan talab keskin oshsa, u holda xorijiy valyutalar taklifi bilan milliy valyutaning almashuv kursi o'rtasidagi bog'liqlik borasida vaqtinchalik davriy oraliq yuzaga kelmaydi.

Valyuta kursi nazariyalarining amaliy ahamiyatini baholash ularning yashovchanligi nuqtayi nazaridan muhim ahamiyat kasb etadi. Shu sababli, F. Maxlupning mazkur nazariy qarashini qay darajada amaliy ahamiyatga ega ekanligini baholash uchun O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyoti misolida, eksport va import o'rtasidagi muvozanat sharoitida, valyutalar taklifining milliy valyuta kursiga ta'sirini ko'rib chiqamiz.

Respublikamizda 2002–2006-yillar mobaynida tashqi savdo aylanmasining ijobiy saldosi yillik o'rtacha 1,1 mlrd. AQSh dollarini tashkil qilgani holda, so'mning AQSh dollariga nisbatan o'rtacha yillik qadrsizlanish sur'ati 6,5 foizni tashkil etdi⁵⁶. Agar F. Maxlupning nazariyasi har qanday iqtisodiy sharoitda real voqelikni aks ettirganida eksport-import o'rtasidagi muvozanat ta'minlangan sharoitda milliy valyuta almashuv kursining keskin pasayishi kuzatilmagan bo'lar edi. Holbuki, rivojlanayotgan mamlakatlarning ko'pchiligida, shu jumladan, O'zbekiston Respublikasida to'lov balansi tushum va to'lovlar summasining sezilarli qismi eksport operatsiyalaridan olingan tushumlar va import operatsiyalari bo'yicha to'lovlar summasiga to'g'ri keladi. Bunday sharoitda eksport hajmining import hajmidan oshishi milliy valyuta kursi barqarorligini ta'minlovchi muhim omil bo'lib hisoblanishi lozim.

F. Maxlupning valyutalar almashuv kursi nazariyalarining evolyusiyasiga qo'shgan muhim hissasi shundaki, u xorijiy valyutalarga bo'lgan talab va taklifning elastikligini hamda xorijiy

⁵⁶ "O'zbekiston iqtisodiyoti" axborot-tahliliy sharhi va O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasining statistik byulletenlari ma'lumotlari.

valyutalarga bo'lgan talabning o'sishiga valyutalar taklifi elastikligining ta'sir mexanizmini asoslab berishga muvaffaq bo'ldi. Uning fikricha, mamlakat eksporti bilan bog'liq bo'lgan xorijiy valyutalar taklifining o'zgarishiga ta'sir qiluvchi asosiy omil boshqa mamlakatlarda importga nisbatan cheklovlarning joriy etilishi hisoblanadi. F.Maxlupning fikriga ko'ra, bizning eksportga nisbatan xorijiy davlatlarning hukumatlari tomonidan importning barcha moddalari bo'yicha kvotalarning joriy qilinishi xorijiy valyutalar bahosining o'sishi natijasida mamlakat eksporti hajmining o'sishiga, xorijiy valyutaga bo'lgan talabning oshishiga olib kelmaydi. Bizning eksportga bo'lgan xorijiy talabning elastikligi yoki boshqacha qilib aytganda xorijiy valyutalar taklifining elastikligi, u ma'lum darajaga etgandan so'ng nolga teng bo'ladi. Ushbu darajadan past holatda valyutalar taklifi mutlaqo noelastik bo'ladi. Lekin xorijiy davlatlarning import bo'yicha kvotasi qo'llanilmaydigan import pozitsiyalari mavjudki, bizning esportyorlar mana shu ochiq kenglikda erkin harakatlanishlari, ya'ni xorijiy valyutalar bahosining o'sayotganligi yoki pasayayotganligiga qarab, tovarlar va xizmatlar bahosini oshirishlari yoki pasaytirishlari mumkin⁵⁷.

F.Maxlupning fikriga ko'ra, import bo'yicha xorijiy davlatlar tomonidan o'rnatilgan boj solig'i stavkalari va almashuv kursining mavjud holati sharoitida ma'lum miqdordagi tovarlarni sotish mumkin bo'lgan bo'lsa, u holda eksport qilinayotgan tovarlar miqdorini oshirish uchun xorijiy valyutalarning milliy valyutaga nisbatan bahosi oshishi lozim. Buning natijasida mazkur tovarlar xorijlik xaridorlar uchun arzonlashadi. Agar norezidentlar tomonidan sotib olinayotgan tovarlarning bahosida maxsus import poshlinalarining salmog'i sezilarli darajada yuqori bo'lsa, bu tovarlar milliy valyutada to'lansa, u holda xorijiy valyuta bahosining o'sishi import tovarlari bahosining foiz nisbatida juda past darajada pasayishiga olib keladi. Bunday sharoitda bizning eksportga nisbatan xorijiy talab almashuv kursining o'zgarishiga nisbatan past darajada ta'sirchan bo'lib qoladi. Tovarlarni tashish va xorijda taqsimlash xarajatlarining eksportga ta'siri tariflarning eksportga ta'siri bilan bir xil bo'ladi. Ya'ni ushbu

⁵⁷ Махлуп Ф. Теория валютного курса. Этот изменчивый обменный курс. Сборник статей. Пер. с англ. – М.: Дело, 2001. – С. 29.

xarajatlar qanchalik katta bo'lsa, talabning almashuv kursining o'zgarishiga ta'sirchanligi shunchalik past bo'ladi.

F.Maxlup xorijiy davlatlarda ishlab chiqariladigan va ularning bozorlarida bizning eksport bilan raqobatlasha oladigan tovarlarning elastikligi qanchalik yuqori bo'lsa, xorijiy valyutalar taklifining elastikligi ham shunchalik yuqori bo'ladi, degan xulosaga keldi va uni quyidagicha izohlaydi: “mamlakatdan eksport qilinayotgan ayrim tovarlar xorijiy davlatlarda ham ishlab chiqarilishi mumkin. Xorijiy xaridor uchun eksportimiz bahosining pasayishi xorijiy valyutaning dollardagi bahosining o'zgarishi bilan birgalikda yuz beradi. Shuning uchun mamlakat eksport hajmining o'sishi qisman bizning eksport bilan raqobatlashadigan xorijda ishlab chiqarilayotgan tovarlar hajmining qisqarishiga bog'liq. Agar xorijda ishlab chiqarilayotgan tovarlarning taklifi juda elastik bo'lsa, ya'ni ularni ishlab chiqarish hajmining qisqarishi bizning eksportyorlar taklifining kamayishidan kuchli bo'lsa, u holda bizning eksportyorlar xorijiy valyutadagi baholarni keskin pasaytirishlari lozim”⁵⁸.

F.Maxlupning fikriga ko'ra, mamlakat eksportining ayrim moddalariga nisbatan xorijiy talabning elastikligi 1 dan past bo'lsa, u holda xorijiy valyutalar taklifi egri chizig'i ijobiy bukilishga ega bo'ladi, ya'ni chapdan o'ngga tomon yuqoriga qarab harakatlanadi. Bunday sharoitda talab qilinadigan tovarlarning hajmi, ya'ni unga bo'lgan talab, tovarlar bahosining pasayishi sharoitida o'sishi lozim. Ammo foizli nisbatda tovarlar hajmining o'sish sur'ati baholarning pasayish suratidan past bo'ladi. To'lanadigan xorijiy valyutaning miqdori kamayadi, xorijiy valyutalar taklifining elastikligi salbiyga aylanadi va uning taklifi egri chizig'i chapdan o'ngga tomon pastga qarab harakatlanadi. Bizning eksport moddalari bo'yicha xorijiy bozorlardagi talabning elastikligi, hatto 1 dan past bo'lgan sharoitda ham jami eksportga bo'lgan xorijiy talabning elastikligi, xorijlik ishlab chiqaruvchilar – raqobatchilar taklifining yetarli darajada elastikligi hisobiga, 1 dan yuqori bo'lishi mumkin.

Importni qoplash uchun zarur bo'lgan miqdordagi xorijiy valyutalarga bo'lgan talab va taklif elastikligini boshqarish,

⁵⁸ Махлуп Ф. Теория валютного курса. Этот изменчивый обменный курс. Сборник статей. Пер. с англ. – М.: Дело, 2001. – С. 30.

F.Maxlupning fikriga ko‘ra, quyidagi to‘rt fundamental prinsipga asoslanishi lozim:

– import qilinadigan tovarlarga bo‘lgan ichki talabning elastikligi qanchalik yuqori bo‘lsa, xorijiy valyutaga bo‘lgan talabning elastikligi ham shunchalik yuqori bo‘ladi;

– ichki bozorda import qilinadigan tovarlar bilan raqobatlashadigan mamlakat tovarlari taklifining elastikligi qanchalik yuqori bo‘lsa, xorijiy valyutaga bo‘lgan talabning elastikligi shunchalik yuqori bo‘ladi;

– xorijlik ishlab chiqaruvchilarning bizning import moddalari bo‘yicha taklifining elastikligi qanchalik yuqori bo‘lsa, xorijiy valyutaga bo‘lgan talabning elastikligi shunchalik yuqori bo‘ladi;

– xorijda ularning o‘z tovarlariga bo‘lgan talabning elastikligi qanchalik yuqori bo‘lsa, xorijiy valyutaga bo‘lgan talabning elastikligi shunchalik yuqori bo‘ladi⁵⁹.

F. Maxlupning xorijiy valyutalarga bo‘lgan talab va taklif elastikligini boshqarish prinsiplari uning empirik tadqiqotlarining natijalariga asoslanadi va muhim amaliy ahamiyat kasb etadi. Masalan, F.Maxlup xorijiy valyuta bahosining o‘sishi va taklifning noelastikligi sharoitida, ya’ni xorijlik tovar ishlab chiqaruvchilar taklifining mamlakatning import moddalari bo‘yicha noelastikligi sharoitida, import hajmining keskin qisqarishi mumkinligini asoslab berdi. Mazkur qisqarish uning fikriga ko‘ra, mamlakat importining yuqorida e’tirof etilgan moddalari bo‘yicha xorijda tovarlar iste’molining o‘sishi va ularning valyutasida tovarlar bahosining pasayishi hisobiga yuz beradi.

F. Maxlupning valyuta kursi nazariyasida valyutalarning almashuv kursi sifatida faqatgina nominal almashuv kursi olingan. Valyutalarning real almashuv kursining o‘zgarishi mamlakat eksporti va importi hajmining o‘zgarishiga bevosita va kuchli ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli, xorijiy valyutalarga talab va ular taklifining elastikligiga valyutalarning real almashuv kursining ta’sirini tadqiq qilish va tegishli ilmiy xulosalarni shakllantirish nafaqat rivojlangan

⁵⁹ Махлуп Ф. Теория валютного курса. Этот изменчивый обменный курс. Сборник статей. Пер. с англ. – М.: Дело, 2001. – С. 34-36.

sanoat mamlakatlari uchun, balki valyuta kursi siyosatini shakllantirishda yetarli nazariy-uslubiy asosga ega bo'lmagan o'tish iqtisodiyoti mamlakatlari uchun ham muhim amaliy ahamiyat kasb etadi.

F. Maxlup tijorat banklari tomonidan xorijiy valyutalarni sotib olinishi va sotilishining muomaladagi pul massasiga ta'sirini tahlil qilar ekan, shunday xulosaga keldi: "majburiy zaxiralarni Markaziy bankning ixtiyoriga berib qo'yish yetarli darajada moslashuvchan instrument hisoblanadi va tijorat banklariga, deflyatsiya samarasini yuzaga keltirmagan holda, xorijiy valyutalarni sotib olish va sotish imkonini beradi"⁶⁰.

R. Mandellning fikricha, "inflyatsion gep va to'lov balansining defitsiti foiz stavkalari va baholarning o'sishiga olib keladi. Ayni vaqtda, defitsit valyuta zaxiralari miqdorining kamayishiga olib keladi"⁶¹. Valyuta zaxiralarning kamayishi esa, Markaziy bankning kurs siyosatiga nisbatan salbiy ta'sirni yuzaga keltiradi.

To'lov balansining defitsiti valyuta zaxiralari miqdorining kamayishiga va tashqi muvozanat chizig'ini chap tomondan yuqoriga qarab siljishiga olib keladi. Demak, milliy valyuta kursining barqarorligi Markaziy bank tomonidan ko'riladigan chora-tadbirlarning ta'sir kuchiga bog'liq.

R. Mandellning ushbu nazariy qoidasi o'tish iqtisodiyoti mamlakatlari uchun amaliy ahamiyatga ega emas. Ushbu mamlakatlarda foiz stavkalari bilan milliy valyutaning almashuv kursi o'rtasida bevosita bog'liqlik mavjud emas. Buning sababi shundaki, birinchidan, milliy valyutadagi depozitlar va kreditlarning bozor stavkalari faqat milliy ssuda kapitallari bozorida shakllanadi; ikkinchidan, Markaziy bank milliy ssuda kapitallari bozori orqali depozitlar va kreditlarning foiz stavkalariga samarali ta'sir ko'rsata olishi mumkin. Shu sababli, o'tish iqtisodiyoti mamlakatlarida kreditlarning foiz stavkalari bilan milliy valyutaning nominal almashuv kursi o'rtasida uzviy aloqadorlik kuzatilmaydi.

⁶⁰ Махлуп Ф. Теория валютного курса. Этот изменчивый обменный курс. Пер. с англ. – М.: Дело, 2001. – С. 68.

⁶¹ Манделл Р.А. Выбор экономической политики для достижения внутреннего и внешнего равновесия. Этот изменчивый обменный курс. Сборник статей. Пер. с англ. – М.: Дело, 2001. – С. 155.

Valyuta kursi xususidagi asosiy nazariyalardan yana biri “yetakchi valyutalar” nazariyasidir. Ushbu nazariyaning asoschilari bo‘lib, AQSHlik iqtisodchilar – J. Vilyams, A. Xansen, angliyalik iqtisodchilar – R. Xoutri, F. Grexemlar hisoblanishadi⁶².

Mazkur nazariyaga ko‘ra, valyutalar uch guruhga bo‘linadi:

1. Yetakchi valyutalar (AQSH dollari va Buyuk Britaniya funt sterlingi).

2. Qattiq valyutalar (rivojlangan 10 ta davlatning valyutalari).

3. Yumshoq valyutalar (konvertirlanmaydigan valyutalar).

Mazkur qoida XX asrning 80-yillariga qadar amal qildi. Haqiqatan ham, 1944-yilda tashkil topgan uchinchi jahon valyuta tizimida AQSH dollari va Buyuk Britaniya funt sterlingiga xalqaro zaxira valyutalari maqomi berilgan bo‘lsa-da, AQSH dollari xalqaro zaxira valyutasiga aylanib qoldi. Ya’ni amaldagi jahon valyuta tizimining ishtirokchisi bo‘lgan boshqa barcha mamlakatlar milliy valyutalarining kursi AQSH dollariga nisbatan belgilanadigan bo‘ldi. Bundan tashqari, AQSH dollarining 1934-yildan 1974-yilga qadar qat’iy belgilangan narx bo‘yicha (1 unsiya=35 dollar) cheklovlarsiz oltinga almashtirib berilishi va xalqaro miqyosda qat’i belgilangan valyuta kursi rejimining joriy etilishi AQSH dollariga bo‘lgan yuksak ishonchni ta’minladi. Ammo 1976-yilda, oltinni demonetizatsiya qilish jarayoni rasman tugallangandan so‘ng, AQSH dollari kursining tebranishlari kuchaydi, bu esa dollardan qochish tendensiyasini yuzaga keltirdi. Buning ustiga, yevroning muomalaga kiritilishi Yevropa valyuta tizimiga a’zo bo‘lgan mamlakatlar valyuta siyosatining AQSH hukumati va Federal zaxira tizimining (FZT) valyuta siyosatidan mustaqilligini ta’minladi. Shunisi xarakterliki, dunyoning ko‘plab mamlakatlari (Xitoy, Rossiya va boshq.) milliy valyutalarining kursini AQSH dollariga emas, balki Yevroga, Yaponiya iyeniga, valyuta savatiga nisbatan aniqlamoqdalar.

J.M.Keyns nazariyasining boshlang‘ich tizimi, kichik ochiq iqtisodiyot asoslarini o‘zida mujassam etgan, kengaytirilgan IS-LM modeli hisoblanadi. Bu holatda muvozanat tovar va pul bozorida

⁶² Эйдельмант А. Буржуазные теории денег, кредита и финансов в период общего кризиса капитализма. – М.: Госфиниздат, 1958. – 263 с.

hamda valyuta bozorida ham hisobga olinadi. Ushbu modelning birlamchi variantlari asoschilari Mandell⁶³ (1963) va Fleming⁶⁴ (1962) hisoblanishadi. Mandell-Fleming (F-M) modeli asosida, valyuta kursini aniqlashning eng keng tarqalgan yondoshuvlaridan biri, odatiy to'lov balansi modeli hisoblanadi. Uning mohiyati shundaki, sof tebranishlarda valyuta kursi chet el valyutasiga bo'lgan talab va taklif oqimini muvozanatlashtiradi, ya'ni to'lov balansi saldosi nolga teng bo'ladi. Sof suzib yuruvchi valyuta kurslari holatida joriy operatsiyalar balansining har qanday ijobiy saldosi (chet el valyutasi taklifi oqimi) kapital balansi defitsitini aniq qoplashi kerak. Shunday qilib, valyuta kursini J.Keyns nazariyasiga ko'ra, modellashtirish joriy va kapital balanslari o'zgarishlari darajasiga qarab aniqlanadi. Valyuta kursini keynscha uslubda aniqlash to'lov balansiga ta'sir etuvchi boshlang'ich va o'zgaruvchi asoslar miqdorining ortishi natijasiga asoslanadi. J.Keynsning ochiq iqtisodiyot modeli doirasida valyuta kursini aniqlash to'lov balansini muvozanatlashtirishga asoslangan valyuta bozoridagi muvozanatni ta'minlash taklifi muhim ahamiyat kasb etadi.

Shuni e'tiborga olish kerakki, M-F modelida savdo balansi joriy hisob balansiga teng, deb hisoblanadi va shuning uchun ham bu ikki balansdan xohlagan birining ishlatilishi to'g'ri bo'ladi. Savdo balansi valyuta kursi va milliy emissiyaning funksiyasi hisoblanadi. Savdo balansi valyuta kursiga (milliy valyutaning bir birligini chet el valyutasining bir birligiga nisbati) nisbatan ijobiy funktsiya hisoblanadi, bunda Marshal-Lerner shartining saqlanishi nazarda tutiladi, ya'ni valyuta kursi oshganda (milliy valyuta kursi pasaysa) savdo balansi yaxshilanadi. Savdo balansi milliy emissiyaga nisbatan manfiy funktsiya hisoblanadi. Milliy emissiya ortganda import ham oshadi, deb hisoblanadi. Natijada savdo balansi yomonlashadi. Bunda xorijiy valyutalar emissiyasi darajasi o'zgarimas, deb olinadi.

Kapital harakati balansi foiz stavkasiga nisbatan ijobiy funktsiya hisoblanadi, ya'ni aktivlar uchun foydaning o'zgarimas me'yorlari saqlab qolinganda, milliy qimmatli qog'ozlar daromadligini ortishi kapital oqimining kuchayishiga olib keladi. Foiz stavkalari

⁶³ Mundell R.A. The monetary dynamics of international adjustment under fixed and flexible exchange rates // Quarterly Journal of Economics 74 (2). May, 1960. - P. 227-257.

⁶⁴ Fleming M. Domestic financial policies under fixed and underfloating exchange rates. - IMF Staff Paper, 9 (3). November, 1962. - P. 369-379.

oshganda kapital oqimining darajasi uning egiluvchanligiga ko'ra aniqlanadi.

Valyuta kursi milliy daromadga nisbatan ijobiy, foiz stavkasiga nisbatan salbiy funksiya hisoblanadi, ya'ni kursning ko'tarilishi milliy daromadning o'sishi va foiz stavkasining pasayishi natijasida ro'y beradi. Milliy emissiyaga nisbatan kursning elastiklik darajasi qancha yuqori bo'lsa, Marshal-Lerner shartlarining saqlanish darajasi qanchalik kam bo'lsa, milliy emissiya oshirilganda valyuta kursining oshish darajasi shuncha yuqori bo'ladi. Foiz stavkasi pasayishiga nisbatan valyuta kursining tushishi qanchalik yuqori bo'lsa, kapitallar oqimi darajasi shunchalik yuqori va joriy operatsiyalar muvozanati yaxshilanishiga valyuta real kursi o'sishining ta'siri shunchalik kam bo'ladi. Bu esa valyuta kursining pasayishiga olib keladi.

Shunday xulosaga kelish mumkinki, milliy emissiyaning ko'payishi milliy valyutaning qadrsizlanishiga olib keladi, natijada mamlakatda milliy valyutaning qadrsizlanishiga chek qo'yish maqsadida kreditlarning foiz stavkalarini oshirishga to'g'ri keladi.

J.Keyns valyuta kursi nazariyasining izohi juda oddiy hamda real voqelikdan uzoqdir va o'z oldiga valyuta kursi nazariyasi mohiyatini tushuntirishni osonlashtirishni maqsad qilib qo'yadi. Uning istiqbolda rivojlanishi kamchiliklarni aniqlashga bog'liqdir, ya'ni to'lov balansiga izoh beruvchi u yoki bu o'zgarishlarni hisobga olgan holda, kurs siyosatining yetarlicha samarali amalga oshirilmayotganidan dalolat beradi.

J.Keyns nazariyasi cheklovlaridan biri bu, milliy daromadning to'lov balansiga ta'sir etishidir. Boshlang'ich modelda milliy daromad faqatgina savdo balansiga ta'sir etadi. Haqiqatda esa milliy daromadning o'sishi kapital harakati balansiga ham ta'sir etadi. Bunday sharoitda kapital harakati funksiyasini kengaytirish lozim.

To'lov balansi muvozanati egri chizig'i musbat egilishga ega bo'lganda, muvozanatga erishish uchun foiz stavkalarining o'sishini, milliy daromadning oshishini ta'minlash lozim.

Demak, kapital harakati oqimining o'sishi faqatgina milliy foiz stavkalari o'sganda emas, balki milliy daromad o'sganda ham vujudga keladi. Ushbu holatni izohlashda quyidagi yondoshuvlardan foydalaniladi:

– portfelli balans nazariyasi nuqtayi nazariga ko'ra izohlash;

– nisbatan oddiylashtirilgan yondoshuv: iqtisodiy faollikni kengaytirishga olib keluvchi milliy daromadning ko‘payishi kapital oqimiga ijobiy ta’sir etadi.

Ikkinchi holatda biz milliy daromadni to‘lov balansiga bir-biriga qarama-qarshi bo‘lgan ikki xil ta’sirini ko‘rishimiz mumkin: bir tomondan savdo balansiga an’anaviy salbiy ta’sir (M-F modelidagi kabi), boshqa tomondan – emissiyani oshirish ehtimoliga ko‘ra kapital oqimiga ta’sir etish. Agar oxirgi natija ustunlik qilsa, masalan, milliy emissiyaga nisbatan importning elastikligi yuqori bo‘lsa va foiz stavkalari tushib ketganda to‘lov balansi muvozanatini tiklash uchun milliy emissiyani ko‘paytirish talab qilinsa, u holda to‘lov balansi muvozanati egri chizig‘i M-F modelidan farqli o‘laroq manfiy egilishga ega bo‘ladi.

Agar daromadning kapital oqimiga ta’siri natijasi ustunlik qiladi, deb faraz qilinsa, unda milliy daromadning oshishida M-F modelidagi kabi valyuta qadrsizlanishi emas, balki uni ushlab turish holati kuzatiladi. Shunday qilib, valyuta bozorida muvozanat bo‘lishi uchun milliy daromadning o‘sishi foiz stavkalarining tushishi hisobiga qoplanishi kerak. Bu esa milliy valyuta kursining pasayishini faollashtiradi va to‘lov balansi muvozanatini tiklaydi.

Xulosa qilish mumkinki, M-F modelining bu o‘zgarishida J.M.Keyns nazariyasining asosiy xulosalaridan biri, ya’ni pulga bo‘lgan talab milliy daromadning ijobiy funksiyasi ekanligi tasdiqlanadi.

M-F modelining navbatdagi kamchiliklaridan biri – bu, qisqa muddatli davrda ish haqi va narxlarning o‘zgarmasligi farazidir. O‘rta muddatli tahlil olib borish uchun ish haqi va narxlarni tenglashtirish asoslarini joriy etish lozim bo‘ladi. Yangi modelda yuqorida ko‘rsatilgan uch bozordan tashqari mehnat bozori ham ishtirok etadi. Valyuta bozori muvozanati tenglamasi, avvalo, real valyuta kursi va milliy emissiya darajasi bilan aniqlangan joriy operatsiyalar funksiyasidan farq qiladi. Pulga bo‘lgan talab tenglamasi pulga bo‘lgan real talab tushunchasini kiritilishi bilan o‘zgaradi, ya’ni pulga bo‘lgan yalpi talab narxlar darajasiga mutanosibdir.

Ish haqi to‘lovlari 1 ga teng darajada indeksatsiya qilinganda, emissiya darajasi faqatgina real valyuta kursiga qarab aniqlanadi. Shunga muvofiq, agar real valyuta kursi oshsa, ya’ni real devalvatsiya

yuz bersa, unda emissiya pasayishi kerak. Emissiya real valyuta kursiga nisbatan manfiy funksiyadir.

Yuqorida amalga oshirilgan tahlil natijalariga asoslangan holda xulosa qilish mumkinki, nominal valyuta kursi o'zgarishi sharoitida real valyuta kursining o'zgarishi milliy narxlarning o'zgarish tezligi darajasiga bog'liq bo'ladi, ya'ni nominal devalvatsiya har doim ham real devalvatsiyaga olib kelmaydi. Masalan, milliy valyuta kursining o'sish darajasi ichki narxlar o'sish darajasidan yuqori bo'lsa, unda real valyuta kursi pasayadi, ya'ni milliy valyutada ifodalangan import tovarlar narxi milliy tovarlar narxlariga nisbatan oshadi. Ichki narxlarni istiqbolda tenglashtirish (iste'mol va indeksatsiya darajasi 1 ga teng) import tovarlarning yalpi iste'mol mahsulotlari hajmidagi hissasiga bog'liq ravishda import va milliy tovar narxlari o'rtasidagi o'zgarishlar davrida sodir bo'ladi. Agar valyuta kursining o'sish sur'ati ichki narxlarning o'sish sur'atidan past bo'lsa, unda import tovarlarining narxlari milliy tovarlarning narxlariga nisbatan kamayadi, shunga muvofiq, nominal devalvatsiya bo'lishiga qaramasdan real devalvatsiya sodir bo'lmaydi. Va nihoyat, agar nominal valyuta kursining o'sish sur'ati ichki narxlarning o'sish sur'atiga teng bo'lsa, unda real valyuta kursi o'zgarmaydi.

Xulosa qilib aytganda, valyuta kursi xususidagi nazariyalarning qoidalarini qiyosiy tahlil qilish natijasida shakllantirilgan ilmiy xulosalardan milliy valyutaning barqarorligini ta'minlashning nazariy-uslubiy asoslarini takomillashtirishda foydalanish mumkin. Jumladan, F.Maxlupning import kvotalari mavjud bo'lgan sharoitda mamlakat eksportiga xorijiy talabning elastikligi xususidagi xulosasi respublika-miz amaliyoti uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Shuningdek, J.M. Keynsning tartibga solinadigan valyutalar nazariyasining valyuta kursi rejimlaridan foydalanish xususidagi qoidalari to'lov balansini muvozanatlashtirish muammosi mavjud bo'lgan o'tish iqtisodiyoti mamlakatlari uchun amaliy ahamiyatga ega bo'lgan qoidalar hisoblanadi. Lekin shu bilan birga, valyuta kursining ayrim qoidalari amaliyotda o'zining yashovchanligini ko'rsata olmadi. Jumladan, suzib yuruvchi valyuta kursi nazariyasining "suzib yuruvchi kurslardan foydalanish to'lov balansini avtomatik tarzda muvozanatlashtirish imkonini beradi" degan qoidasi amaliyotda o'zini oqlamadi.

9.2. Milliy valyuta tizimi va uning elementlari

Milliy valyuta tizimi – bu, alohida olingan bir mamlakatda valyuta munosabatlarini tashkil qilishning davlat-huquqiy shaklidir.

Davlat shakli deyilishining sababi shundaki, valyuta munosabatlari davlat tomonidan tashkil etiladi.

Huquqiy shakli deyilishining sababi shundaki, valyuta munosabatlarini tashkil qilish va tartibga solish maqsadida o‘rnatilgan qoidalarga rioya qilish va ularni bajarish valyuta munosabatlari ishtirokchilari uchun majburiydir.

Milliy valyuta tizimi mintaqaviy va jahon valyuta tizimlarining yuzaga kelishi uchun asos bo‘lib xizmat qiladi.

Milliy valyuta tizimi quyidagi elementlardan tashkil topadi:

1. Milliy valyuta.

Har qanday mamlakat milliy valyuta tizimining dastlabki elementi bo‘lib, uning milliy valyutasi hisoblanadi (O‘zbekistonda so‘m, AQSHda – dollar, Rossiyada – rubl va hokazo).

2. Milliy valyutaning almashinish sharti.

Har qanday milliy valyuta almashinish shartiga ko‘ra, quyidagi uch turdan biriga kiradi:

- to‘liq almashinadigan valyuta;
- qisman almashinadigan valyuta;
- umuman almashinmaydigan valyuta.

3. Milliy valyuta kursining rejimi.

Valyuta kursining uch asosiy rejimi bo‘lib, ular quyidagilardan iborat:

- erkin suzib yuruvchi valyuta kursi rejimi;
- qat’iy belgilangan valyuta kursi rejimi;
- boshqariladigan suzib yuruvchi valyuta kursi rejimi.

4. Milliy valyutaning pariteti.

Milliy valyutaning pariteti deganda, milliy valyuta qiymatining xorijiy valyuta qiymatiga nisbatiga aytiladi.

Hozirgi davrda milliy valyutaning pariteti uning xarid qobiliyatini xorijiy valyutaning xarid qobiliyati bilan taqqoslash orqali aniqlanadi.

Milliy valyutaning kursi valyuta bozorida talab va taklifga qarab aniqlanadi. Ammo paritetni hisoblash nima uchun kerak?

Valyuta paritetini hisoblash milliy valyutaning kursi bilan uning xarid qobiliyati o'rtasidagi farqning mavjud yoki mavjud emasligini aniqlash uchun kerak. Agar valyuta pariteti bilan valyuta kursi o'rtasida farq yuzaga kelib, ushbu holat milliy valyutaning kursini sun'iy ravishda yuqori bo'lishiga olib kelgan bo'lsa, ushbu holat mamlakatda xorijiy valyutaga bo'lgan qiziqishni kuchayishiga olib kelishi mumkin. Bu fanda "fetishizm" deb ataladi. Fetishizm oqibatida bahosi yuqori bo'lgan va uzoq muddat foydalaniladigan tovarlarni (uy-joy, avtomashina va boshq.) xorijiy valyutaga oldi-sotdi qilish yuzaga keladi. Mazkur farqni yo'q qilish uchun, odatda, Markaziy bank milliy valyutani devalvatsiya qilishga majbur bo'ladi.

5. Mamlakatning xalqaro miqyosda valyutaviy to'lovga qobilligi.

Mamlakatning xalqaro miqyosda valyutaviy to'lovga qobilligi deganda, uning xorijiy valyutadagi majburiyatlarini o'z vaqtida va to'liq bajara olish imkoniyatiga aytiladi.

XVF ekspertlari tomonidan mamlakatning xalqaro miqyosda valyutaviy to'lovga qobilligini aniqlash bo'yicha bir nechta uslublar taklif etilgan. Ulardan ikkitasi xalqaro amaliyotda keng qo'llaniladi.

$$\text{XVTQ} = (\text{OVZ}/\text{YTI}) \times 100\% \quad (1)$$

Bunda:

XVTQ – xalqaro valyutaviy to'lovga qobillik;

OVZ – oltin-valyuta zaxiralari;

YTI – bir yillik tovar importi.

Agar ushbu ko'rsatkich 50 foizni tashkil qilsa va undan yuqori bo'lsa, mazkur mamlakat xalqaro miqyosda valyutaviy to'lovga qobil hisoblanadi.

Ikkinchi uslubga ko'ra, agar mamlakat 3 oylik tovarlar importini qoplashga yetadigan oltin-valyuta zaxirasiga ega bo'lsa, xalqaro miqyosda valyutaviy to'lovga qobil hisoblanadi.

6. Mamlakatda valyutaviy cheklashlarning mavjudligi yoki yo‘qligi.

Bunda to‘lov balansining joriy operatsiyalar bo‘limi bo‘yicha va kapitallarning harakati bilan bog‘liq bo‘lgan valyuta operatsiyalari bo‘yicha valyutaviy cheklovlarning mavjudligi yoki mavjud emasligi ko‘zda tutiladi.

7. Milliy valyuta bozori va oltin bozorining rejimi.

O‘zbekiston Respublikasida oltin savdosiga nisbatan davlat monopoliyasi mavjud. Shu sababli, milliy oltin bozori mavjud emas.

8. Xalqaro hisob-kitoblarni amalga oshirish tartibini belgilash.

Odatda, Markaziy bank tomonidan xalqaro hisob-kitoblarni amalga oshirish tartibi, hisob-kitob shakllaridan foydalanish mexanizmi belgilab beriladi.

9. Mamlakatda xalqaro valyuta munosabatlarini tartibga soluvchi va nazorat qiluvchi davlat organlari.

O‘zbekiston Respublikasining “Valyutani tartibga solish to‘g‘risida”gi Qonunining 10-moddasiga muvofiq, O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki O‘zbekiston Respublikasida valyutani tartibga soluvchi davlat organidir.

Ushbu Qonunning 18-moddasiga muvofiq, O‘zbekiston Respublikasi hududida barcha hisob-kitoblar va to‘lovlar milliy valyutada amalga oshiriladi.

Mazkur Qonunning 20-moddasiga muvofiq, O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki, Moliya vazirligi, Davlat soliq qo‘mitasi va Davlat Bojxona qo‘mitasi O‘zbekiston Respublikasida valyutani nazorat qiluvchi organlardir.

Milliy valyuta tizimi mamlakat pul tizimining tarkibiy qismi bo‘lib, valyuta munosabatlarining yig‘indisi sifatida maydonga chiqmaydi, balki ushbu munosabatlarning faqat qonunchilik aktlari bilan tashkil etilish tartibini belgilaydi.

Yuqorida zikr etilgan elementlar yig‘indisi, xalqaro valyuta-kredit va hisob-kitob munosabatlarini amalga oshirish uchun davlat tomonidan belgilanadigan valyuta mexanizmidir.

Milliy valyuta tizimining qonunchilik asosida belgilanadigan elementlariga quyidagilar kiradi:

9.1-jadval

O‘zbekiston Respublikasi milliy valyuta tizimining strukturaviy elementlari⁶⁵

Tizim elementlari	Milliy valyuta tizimi
Milliy valyuta	So‘m
O‘zaro ayirboshlash shartlari	Mamlakat ichkarisidagi cheklangan konvertatsiya
Valyuta paritetlarining unifikatsiyalangan rejimi	De-yure-mavjud emas. De-fakto-so‘mning AQSH dollariga bo‘lgan kursi
Valyuta kursi rejimi	Boshqariladigan valyuta kursi
Xalqaro valyuta likvidliklari	O‘zRMBning oltin-valyuta zaxiralari va XVFDagi zaxira ulushi. Chet el banklaridagi boshqa auvarlar
Xalqaro kreditlashning asosiy unifikatsiyalangan shakli	XVF to‘g‘risidagi shartnomaning ratifikatsiyasi
Xalqaro hisob-kitoblarning asosiy unifikatsiyalangan shakli	Xalqaro Savdo Palatasining 1930–1932-yillarda imzolangan “Xalqaro akkreditivlar to‘g‘risida” gi, “Inkasso to‘g‘risida”gi va “Chek muomalasi to‘g‘risida”gi umumlashtirilgan qoidalarini ratifikatsiya qilgan.
Milliy valyuta va oltin bozori rejimi	O‘zbekiston Respublikasida valyuta birjasi, birjadan tashqari va banklararo valyuta bozori faoliyat ko‘rsatadi. Oltin bozori mavjud emas
Valyutani tartibga solish va nazorat qilish organlari	Qonunchilikka ko‘ra: O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi. Valyuta siyosatini yuritishga ko‘ra: Prezident, hukumat, Oliy majlis qoshidagi Hisob palatasi, Normativ boshqaruv va nazorat: O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki, Moliya vazirligi, Davlat bojxona qo‘mitasi, Davlat soliq qo‘mitasi

Valyuta siyosati huquqiy jihatdan valyutaviy qonunlar asosida tartibga solinadi. Huquqiy darajadagi cheklovlarining o‘rnatilishi, ichki va xalqaro hisob-kitoblarda valyuta qimmatliklari bilan bo‘ladigan

⁶⁵ Tojiyev R.R. “Monetar siyosat”. T.: TDIU, 2007y. 45-b

moliyaviy munosabatlarni tartibga solish, mamlakatlararo valyutaviy kelishuvlar “Xalqaro Valyuta Fondi” (XVF) Nizomining o‘zgarishi bilan yangi jahon valyuta tizimini ustunini aniqlab beradi.⁶⁶

9.3. Valyuta bozorining davlat tomonidan tartibga solinishi

Mamlakatlar o‘rtasida tovar va xizmatlar oqimi ko‘paygani sari pul vositalarini ayirboshlashi ham tobora oshib boradi, o‘zaro hisob-kitoblardagi nomutanosiblik muammolari yuzaga keladi. Bularning barchasi jahon valyuta tizimining barpo etilishiga obyektiv shart-sharoitlar yaratadi. Uning maqsadi – mamlakatlar o‘rtasidagi barcha turdagi bitimlarni amalga oshirishni tartibga solishdan va, shuningdek, bu ishlarni tezlashtirishdan iborat. Shunday qilib, jahon valyuta tizimi – bu, xalqaro ayirboshlashning barcha shakllariga xizmat qilishga va ularning samarali rivojlanishini ta‘minlashga qaratilgan mamlakatlar o‘rtasidagi valyuta munosabatlarining yig‘indisidir.

Xalqaro valyuta yoki xalqaro to‘lov-hisob va kreditlash vositalariga javob berishi kerak bo‘lgan talab ularning konvertirlashuvi hisoblanadi. Valyuta konvertirlashuvi deganda, uni boshqa xorijiy valyutalarga almashish qobiliyati tushiniladi. Hozirgi paytda ular erkin konvertirlanadigan, qisman konvertirlanadigan va konvertirlanmaydigan valyutalarga ajratiladi.

Erkin konvertirlanadigan valyuta – bu, amaldagi kurs bo‘yicha har qanday boshqa xorijiy valyuta erkin va cheklanmagan miqdorda ayirboshlanadigan valyutadir. Bunga misol qilib AQSH, Yevropa hamjamiyatiga a‘zo mamlakatlar, Yaponiya valyutalarini kiritish mumkin.

Bozordagi talab va taklif ta‘siri natijasida vaqti-vaqti bilan valyuta kurslari o‘zgarib turadi. Davlat valyuta kurslarini barqororlashtirish uchun valyuta bozorining amal qilishiga bevosita yoki bilvosita aralashishi zarur. Buning bir qator usullari mavjud:

1. Zaxiralardan foydalanish. Valyuta kursini mustahkamlashning ko‘proq qo‘llaniladigan usuli – rasmiy zaxiralar bilan bozorda manipulyasiya qilish hisoblanadi. O‘z-o‘zidan aniqki, valyuta zaxira-

⁶⁶ Tojjiyev R.R. “Xalqaro valyuta-kredit munosabatlari”. Toshkent “Adabiyot jamg‘armasi” 2006y. 18-bet

lari alohida mamlakatlar ixtiyoridagi chet mamlakatlar valyutalarining zaxirasidir (Masalan, AQSH dollari, yevro va h.k.).

2. Savdo siyosati. Valyuta bozoriga ta'sir ko'rsatishning boshqa tadbirlariga savdo va moliyaviy oqimlar ustidan to'g'ridan to'g'ri nazorat qilishni kiritish mumkin. Masalan, AQSH dollarining yetishmasligi sharoitida valyuta kursini tegishli darajada importni cheklash hisobiga ushlab turish mumkin. Xususan, import hajmi boj yoki import kvotalarini kiritish bilan qisqarishi mumkin. Boshqa tomondan mamlakat hukumati eksport uchun milliy ishlab chiqaruvchilarga subsidiya berib, shu orqali xorijiy valyuta taklifini ko'paytirishi mumkin. Bu tadbirlardan foydalanishda vujudga keladigan asosiy muammo shundan iboratki, u jahon savdosi hajmini qisqartiradi, uning tarkibini va savdo aloqalarini o'zgartirib yuboradi, iqtisodiy maqsadga muvofiqlikning buzilishiga hissasini qo'shadi. Buning oqibatlarini hisobga olmaslik mumkin emas.

3. Valyuta nazorati. Boshqa muqobil variant valyuta nazorati hisoblanadi. Valyuta nazorati sharoitida hukumat milliy eksportyorlar olgan barcha tegishli chet el valyutalarini davlatga sotish talabi bilan ularning yetishmasligi muammosini hal qilishi mumkin. Keyin hukumat o'z navbatida chet el valyutasining bu zaxirasini turli milliy importyorlar o'rtasida taqsimlaydi. Shu yo'l bilan hukumat milliy importni, milliy eksport hisobidan olingan chet el valyutasi miqdoriga cheklaydi.

Valyuta nazorati tizimi bir qator kamchiliklarga ega. Birinchidan, savdo cheklashlari (boj, kvota, eksportga subsidiya) kabi valyuta nazorati nisbiy ustunlik tamoiliga asoslangan xalqaro savdoning tarkib topgan aloqalarini buzadi. Ikkinchidan, yetarli bo'lmagan valyuta resurslari ustidan valyuta nazorati jarayoni, so'zsiz, alohida importyorlarni kamsitilishi bilan bog'liq. Uchinchidan, nazorat tadbirlari iste'molchining tanlash erkinligiga tajovuz qilish hisoblanadi.

4. Ichki makroiqtisodiy tartibga solish. Valyuta kursi barqarorligini ushlab turishning oxirgi vositasi ichki soliq yoki pul siyosatidan shunday foydalanish hisoblanadiki, bunda tegishli chet el valyutasining yetishmasligi bartaraf qilinadi. Masalan, cheklovchi soliq va pul kredit siyosati tadbirlari mamlakat milliy daromadini boshqa bir davlat milliy daromadiga nisbatan pasaytiradi. Chunki import miqyosi

milliy daromad darajasiga to‘g‘ridan to‘g‘ri bog‘liq bo‘lib, bu o‘sha boshqa davlat buyumlariga va demak, xorijiy valyutaga talabning cheklanishiga olib keladi.

Valyuta bozori deganda valyutalarni oldi-sotdi qilish maqsadida tashkil etilgan maxsus markazlarga aytiladi.

Valyuta bozorining 3 turi mavjud:

1. Milliy valyuta bozori.
2. Mintaqaviy valyuta bozori.
3. Jahon valyuta bozori.

Milliy valyuta bozori 2 qismdan iborat bo‘ladi:

1. Valyuta birjasi
2. Birjadan tashqari valyuta bozori.

O‘zbekiston Respublikasining Valyuta birjasi respublikamizda birja bozori hisoblanadi.

Milliy valyutamiz so‘mning nominal almashuv kursi Respublika valyuta birjasida aniqlanadi.

Respublikamizda so‘mning nominal birja kursi valyutalarning buyurtmali savdosi asosida amalga oshiriladigan oldi - sotdi mexanizmi orqali shakllanadi. Mazkur mexanizmning mohiyati shundaki, O‘RVBga a‘zo bo‘lgan tijorat banklari ikki xildagi buyurtmalarni birjaga beradilar: a) AQSH dollarini sotib olish maqsadida so‘mda berilgan buyurtmalar; b) AQSH dollarini sotish maqsadida berilgan buyurtmalar (dollarda berilgan buyurtmalar). Markaziy bankning Bosh dileri buyurtmalarni qabul qilishni to‘xtatish to‘g‘risidagi buyruqni bergandan so‘ng, har ikkala xildagi buyurtmalar bo‘yicha jami nominal miqdorlar aniqlanadi. Shundan keyin so‘mda berilgan buyurtmalarning jami summasini AQSH dollaridagi buyurtmalar summasiga bo‘lish yo‘li bilan o‘zbek so‘mining 1 AQSH dollariga nisbatan nominal birja kursi aniqlanadi. So‘mning valyuta kursini 1 AQSH dollariga nisbatan aniqlanayotganligi so‘mning to‘g‘ri kotirovka rejimiga ega ekanligidan dalolat beradi.

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining nominal birja kursi tijorat banklarining xorijiy valyutalardagi aktiv va passivlarini qayta baholash, boj hisobi hamda moliyaviy va statistik hisobotlarni yuritish, xo‘jalik yurituvchi subyektlar valyuta tushumlarining ma‘lum qismini majburiy tartibda sotishda qo‘llaniladi.

Rivojlangan xorijiy mamlakatlarning amaliyotida, xususan, AQSH, Yaponiya, Kanada davlatlarining amaliyotida milliy valyuta-

ning kursi fiksing shaklida aniqlanadigan bozor mexanizmiga asoslanadi. Mazkur mexanizmning mohiyati shundaki, maklerlar va tijorat banklari dilerlari ishtirokida kun davomida amalga oshiriladigan valyuta savdosi jarayonida shakllangan talab va taklif asosida, operatsion kunning aniq bir vaqtida, milliy valyutaning xorijiy valyutalarga nisbatan birja kursi aniqlanadi. Operatsion kunning aniq bir vaqtida milliy valyuta kursining aniqlanishi fiksing deb ataladi.

Birjadan tashqari valyuta bozori banklararo bozordir. Bunda valyuta savdosi tijorat banklari dilerlarining telefon yoki internet orqali so‘zlashuvlari orqali amalga oshiriladi.

Tijorat banklari spread shaklida, ya’ni valyutalarni sotish kursi bilan sotib olish kursi o‘rtasidagi farq sifatida daromad oladilar. Bundan tashqari, xorijiy valyutadagi aktivlarni qayta baholash, mavjud bitimga qarama-qarshi operatsiyalarni amalga oshirish orqali ham tijorat banklari valyuta operatsiyalaridan daromad oladilar.

2002-yilning 1-yanvaridan boshlab naqd yevroning muomalaga kiritilishi natijasida Yevropa banklari Germaniya markasi, Fransiya franki, Italiya lirasi, Belgiya franki, Avstriya shillingi, Ispaniya peseti kabi qator naqd valyutalarning muomaladan chiqib ketishi yuz berdi va buning natijasida ular 5 mlrd. AQSH dollari miqdoridagi spread shaklidagi daromaddan mahrum bo‘lishdi.

2003-yilning 8-oktabrida O‘zbekiston Respublikasi hukumati Xalqaro Valyuta Fondi Nizomi VIII moddasining 2 bo‘lim a-bandisi, 3 va 4-bo‘limlari bo‘yicha belgilangan majburiyatlarni qabul qilinganligi va uning o‘sha yilning 15-oktabridan boshlab kuchga kirganligi konversion operatsiyalarni rivojlantirishga kuchli turtki berdi. Ushbu majburiyatlarni so‘mni to‘lov balansining joriy operatsiyalari bo‘yicha xorijiy valyutalarga erkin almashtirishni o‘z ichiga oladi. VIII moddaning 2 bo‘lim a-bandiga muvofiq, mamlakatimiz hukumati joriy operatsiyalar bo‘yicha valyutaviy cheklashlarni joriy qilishga haqli emas. Ushbu moddaning 3-bo‘limiga muvofiq, O‘zbekiston hukumati diskriminatsion valyuta siyosatini amalga oshirishga haqli emas. Nihoyat, VIII moddaning 4-bo‘limiga muvofiq, boshqa davlatlar tomonidan taqdim etilgan so‘mlar yo o‘sha mamlakatning milliy valyutasiga yoki SDRga konvertatsiya qilib berilishi lozim. Ammo 2003-yilning 15-oktabriga qadar olingan so‘mlar bo‘yicha O‘zbekiston hukumati 4-bo‘lim majburiyatlarini o‘z zimmasiga olmaydi. Bundan

tashqari, xorijiy davlatlarning fuqarolari va yuridik shaxslari tomonidan ishlab topilgan soʻmlar faqat joriy operatsiyalardan ishlab topilgan boʻlishi kerak.

Xorijiy valyutadagi bitimlar dunyoning koʻplab banklarida, taxminan, ertalab soat 9⁰⁰ da boshlanadi, biroq dilerlarning ish faoliyati bu bitimlarni tuzishdan kamida bir soat oldin boshlanadi. Har kuni ertalab, chet el valyutasi boʻyicha masʼul xodim (boʻlim boshligʻi) oʻzining xodimlarini bitimlar tuzish boʻyicha meʼyoriy hujjatlar hamda zaruriy maʼlumotlar va yangiliklar bilan taʼminlaydi. U oʻzi yoʻnalishni qayta koʻrib chiqadi (bozorni bir necha oy oldin tahlil qiladi) va quyidagi omillar asosida oʻz taktikasini aniqlaydi:

a) Flouting tizimida ayirboshlash stavkalarida aniqlovchi valyuta va foiz stavkalarining iqtisodiyotda oʻzgarishi asosiy omillardan boʻlib qolmoqda. Bunda, ular bitimlar muddatini kursning tushishi bilan hisoblashish masa, u holda xuddi shu bitimlar kursning oshishi bilan hisoblashishga majbur boʻladilar.

b) Siyosiy omillar. Mazkur omillarga ijtimoiy holat, hukumatning almashishi va shu kabi valyuta bozoriga taʼsirini koʻrsatishi mumkin boʻlgan omillar kiradi. Koʻpchilik holatlarda, ushbu omillar bozor holatini belgilovchi eng muhim omil boʻlishi mumkin.

d) Bankning chet el valyutasidagi oʻz pozitsiyasi.

Bozor iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda kurs, asosan, yirik banklar va yirik milliy hamda transmilliy kompaniya va korporatsiyalarning market-meykerlari tomonidan, kutilayotgan talab va taklif oʻrtasidagi farqqa bogʻliq holda oʻrnatiladi.

Market-meykerlar – bu, turli valyutalarni bitimlar boʻyicha sotib olish va sotish kurslari kotirovkasini doimiy ravishda amalga oshiruvchi moliya muassasalari hisoblanadi. Bozorning passiv ishtirokchilari sezilarli darajadagi kapital bilan qatnashayotgan boʻlsalar-da, bozor holatiga kuchsiz taʼsir koʻrsatadilar va ularning faoliyati ochiq bozordagi kurslarni professionallar tomonidan tartibga solishga majbur qilishi mumkin. Albatta, market-meykerlar faqatgina chet el valyutalarini milliy valyuta bilan solishtirmaydilar, balki ular milliy valyutaga tegmagan holatda chet el valyutalarini oʻzlarini kotirovkalarini ham amalga oshirishlari mumkin. Umuman, maʼlum bir valyutalarni emitenti boʻlgan mamlakatlarda shu valyuta boʻyicha market-meykerlar mazkur mamlakatda joylashgan boʻladi. Yevro

bo'yicha yetakchi market-meykerlarni Germaniyadan, Shveytsariya franki bo'yicha esa, Shveytsariyadan topish mumkin. Market-meykerlar o'zi mutaxassis bo'lib hisoblangan valyutani oldi-sotdi kursi kotirovkasini amalga oshiradi. Nisbatan kam banklar, butun dunyo bo'yicha valyuta kotirovkasini beradilar, shunday bo'lsada Buyuk Britaniyaning keng tarmoqli kliring banklari kabilar o'z mijozlariga keng ko'lamda kotirovkalarini taklif etadi. Valyuta bozorida kam uchraydigan valyuta bilan bog'liq operatsiyalarni Markaziy bankda diling bo'limini o'zi emas, balki qo'shimcha bo'limlar amalga oshiradilar. Kam uchraydigan valyutalar, asosan, valyuta bozori rivojlanmagan mamlakatlarda yoki chet el valyutasi bilan bog'liq operatsiyalarga ma'lum bir cheklovlar qo'yilgan mamlakatlarda uchraydi. Albatta bunday cheklovlar mamlakat hududiga valyuta kirib kelishiga emas, balki ko'proq chiqib ketishiga joriy qilinishi keng qo'llaniladi. Agar banklar ushbu (kam qo'llaniladigan) valyutalar bo'yicha mijozlarning talablarini bajara olmasa, ular o'zlarining filiallari yoki boshqa valyutalarda pul qabul qilish yoki to'lovni amalga oshirish maqsadida vakillik banklardan foydalanadilar.

Markaziy bankga xorijiy valyutada operatsiyalarni amalga oshirish uchun O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan 1998-yil 28-martda 31-son bilan tasdiqlangan "Xorijiy valyuta operatsiyalarni amalga oshirish uchun Markaziy bankga litsenziya berish tartibi"ga asosan, uch xil litsenziya berilishi ko'zda tutilgan:

Bosh litsenziya. Ushbu litsenziyaga ega bo'lgan vakolatli banklar O'zbekiston Respublikasi hududida va xorijda barcha valyuta operatsiyalarini amalga oshirish huquqiga ega.

Ichki litsenziya. Ushbu litsenziyaga ega bo'lgan vakolatli banklar O'zbekiston Respublikasi hududida to'liq yoki chegaralangan valyuta operatsiyalarini amalga oshirish huquqiga ega.

Bir martalik litsenziya. Ushbu litsenziyaga ega bo'lgan vakolatli banklar xorijiy valyutada aniq bir operatsiyalarni amalga oshirish huquqiga ega.

Iqtisodiyotning erkinlashuvi va xalqaro valyuta bozorlariga integratsiyaning kuchayishi natijasida, valyuta operatsiyalari, mamlakatimizda Markaziy bankning yana bir daromad topish manbasini vujudga keltirmoqda.

9.4. Valyuta siyosati tushunchasining mazmuni

Valyuta siyosati – bu, valyuta munosabatlarini tashkil qilish va tartibga solish bilan bog‘liq bo‘lgan munosabatlarning yig‘indisidir.

Valyuta siyosatining ikki shakli mavjud:

1. Diskont siyosati.
2. Deviz siyosati.

Diskont siyosati – bu, Markaziy bankning diskont stavkasini o‘zgartirish orqali milliy valyutaning nominal almashuv kursiga va to‘lov balansiga ta’sir etish siyosatidir.

Markaziy bankning diskont stavkasi – bu, Markaziy bank tomonidan tijorat banklariga va hukumatga beriladigan kreditlarning foiz stavkasidir.

Deviz siyosatining shakllari:

1. Valyuta zaxiralarini diversifikatsiya qilish.
2. Devalvatsiya.
3. Revalvatsiya.
4. Valyutaviy cheklashlar.

Valyuta zaxiralarini diversifikatsiya qilish – bir vaqtning o‘zida bir nechta xorijiy valyutalarda zaxiralar tashkil qilish tushuniladi.

Devalvatsiya – bu, milliy valyutaning xorijiy valyutalarga nisbatan qadrsizlanishidir.

Revalvatsiya – bu, milliy valyutaning xorijiy valyutalarga nisbatan qadrining oshishidir.

Valyutaviy cheklashlar – bu, joriy valyuta operatsiyalari va kapitallarning harakati bilan bog‘liq bo‘lgan operatsiyalarga nisbatan cheklovlarning joriy qilinishidir.

Mavjud rasmiy ma’lumotlar tahliliga ko‘ra, O‘zbekistonda 2007–2012-yillarda so‘mning AQSh dollariga nisbatan almashuv kursining devalvatsiyalanish darajasi o‘shish tendensiyasiga ega bo‘lgan. 2012-yilga kelib so‘mning devalvatsiyalanish sur’ati 2007-yilga nisbatan 6,4 foizga oshgan. Biroq devalvatsiya sur’atlari jadallashgan bo‘lsa-da, inflyatsiya keskin tus olmagan. Ayni paytda, Markaziy bankning pul-kredit siyosati inflyatsiyaning belgilangan maqsadli mo‘ljali doirasida bo‘lishini ta’minlashga qaratilgan.

Shu bilan birga alohida e’tibor qaratilishi lozim bo‘lgan muhim masalalardan biri shundaki, moliyaviy barqarorlik sharoitida milliy

valyuta almashuv kursini sun'iy ravishda yuqori ushlab turish orqali uning asosiy savdo hamkor davlatlari valyutalariga nisbatan real almashuv kursining oshib ketishiga yo'l qo'yib bo'lmaydi. Zero, bu mamlakat ichida xalqaro valyuta zaxiralarining kamayishiga hamda eksport tovarlar raqobatbardoshligi tushib ketishiga olib keladi.

Milliy valyuta qadri oshib, revalvatsiya bo'lishi kutilayotgan bo'lsa-da, mamlakat iqtisodiy siyosati talablaridan kelib chiqqan holda bu kurs mamlakat iqtisodiyoti uchun kerak bo'lmasligi mumkin. Bunday holatda Markaziy bank valyuta intervensiyasi orqali mamlakat iqtisodi uchun zarur bo'lgan almashuv kursini ta'minlashi mumkin. Masalan, Yaponiyada milliy valyuta qadri oshishiga yul qo'yilmaydi. Chunki iyena qadri oshsa, mamlakat eksportyorlarining jahon bozoridagi narx bo'yicha raqobatdoshligi pasayadi, bu esa o'z navbatida, mamlakat eksportining kamayishiga va oxir-oqibatda valyuta tushumining ozayishiga, qolaversa, tashqi savdo balansining salbiy tomonga o'zgarishiga olib kelishi mumkin. Shu bois ham Yaponiya hukumati eksportga yo'naltirilgan kurs siyosatini yuritgan holda iyenaning revalvatsiya bo'lishiga yo'l qo'ymaydi, vaholangki, iyenaning revalvatsiya bo'lishiga barcha imkoniyatlar mavjud.

Hukumat o'zining valyuta siyosati doirasida milliy valyuta bozorini rivojlantirish, mamlakatning eksport salohiyatini yuksaltirish, valyuta nazorati tizimini takomillashtirish maqsadlarini ko'zda tutadi.

O'zbekistonda muddatli valyuta shartnomalari bozorini rivojlantirishda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2001-yil 22-iyundagi 263-sonli "Valyuta bozorini yanada erkinlashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori muhim rol o'ynadi. Mazkur qarorga ko'ra, birjadan tashqari valyuta bozorini barqaror rivojlantirish uchun erkin muomaladagi valyutada Birlashgan barqarorlashtirish jamg'armasi tashkil etildi. Tijorat banklarining jalb etiladigan bo'sh valyuta mablag'larini Birlashgan barqarorlashtirish jamg'armasiga yo'naltirishda olinadigan marja summasi vakolatli banklar daromadlarining soliq solinadigan bazasidan chiqarib tashlanadigan bo'ldi.

"O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2002-yil 12-iyuldagi 247-sonli "Birjadan tashqari valyuta bozorini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarorini qabul qilinishi O'zbekiston Respublikasi hukumati tomonidan birjadan tashqari

valyuta bozorini rivojlantirishga katta e'tibor qaratilayotganligidan dalolat beradi.

Mazkur qarorga muvofiq, 2002-yil 16-iyuldan boshlab import iste'mol tovarlari va xizmatlarni (shu jumladan transport va aloqa) sotishdan olingan so'mdagi tushumni konvertatsiya qilish tijorat banklari tomonidan, erkin kurs bo'yicha xorijiy valyutaga talab va taklifdan kelib chiqqan holda amalga oshiriladigan bo'ldi. Bundan tashqari, iste'mol tovarlari va xizmatlarni import qilish yuzasidan mazkur qaror chiqishidan oldin tuzilgan va vakolatli banklar tomonidan hisobga qo'yilgan kontraktlarni bajarishni ham tijorat banklari tomonidan, erkin kurs bo'yicha xorijiy valyutaga talab va taklifdan kelib chiqqan holda, amalga oshirishning lozimligi belgilab qo'yildi.

O'zbekistonda 2003-yilning 15-oktabridan boshlab joriy valyuta operatsiyalari bo'yicha cheklovlar bekor qilindi. Chunki 2003-yil 8-oktyabrda O'zbekiston hukumati Xalqaro valyuta fondi nizomining VIII moddasi bo'yicha majburiyatlarni qabul qildi.

Xalqaro valyuta tizimi evolyusiyasi jarayonida, vaqt o'tishi bilan "konvertatsiya qilinishi" tushunchasi ham o'zgarib bordi. Hozirgi vaqtda valyutaga egalik qilayotgan har qanday shaxs uni bozordagi qat'iy belgilangan yoki suzib yuruvchi kurs bo'yicha uni xalqaro zaxira valyutalaridan biri (AQSH dollari, Yevro va sh.k.)ga konvertatsiya qilish xuquqiga ega bo'lishiga valyutaning "to'liq konvertirlanishi" deyiladi.

Umuman konvertatsiyani joriy etilishi xorijiy valyutani ma'muriy usul bilan taqsimlashni kamaytiradi, deb hisoblanadi. Milliy valyutaning konvertatsiya qilinishi esa mamlakat iqtisodiyoti ochiqligi va iqtisodiy erkinlik ramzlaridan bo'lib, u og'ir vazifalarni hal etilishi bilan bog'liq bo'lgan islohotlar dasturini jahon hamjamiyati tomonidan qo'llab-quvvatlanishida muhim o'rin tutishi mumkin.

Valyutalarning konvertirlanishiga doir cheklovlar odatda, tashqi savdo cheklovlari va kapitallar harakatiga oid cheklovlar, bir-biridan alohida tarzda o'rganilgan edi. Bu hol ushbu cheklovlarning ikki shakli bir-biridan mustaqil ravishda va turli xil sabablarga ko'ra joriy etilishi bilan bog'liq ham bo'lishi mumkin.

Odatda, valyuta cheklovlari ko'pchilik mamlakatlarda tashqi hisob-kitoblarga doir operatsiyalarning keng doirasini o'z ichiga oladi

va ular qat'i ravishda olib boriladi. Bu hol valyuta resurslari yetishmovchiligi va ularni ishlatishni o'tkazilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy siyosat yo'nalishiga muvofiq holda tartibga solish zaruriyati bilan bog'liqdir. 80-yillar boshida XVFGa a'zo 113 ta mamlakatdan 95 tasida to'lov balansi joriy operatsiyalari, 91 ta mamlakatda esa kapitallar harakati bilan bog'liq operatsiyalar bo'yicha valyuta cheklovlari mavjud edi.

Valyuta cheklovlari shakllari turli xil shaklda bo'lishi mumkin. Odatda, tashqi savdoda mahsulot eksport qiluvchilarga valyuta tushumining barchasi yoki uning bir qismini Markaziy bank yoki vakolatli banklarga rasmiy kurs bo'yicha topshirish talabi keng qo'llaniladi.

Valyuta cheklovlari quyidagilarni nazarda tutadi:

- ◆ chet elga to'lovlarni o'tkazilishi, kapitalni olib chiqib ketilishi, foydani, oltinni, pul belgilari va qimmatli qog'ozlarni repatriatsiya qilinishini tartibga solish;

- ◆ davlatga majburiy tarzda xorijiy valyutani topshirilishi (rasmiy kurs bo'yicha milliy valyutaga ayirboshlash evaziga).

Quyidagilar amaliyotda qo'llaniladi:

- ◆ import qiluvchilarga xorijiy valyutani sotilishini litsenziyalash;

- ◆ valyuta qimmatliklarini davlat idoralarining maxsus ruxsatnomasiz olib kirilishi va olib chiqib ketilishini man etilishi;

- ◆ jismoniy shaxslarning xorijiy valyutadagi mablag'larga egalik qilishi va tasarruf etishini cheklash;

- ◆ chet elga shaxsiy daromadini o'tkazishni tartibga solish;

- ◆ sug'urta va boshqa to'lovlarni amalga oshirish;

- ◆ chet elga chiqishda milliy valyutani xorijiy valyutaga almashtirilishini limitlash.

Ichki ayirboshlanish deganda rezidentlarning mamlakat ichkarisida xorijiy valyutadagi muayyan aktivlar (masalan, bank depozitlari)ni saqlash va tegishli tarzda milliy valyutani mamlakat ichkarisida konvertatsiya qilish huquqi mavjud bo'lgan ahvol tushuniladi. Ammo mamlakat ichkarisida valyutaga ega bo'lish va uni ayirboshlash bo'yicha ushbu huquq mamlakat ichkarisida valyuta to'lovlarini amalga oshirilishiga ruxsat berilishi, shuningdek, chet elga

to'lovlarni o'tkazilishi yoki xorijda joylashtirilgan aktivlarga egalik qilishni nazarda tutmaydi.

Markaziy bankning valyuta siyosati doirasida amalga oshiriladigan valyuta operatsiyalarining uch asosiy turi xalqaro bank amaliyotida keng qo'llanilmoqda. Ular quyidagi operatsiyalardan iboratdir:

1. Valyuta intervensiyasini amalga oshirish maqsadida o'tkaziladigan operatsiyalar.

Valyuta intervensiyasi doirasida amalga oshiriladigan valyuta operatsiyalari xorijiy valyutani milliy valyutaga sotib olish va sotish operatsiyalaridan iboratdir. Respublikamizda intervensiya vositasi sifatida ishlatilayotgan bazaviy valyuta AQSH dollari bo'lganligi sababli, shu maqsadda amalga oshirilayotgan operatsiyalar AQSH dollarini sotib olish va sotish operatsiyalaridan iboratdir.

Odatda, markaziy banklar valyuta intervensiyasi samaradorligini ta'minlash maqsadida intervensiya fondidan sotilgan xorijiy valyutadagi mablag'larning miqdorini va intervensiya hisob raqamining qoldig'ini sir tutadilar. Buning sababi shundaki, valyuta intervensiyasi samaradorligi deganda, uning vositasida milliy valyutaning xorijiy valyutaga nisbatan almashuv kursining favqulodda va keskin tebranishiga barham berish hisoblanadi. Agar xo'jalik yurituvchi subyektlar Markaziy bank tomonidan xorijiy valyutani sotish hajmining o'sib borishi sharoitida milliy valyutaning qadrsizlanishi davom etayotganligini sezib qolsalar, bu holat valyuta bozorida psixologik vahima holatini yuzaga keltiradi va buning natijasida xorijiy valyutaga bo'lgan talab keskin ortishi mumkin. Bunga xalqaro amaliyotdan ko'plab misollar keltirish mumkin. Masalan, 1992-yilning sentabr oyida G'arbiy Yevropadagi valyuta bozorlarida yuz bergan inqiroz natijasida Buyuk Britaniya funt sterlingi va Italiya lirasi nominal almashuv kursining keskin pasayib ketishi natijasida ular Yevropa valyuta tizimidan (EVT) chiqib ketdi. Buning sababi shundaki, Angliya va Italiya markaziy banklari o'z milliy valyutalari kurslarining favqulodda tebranishiga valyuta intervensiyasi orqali barham berishning uddasidan chiqa olmadilar. Masalan, Angliya Markaziy banki valyuta intervensiyasi doirasida AQSH dollarini sotish hajmini oshirishi bilan London valyuta bozori ishtirokchilari tomonidan AQSH dollarini sotib olish hajmi ham oshib

bordi. Buning oqibatida valyuta intervensiyasi samara bermadi. Chunki bozorda psixologik vahima kuchli edi. Bu esa, bozorda AQSH dollariga nisbatan kuchli talabni yuzaga keltirdi.

Valyuta intervensiyasini amalga oshirishning muhim zaruriy shartlaridan biri, Markaziy bankning yetarli darajada oltin-valyuta zaxiralariga ega bo'lishi hisoblanadi. Bu yerda yetarli darajada deyilganda, Markaziy bank oltin-valyuta zaxiralarining milliy valyutaning favqulodda keskin tebranishiga barham berishga yetadigan darajadagi miqdori nazarda tutilmoqda. Ushbu zaruriy shartni bajarish imkoniyati hozirgi davrda O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankida mavjud. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki Raisi F.M. Mullajonov bergan ma'lumotlarga ko'ra, so'nggi besh yil davomida (2002–2006-yy.) tashqi savdo aylanmasining ijobiy saldosi yillik o'rtacha 1,1 mlrd. AQSH dollari miqdorida bo'ldi, oltin-valyuta zaxiralarining hajmi 5,8 barobarga ko'paydi va uning haqiqatdagi miqdori XVFnning davlatlarni to'lovga qobillik darajasini belgilovchi me'yoridan 5 baravar ko'pdir⁶⁷.

Valyuta intervensiyasini amalga oshirishning ikkinchi sharti bo'lib, Markaziy bankning milliy valyuta almashuv kursini xorijiy valyutaga nisbatan ma'lum nisbatda saqlab turish majburiyatining mavjudligi hisoblanadi. Boshqacha qilib aytganda, milliy valyuta belgilangan kurs rejimi yoki boshqariladigan suzib yuruvchi valyuta kursi rejimiga ega bo'lishi lozim. Lekin shunday paradoksal holat ham mavjudki, unga ko'ra Markaziy bank yetarli oltin-valyuta zaxiralariga ega bo'lmasa, u holda uning erkin suzib yuruvchi valyuta kursi rejimiga o'tishdan boshqa iloji qolmaydi.

2. Hukumatning tashqi qarzini to'lash bo'yicha Markaziy bank tomonidan amalga oshiriladigan valyuta operatsiyalari.

Ma'lumki, rivojlangan sanoat mamlakatlarida, xususan, AQSH, GFR, Fransiyada hukumat xorijiy valyutalarda zaxiralarga ega emas, chunki bu mamlakatlarda davlatga tegishli barcha oltin-valyuta zaxiralari Markaziy bankning balansiga qonuniy asosda o'tkazilgan. Bunday sharoitda hukumatning tashqi qarzi Markaziy bankning balansidagi oltin-valyuta zaxiralari hisobidan to'lanadi. To'lov amalga oshirilgandan so'ng, Markaziy bank, xorijiy valyutada to'langan

⁶⁷ F. Mullajonov. O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining mustaqillik yillaridagi taraqqiyot yo'li // Bozor, pul va kredit. - Toshkent, 2007. - №8. - B.6.

mablagʻning milliy valyutadagi ekvivalentini hukumatning joriy hisob raqamidan chegirib oladi. Hukumatning tashqi qarzigga xizmat koʻrsatishning mazkur shakli hukumatning tashqi qarz botqogʻiga botib qolishdan saqlaydi. Chunki Markaziy bank hukumatning toʻlanishi lozim boʻlgan tashqi qarzining milliy valyutadagi ekvivalenti mavjud boʻlmagan sharoitda toʻlov topshiriqnomasini qabul qilmaydi. Shu oʻrinda taʼkidlash joizki, hukumatning tashqi qarzigga xizmat koʻrsatishning mazkur tartibidan foydalanishda Markaziy bankning iqtisodiy va siyosiy jihatdan mustaqilligining taʼminlanganligi muhim rol oʻynaydi. Chunki Markaziy bankning mustaqilligi toʻliq taʼminlangan sharoitdagina, uning Prezidenti hukumatning tashqi qarzini qonuniy toʻlanishini talab qila oladi. Aks holda, Hukumat Markaziy bankni tashqi qarzni toʻlashga majbur qiladi. Bunday sharoitda hukumat Markaziy bank kreditlaridan tashqi qarzni toʻlashda manba sifatida foydalanishi mumkin.

3. Markaziy bankning balansidagi oltin-valyuta zaxiralarini boshqarish operatsiyalari.

Xalqaro bank amaliyoti tajribalarini oʻrganish natijalari shuni koʻrsatadiki, hozirgi davrda, Markaziy bank oʻzining balansidagi oltin - valyuta zaxiralarini boshqarishda, asosan, quyidagi usullardan foydalanadi:

- valyuta zaxiralarini diversifikatsiya qilish usuli;
- valyutaviy svop operatsiyalaridan foydalanish;
- Gold svop operatsiyalaridan foydalanish;
- ochiq valyuta pozitsiyalarini qisqartirish.

Valyuta zaxiralarini diversifikatsiya qilish deganda, tarixan bir vaqtning oʻzida bir nechta yetakchi va barqaror valyutalarda zaxiralar tashkil qilish tushuniladi. Shuningdek, valyuta zaxiralarining tarkibini nobarqaror valyutalarni sotish va ularning oʻrniga barqaror valyutalarni sotib olish yoʻli bilan yangilash operatsiyalari ham valyuta zaxiralarini diversifikatsiya qilish deyiladi. Bu eʼtirof mantiqan asoslidir. Chunki valyuta zaxiralarining tarkibini oldi-sotdi operatsiyalari orqali yangilash valyuta zaxiralarining diversifikatsiya darajasini oshiradi va valyuta zaxiralarining riskka uchrash xavfini pasaytirishga xizmat qiladi.

Oʻzbekiston Respublikasi iqtisodiyotini rivojlantirishning zamonaviy bosqichida milliy valyuta bozorida oldi-sotdi obyekt

vazifasini AQSH dollari bajarayotganligi, xo‘jalik yurituvchi subyektlar xorijiy valyutadagi zaxiralarining 80 foizdan ortiq qismini AQSH dollarida shakllanganligi, mamlakatimiz tijorat banklari tomonidan chet el valyutasida berilgan kreditlarning 66 foizdan ortiq qismini (2006-yilning 1-yanvar holatiga) AQSH dollarida berilganligi⁶⁸ O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki xorijiy valyutalardagi zaxiralarining diversifikatsiya darajasini oshirishga to‘sqinlik qilmoqda.

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki valyutaviy svop va Gold svop operatsiyalari orqali milliy valyuta bozoridagi xorijiy valyutalar taklifiga real tarzda ta’sir etishi mumkin. Chunki birinchidan, O‘zbekiston oltin qazib chiqaruvchi va sotuvchi 10 yetakchi davlatdan biri hisoblanadi, bu esa Markaziy bank aktivlarining sezilarli qismini oltinda shakllantirish imkonini beradi; ikkinchidan, Markaziy bank svop operatsiyalarini amalga oshirish uchun texnik va moliyaviy imkoniyatlarga ega; uchinchidan, ichki valyuta bozoridagi operatsiyalarning 90 foizdan ortiq qismi respublika valyuta birjasida amalga oshiriladi, bu esa Markaziy bankka xorijiy valyutalarga bo‘lgan talabning o‘zgarishini doimiy tarzda samarali monitoring qilish imkonini beradi.

Oltinni xalqaro oltin bozorlarida (asosan, London va Syurix bozorlarida) qulay bozor baholarida sotish malakali mutaxassislarning mavjud bo‘lishini taqozo etadi, mabodo, respublikamiz Markaziy bankida bunday kadrlarning, ya’ni oltin savdosi bilan shug‘ullanuvchi kadrlarning yetishmasligi muammosi mavjud bo‘lsa, u holda Gold svop operatsiyalarini Xalqaro hisob-kitoblar banki orqali amalga oshirish mumkin. Xalqaro hisob-kitoblar banki markaziy banklarga valyutalar va oltindagi zaxiralarni svop sharti bo‘yicha joylashtirish, depozit-ssuda operatsiyalarini amalga oshirishda amaliy yordam ko‘rsatadi.

Shuningdek, Markaziy bank O‘zbekiston hukumatiga, uning xorijiy investitsiyalar va xalqaro kreditlar bo‘yicha bergan kafilliklari bo‘yicha majburiyatlarini bajarishda, Gold svop operatsiyalari orqali amaliy yordam ko‘rsatishi mumkin. Ya’ni Markaziy bank hukumatning xorijiy valyutadagi to‘lovlari uchun zarur bo‘lgan

⁶⁸ O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining ma’lumotlari asosida mualliflar tomonidan hisoblandi.

miqdordagi tushumni olish imkonini beradigan miqdordagi oltinni spot sharti bo'yicha sotadi. Xorijiy valyutada olingan tushumni esa Hukumatga beradi. Undan keyin esa, Markaziy bank bilan Hukumat o'rtasida tuzilgan to'lov shartnomasining muddatidan kelib chiqqan holda, Markaziy bank xorijiy bank bilan forvard valyuta shartnomasini tuzadi. Forvard shartnomasining muddati tugashi bilan O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki Hukumatdan olingan xorijiy valyutadagi tushum hisobidan oltinni forvard kursi bo'yicha sotib oladi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan tijorat banklarining ochiq valyuta pozitsiyalariga nisbatan 2005-yilning 31-avgustidan boshlab quyidagi cheklovlar o'rnatildi:

1. Tijorat bankining bitta valyutadagi ochiq valyuta pozitsiyasining miqdori uning regulyativ kapitalining 10 foizidan oshib ketmasligi lozim.

2. Tijorat bankining barcha valyutalardagi yakuniy netto valyuta pozitsiyasining miqdori uning regulyativ kapitalining 20 foizidan oshib ketmasligi lozim⁶⁹.

Tijorat banklarining ochiq valyuta pozitsiyalariga nisbatan belgilangan mazkur cheklovlarning me'yoriy darajasini turli davlatlarda bir-biridan keskin farqlanmasligining sababi shundaki, tijorat banklarining ochiq valyuta pozitsiyalarini tartibga solish maqsadida ishlab chiqilgan metodikaning mualliflari xalqaro Bazel qo'mitasining ekspertlari hisoblanadi. Respublikamiz bank amaliyotida qo'llanilayotgan cheklovlarning me'yoriy darajasi bilan G'arbiy Yevropa mamlakatlarida qo'llanilayotgan cheklovlarning me'yoriy darajalarida yaqinlik mavjud.

Milliy valyuta kursining iste'mol tovarlarining bahosiga nisbatan yuzaga kelishi mumkin bo'lgan salbiy ta'siriga barham berish markaziy banklarning valyuta siyosatida muhim o'rin egallaydi. Buning boisi shundaki, inflyatsiya va valyuta kursi o'rtasida uzviy aloqadorlik mavjud. Odatda, milliy valyuta kursining pasayishi kelgusida inflyatsiyaning o'sishiga olib keladi. Inflyatsion tazyiq foiz stavkalarining o'sishi bilan susayishi mumkin, ammo foiz stavkalarining oshishi investitsion va iste'molchi talabining pasayishiga olib

⁶⁹ O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki Boshqaruvining 2005-yil 28-maydagi 610 - sonli "Ochiq valyuta pozitsiyalarini yuritish qoidalarini tasdiqlash to'g'risida"gi qarori. - Toshkent: O'zR MB, 2005.

kelishi mumkin. Agar milliy valyutaning qadrsizlanishi xo‘jalik yurituvchi subyektlarning investitsiya portfelining o‘zgarishi natijasi bo‘lsa, u holda bunday qadrsizlanish yuqori darajadagi inflyatsiyani yuzaga keltirishi mumkin. Bunday sharoitda foiz stavkalarining o‘shishini ta‘minlash inflyatsiyani jilovlashning oqilona yo‘li hisoblanadi. Agar milliy valyutaning qadrsizlanishi tashqi savdo shartlarining o‘zgarishi oqibati bo‘lsa, u holda foiz stavkalari pasaytirilishi lozim. Chunki bunday sharoitda sof eksport va umumiy talab qisqaradi. Shunisi xarakterliki, milliy valyutaning qadrsizlanishi umumiy talabning qisqarishiga olib kelgan sharoitda Markaziy bank tomonidan restriksion pul-kredit siyosatining qo‘llanilishi milliy iqtisodiyotning rivojiga salbiy ta‘sir ko‘rsatadi, YaIMning o‘shish sur‘ati sekinlashadi.

9.5. Valyuta kursini qabul qilish variantlari

Valyuta kursini rasmiy tartibga solish shunga asoslanganki, unda rasmiy hukumat bozoridan ko‘ra, valyuta kursi barqarorligini uzoqroq muddatga ta‘minlashni yaxshiroq uddalay oladi.

Umuman, valyuta siyosati quyidagi masalalar yechimiga qaratilgan bo‘lishi kerak:

- qisqa muddatli to‘satdan bo‘ladigan o‘zgarishlarni kamaytirish;
- iqtisodiy holatning o‘zgarishi bilan sodir bo‘ladigan keng miqyosdagi olib-sotarlik to‘lqinini to‘xtatish;
- valyuta kursining maqsadli mohiyatini o‘rnatish;
- valyuta kursining o‘zgarishlari kutilgan o‘zgarishlardan oshib ketganda uning oldini olish.

Barcha xalqaro bitimlar valyutalarni ayirboshlash orqali olib borilishi tufayli har qanday ayirboshlashda bo‘lgani kabi valyuta bahosini yoki valyuta kursini aniqlash zaruriyati paydo bo‘ladi. Shunday qilib, valyuta kursi – bu, bir mamlakat pul birligining boshqa mamlakatlarda pul birligida ifodalangan bahosidir. Valyuta kursini o‘rnatish kotirovkalash deb ataladi. U to‘g‘ri va teskari kotirovkalashga ajratiladi. Agar xorijiy valyuta birligining bahosi milliy valyutada ko‘rsatilsa, bunga to‘g‘ri kotirovkalash deb ataladi. Masalan, 1 AQSH dollari 975 so‘mga, 1 Rossiya rubli 32 so‘mga teng va hokazo. Teskari kotirovkalashda milliy valyutaning bir birligiga to‘g‘ri keladigan xorijiy valyutaning miqdori o‘rnatiladi. Masalan, 1 o‘zbek

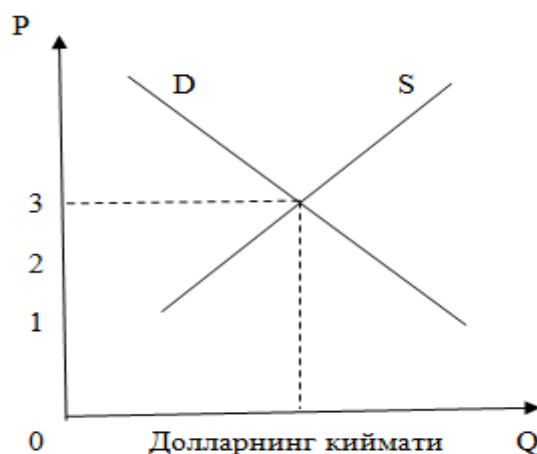
so‘mi 0,001025 AQSH dollariga to‘g‘ri keladi. Dunyoning ko‘p mamlakatlarida, shu jumladan, O‘zbekistonda ham to‘g‘ri kotirovkalash qabul qilingan. Valyuta bozoridagi talab va taklifni solishtirish natijasida valyutaning bahosi yoki kursi aniqlanadi. O‘zbek so‘mining kursi O‘zbekiston valyuta birjasida o‘rnatiladi, uning ishtirokchilari valyuta operatsiyalarini olib borish huquqiga ega bo‘lgan banklar hisoblanadi. Shu bilan birga, turli pul birliklari uchun valyuta kurslarini o‘rnatish jarayonida bozor kuchlarining ta’sir etish darajasi bir xil emas. Bu ta’sir kuchiga bog‘liq holda valyuta kurslarini qabul qilishning bir-biridan farq qiluvchi ikki varianti mavjud.

1. Talab va taklifga asosan aniqlanadigan egiluvchan yoki erkin suzib yuruvchi valyuta kursi tizimi.

2. Davlat aralashuvi asosida aniqlanadigan qat’iy belgilangan valyuta kursi tizimi.

3. Aralash usul.

Erkin suzib yuruvchi valyuta kurslari talab va taklif asosida aniqlanadi. Masalan, bir o‘zbek so‘mining AQSH dollariga almashishini qarab chiqamiz. Milliy valyuta kursining pasayishi natijasida dollarga talab kamayadi va taklif esa oshadi (9.1-rasm).

9.1-rasm. Xorijiy valyuta bozori⁷⁰.

Dollarga bo‘lgan talabning kamayishi D to‘g‘ri chizig‘ida berilgan. Bu shuni ko‘rsatadiki, agarda dollar o‘zbekistonliklar uchun

⁷⁰ Djumayev Z. A. Makroiqtisodiyot (ma’ruzalar matni) – T.: TDIU, 174 bet.

arzon bo'lsa, Amerika tovarlari ham ular uchun arzon bo'ladi va bu, o'z navbatida, ularning Amerika tovarlariga bo'lgan talabini oshiradi.

Dollarning taklifi (S) kamaysa, so'mda belgilangan dollarning qiymati oshadi (ya'ni, dollarda belgilangan so'mning qiymati pasayadi). Bunday vaziyatlarda amerikaliklar ko'proq o'zbek tovarlarini sotib olish imkoniyatiga ega bo'ladi. Chunki so'mning dollarga nisbatan qiymati pasaysa, u o'z navbatida o'zbek tovarlarining narxi ham pasayganini bildiradi va oqibatda ko'proq o'zbek tovarlarini sotib olish imkoni paydo bo'ladi.

O'zbek tovarlarini sotib olish jarayonida ular AQSH dollarini valyuta bozoriga olib chiqadi, chunki o'zbek tovarlarini sotib olish uchun dollarni so'mga almashtirishadi. Dollarga bo'lgan talab va taklifning kesishgan nuqtasi dollarning so'mdagi qiymatini bildiradi.

Agarda, dollarning so'mdagi qiymati oshsa, so'm qiymatining pasayganligini yoki qadrsizlanganligini ko'rsatadi. Aksincha, agarda dollarning so'mdagi qiymati pasaysa, so'm qiymatining oshganligini yoki so'mning qimmatlashganligini ko'rsatadi. Bir birlik xorijiy valyutani sotib olish uchun kam miqdorda milliy valyuta sarf qilish milliy valyutaning qimmatlashuvini bildiradi. Agarda, dollarga nisbatan so'm qadrsizlansa, dollar so'mga nisbatan qimmatlashadi.

Qayd etilgan valyuta kursi – bu, xorijiy valyutada ifodalangan, davlat tomonidan rasmiy o'rnatilgan milliy pul birligining bahosi bo'lib, unga valyuta bozorida talab va taklifning o'zgarishi bevosita ta'sir qilmaydi.

Qayd qilingan valyuta kursi tizimi tarafdorlari ta'kidlaydilarki, undan foydalanish xalqaro savdo va moliya bilan bog'liq bo'lgan tahlika va noaniqlikni kamaytiradi. Qayd qilingan valyuta kurslarini qo'llash o'zaro foydali savdo va moliyaviy operatsiyalar hajmini kengaytirishga olib keladi. Ammo, qayd qilingan valyuta kurslari tizimining hayotga layoqatliligi o'zaro aloqalar jarayondagi ikki sharoitga bog'liq:

- zaxiralarning mavjudligi;
- o'z hajmi bo'yicha sezilarsiz kamyoblik yoki to'lov balansi aktivlarining tasodifiy vujudga kelishi. Katta va doimiy kamyobliklar mamlakat zaxiralarini yo'qqa chiqarishi mumkin.

Erkin suzib yuruvchi valyuta kursi rejimida milliy valyutaning almashuv kursi valyuta bozorida, talab va taklifga qarab erkin

shakllanadi. Mamlakatning Markaziy banki kursning ma'lum holati uchun javob bermaydi. Ushbu valyutalarning kursi katta oraliqlarda tebranishi mumkin.

Qat'iy belgilangan valyuta kursi rejimida milliy valyutaning kursi xorijiy valyutaga yoki valyuta savatiga nisbatan belgilab qo'yiladi. Mamlakatning Markaziy banki milliy valyutaning kursini belgilangan holatini ta'minlash yuzasidan javobgar hisoblanadi.

Boshqariladigan suzib yuruvchi valyuta kursi rejimi valyuta qonunchiligida rasman belgilab qo'yilmaydi. Mazkur rejim XX asrning 70-yillarida paydo bo'ldi. Ya'ni XVF ekspertlari ayrim mamlakatlarning valyuta qonunchiligida erkin suzib yuruvchi valyuta kursi rejimi belgilangan bo'lsa-da, ularning Markaziy banklari valyuta kursini shakllanish jarayoniga faol aralasha boshlaganligini payqab qolishdi. Natijada ekspertlar yangi kurs rejimi paydo bo'lganligini e'tirof etishdi va uni boshqariladigan suzib yuruvchi valyuta kursi rejimi deb atashdi.

Xulosa qilib aytganda, valyuta kurslarining talab va taklif ta'siri ostida shakllanish darajasi, o'z-o'zicha kurslar o'rtasidagi nisbatlarga ta'sir etuvchi real jarayonlarni aniqlab bera olmaydi. Chet el valyutalariga talab va taklifga, demak, valyuta kurslariga mamlakatdagi ham ichki va ham tashqi iqtisodiy munosabatlar majmuyi bevosita yoki bilvosita ta'sir ko'rsatadi.

Valyuta kurslarining o'zgarishiga bir qator omillar ta'sir ko'rsatadi. Ularni qisqacha qarab chiqamiz:

1. Iste'molchilar didining boshqa mamlakat buyumlariga nisbatan o'zgarishi.

2. Turli mamlakatlarda daromadlardagi nisbiy o'zgarishlar.

3. Bahodagi nisbiy o'zgarishlar.

4. Nisbiy real foiz stavkalari. Faraz qilamiz, AQSH inflyatsiyani quvib o'tish maqsadida "qimmat pul" siyosatini amalga oshira boshlaydi. Natijada, real foiz stavkalari (inflyatsiya sur'atini hisobga olib o'zgartirilgan (korrektirovka qilingan) foiz stavkalari) AQSHda boshqa mamlakatlar, masalan, Buyuk Britaniyaga qaraganda ko'tariladi. Britaniyalik jismoniy shaxs va firmalar ishonch hosil qiladiki, AQSH moliyaviy vositalarni qo'yish uchun juda jozibador va qulay joyga aylanadi. Amerika moliyaviy aktivlariga talabning bu

ko'payishi Angliya funti taklifining kengayganligi va shu sababli dollar qiymati o'sganligini bildiradi.

5. Spekulyatsiya.

Dollar kursi pasayishi, funt kursi esa, aksincha ko'tarilishi to'g'risidagi prognozlar natijasida dollarni ushlab turuvchilar ularni funtga aylantirishga harakat qiladi va shu bilan funtga bo'lgan talabni oshiradi. Bu almashish, dollar kursining pasayishini va funt kursining oshishini keltirib chiqaradi.

O'tish davri iqtisodiyotida xorijiy valyutaga spekulyativ talab oshishi Markaziy Banklarni qiyin ahvolga solib qo'yadi. Chunki rasmiy valyuta zaxiralari bir vaqtning o'zida ham to'lov balansi taqchilligini ham ichki spekulyativ talabni qondirish uchun yetarli bo'lmasligi mumkin.

Valyuta almashinuv kursini tartibga solish bu vaziyatdan chiqishning yagona yo'lidir.

Nominal va real valyuta kurslari o'zaro farqlanadi. Nominal valyuta kursi valyutalarning almashinuv kursi deyiladi. Yuqorida biz aynan nominal valyuta kursi haqida fikr yuritdik.

Real valyuta kursi ikki mamlakatda ishlab chiqarilgan tovarlarning nisbiy bahosidir.

Real valyuta kursi bir mamlakat tovarlari boshqa mamlakat tovarlariga almashishi mumkin bo'lgan nisbatni ko'rsatadi, shu tufayli u **savdo sharoiti** ham deb yuritiladi.

Nominal va real valyuta kurslari o'rtasidagi nisbat quyidagi ko'rinishga ega.

$$\text{Yer} = \text{En} \frac{\text{Pd}}{\text{Pt}}$$

Bu yerda : Yer – real valyuta kursi; En - nominal valyuta kursi ;
Rd – milliy valyutada ko'rsatilgan ichki baholar darajasi (indeksi);
Rt – xorijiy valyutada ko'rsatilgan chet eldagi baholar darajasi (indeksi).

Har ikkala mamlakatdagi baholar darajasi (indeksi) bir xil bazis yilga nisbatan berilgan. Real valyuta kursining ko'tarilishi (pasayishi) bu mamlakat tovarlari raqobatbardoshligining pasayganligi (oshganligi) to'g'risida guvohlik beradi.

Pul nafaqat muomala yoki to'lov vositasi, balki jamg'arish vositasi ham hisoblanadi. Iflyatsiya sharoitida jamg'arish vositasi sifatida milliy valyutadan emas, balki xorijiy valyutadan foydalaniladi.

Valyuta bozori, depozitlar (qo'yilmalar) va qimmatbaho qog'ozlar bozori bilan bevosita aloqaga ega. Bunda, asosan, foiz me'yorlari ahamiyatga ega. Agarda, foiz me'yorlari baholar o'sishini qoplasa, mijozlar esa moliya institutlariga ishonch hosil qilishsa, jamg'arma bozori valyuta bozoriga asosiy raqobatchi bo'lishi mumkin. Ko'pgina mamlakatlarning statistik kuzatishlaridan shu ma'lum bo'lganki, depozitlar va qimmatbaho qog'ozlar bozoridagi operatsiyalar o'sishi bilan valyuta bozorlariga iste'molchilar tomonidan bo'ladigan ta'sir o'z-o'zidan kamayadi.

Sarmoyachilar qanday qilib bo'lsa ham o'zlarining vaqtincha bo'sh turgan resurslaridan unumli foydalanish va, shuningdek, nafaqat o'z resurslaridan, balki xorij aktivlaridan ham foydalanish yo'llarini izlashadi. Chunki jahon moliya bozorining asosiy qismini kapital aktivlar tashkil etadi.

Agarda, depozit stavkalari oshsa, pul oqimi valyuta kursining oshishiga olib keladi. Xorijiy sarmoyadorlar uchun, ya'ni ushbu mamlakat depozitiga o'z sarmoyalarini qo'yishni xohlovchilar uchun ularning valyutalari foiz stavkalaridan keladigan foydadan ko'ra qimmatliroq bo'ladi.

9.6. Milliy valyutaning barqarorligi

Boshqa mamlakatlar singari O'zbekistonda ham milliy pul birligi barqarorligini ta'minlash va uni samarali boshqarish, monetar siyosat vositalarining maqsadli darajalariga erishish, bank tizimining likvidligini hamda moliyaviy bozorlar faoliyatining samaradorligini oshirish Markaziy bank zimmasiga yuklatilgan.⁷¹

Iqtisodiyotni modernizatsiyalash hamda yanada erkinlashtirish sharoitida, shuningdek, bozor iqtisodiyoti bilan bog'liq jarayonlarni boshqarishda, milliy valyutaning xalqaro mavqeyini belgilashda va mamlakatning joriy hamda kelajakdagi iqtisodiy munosabatlari tizimida valyuta siyosati muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur holatda

⁷¹ "O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni, Toshkent, 21- dekabr 1995-yil.

valyuta siyosati, “Ko‘p qirrali bashorat” muhiti hisoblangan iqtisodiy siyosatning asosini egallashda, shuningdek, global “Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi”ning O‘zbekiston iqtisodiyotiga salbiy ta’siri hamda uning oqibatlarini oldini olish va yumshatishda bosh o‘rinni egallaydi.⁷²

Milliy valyuta va uning nomi milliy valyuta tizimining asosi bo‘lib hisoblanadi, u qonun asosida davlatning pul birligi sifatida belgilanadi. Xalqaro iqtisodiy munosabatlarda ishlatiladigan pullar valyutaga aylanadi.

Mamlakatda samarali to‘lov tizimini ta‘minlashda hisob-kitoblar tizimini tashkil etish va ta‘minlash vazifasi Markaziy bankning muhim vazifalaridan biridir. To‘lovlar O‘zbekiston Respublikasi hududida naqd pul va naqd pulsiz hisob-kitoblar ko‘rinishida amalga oshiriladi.

Markaziy bankning valyuta siyosati, uning Valyuta siyosatining shakli va o‘rni mamlakatning valyutaviy-iqtisodiy holati, jahon xo‘jaligidagi evolyutsiyasi hamda o‘rni bilan aniqlanadi. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan olib borilayotgan valyuta siyosati inflyatsiyaga qarshi siyosat olib borish yo‘li bilan milliy valyutaning to‘lov qobiliyatini mustahkamlashga, to‘lovlar va hisob-kitob tizimini takomillashtirishga yo‘naltirildi.

Mamlakat to‘lov balansi ijobiy saldosing ta‘minlanishi hisobiga bank tizimi sof tashqi aktivlarining ko‘payishi hamda 2014-yilda tijorat banklari tomonidan iqtisodiyotni rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlaridagi loyihalarni moliyaviy qo‘llab-quvvatlashga va real sektordagi investitsion faollikning oshishini yanada rag‘batlantirishga qaratilgan siyosatning davom ettirilishi natijasida bank tizimi kredit portfelining oshib borishi iqtisodiyotda pul taklifining o‘shishiga ta’sir qiluvchi omillar bo‘ldi.

Shu o‘rinda davlat budjetining yalpi ichki mahsulotga nisbatan 0,2 foizga profitsit bilan ijro etilishi, budjetdan tashqari davlat maqsadli jamg‘armalari hisobvaraqlarida pul mablag‘larining jamlanib borilishi pul massasi o‘shishining oldini oluvchi omillardan biri bo‘lib xizmat qildi.

Shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi Tiklanish va taraqqiyot jamg‘armasi hisob varag‘iga joriy tushumlar hisobidan qo‘shimcha

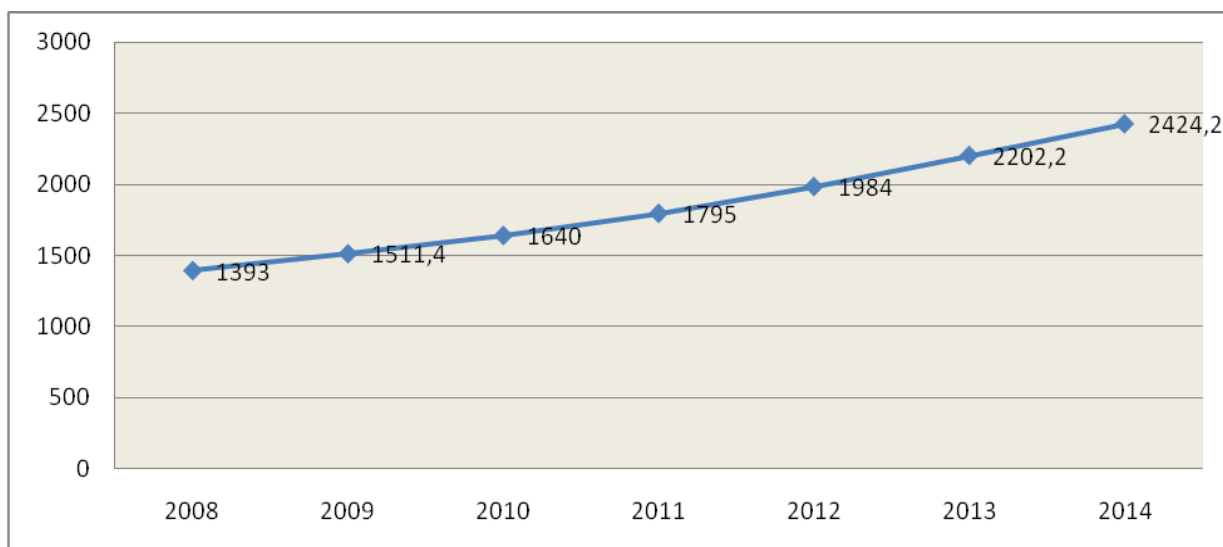
⁷² Karimov I.A. “Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O‘zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo‘llari va choralari”. O‘zbekiston-2009-y.

ravishda 1,6 mlrd. AQSH dollari miqdorida mablag'lar yo'naltirilishi hisobiga pul massasining 3,6 trln. so'mga o'sishi oldi olinib, ushbu omil ham iqtisodiyotdagi inflyatsion bosimning pasayishiga xizmat qildi.

2014-yilda valyuta siyosati uning asosiy tamoyillari, ya'ni milliy valyutamiz so'mning barqarorligini hamda ichki valyuta bozorida talab va taklifning mutanosibligini ta'minlash maqsadlaridan kelib chiqib amalga oshirildi.

Xususan, milliy valyuta so'mning 1 AQSH dollariga nisbatan nominal almashuv kursi 2008-yilda 1393 so'm bo'lgan bo'lsa, 2010-yilda 1640 so'mni, 2014-yilda esa bu nominal almashuv kursi 2424.2 so'mni tashkil etmoqda (9.2-rasm)

Mamlakatimiz tashqi savdo operatsiyalarining asosiy qismi AQSH dollarida amalga oshirilishini inobatga olib, so'mning boshqa xorijiy valyutalarga nisbatan almashuv kurslarini belgilashda operatsion mo'ljal sifatida so'mning AQSH dollariga nisbatan almashuv kursidan foydalanildi.

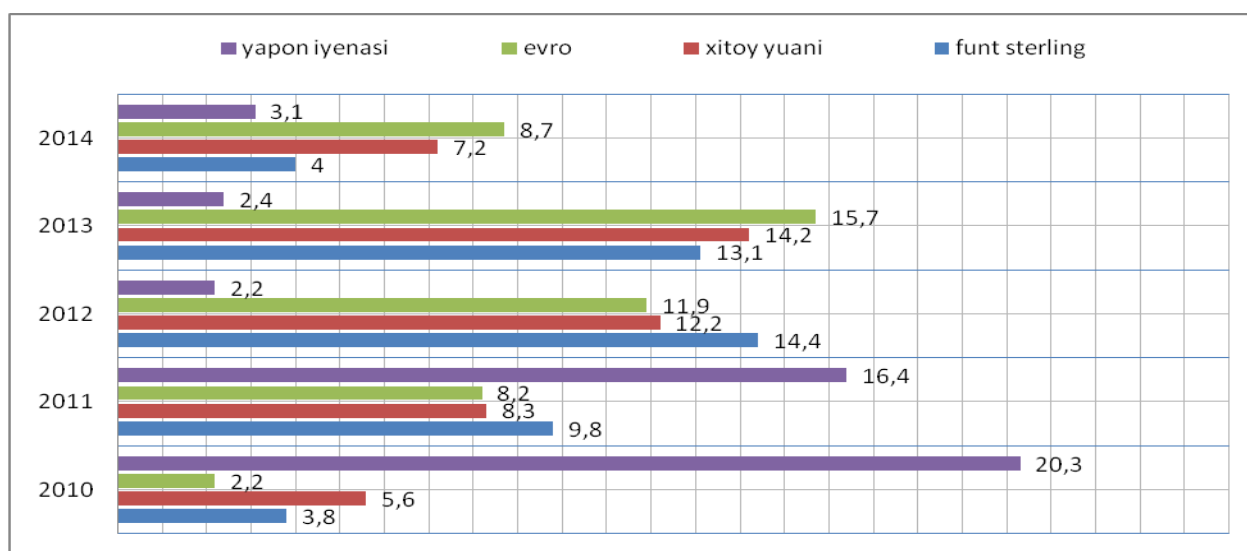
9.2-rasm. Milliy valyuta so'mning 1 AQSH dollariga nisbatan nominal almashuv kursi (so'm.da)⁷³.

Shunga muvofiq, so'mning AQSH dollaridan boshqa xorijiy valyutalarga nisbatan almashuv kurslari ushbu valyutalarning tashqi

⁷³ Markaziy bank ma'lumotlari asosida shakllantirildi.

valyuta bozorlaridagi AQSH dollariga nisbatan kurslari dinamikasi va ichki valyuta bozorida so‘mning AQSH dollariga nisbatan almashuv kursi ta’siri ostida shakllandi.

Shuningdek, 1994–2014-yillarda O‘zbekiston milliy valyutasi so‘mning AQSH dollariga nisbatan almashuv kursi o‘zgarib borishini tahlil qilganimizda 1994-yilda 1 AQSH dollariga nisbatan almashuv kursi 18.45 so‘m bo‘lgan bo‘lsa, 2004-yilda 1072.13 so‘mni, 2014-yil oxiriga kelib esa, almashuv kursi 2422,2 so‘mni tashkil qilmoqda.

9.3-rasm. So‘mning xorijiy valyutalarga nisbatan almashuv kursining pasayishi dinamikasi (%da.)⁷⁴.

Shuningdek, olib borilgan valyuta siyosati ta’sirida 2013-yilga nisbatan 2014-yilda so‘mning almashuv kursi Xitoy yuaniga nisbatan 7,2 foizga, funt sterlingga nisbatan 4,0 foizga, yevroga nisbatan 8,7 foizga va yapon iyenasi nisbatan 3,1 foizga pasayib, eksportni rag‘batlantirishga xizmat qildi. Natijada, respublikamizda olib borilgan samarali valyuta siyosati ta’sirida 2010-yilga nisbatan 2014-yilda sezilarli darajada pasayganini ko‘rishimiz mumkin (9.3-rasm).

Milliy valyutaning barqarorligiga xorijiy valyutalarga bo‘lgan talabning o‘zgarishi bevosita kuchli ta’sir ko‘rsatadi. Xorijiy valyutalarga bo‘lgan talabning keskin oshishi, xorijiy valyutalar taklifi kamaymagan sharoitda ham, milliy valyutaning nominal almashuv

⁷⁴ O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki sayti www.cbu.uz ma’lumotlari asosida tayyorlandi

kursiga nisbatan kuchli bosimni yuzaga keltiradi. Shu sababli, xorijiy valyutalarga bo‘lgan talabning keskin oshib ketishiga yo‘l qo‘ymaslik milliy valyutaning barqarorligini ta‘minlash jihatidan amaliy ahamiyat kasb etadi.

Milliy valyuta kursi barqarorligiga bir nechta omillar ta‘sir ko‘rsatadi. Ana shunday asosiy omillardan biri – bu, to‘lov balansining defitsitli ekanligidir. To‘lov balansining defitsitli bo‘lishi xorijiy valyutadagi to‘lovlar miqdorining ortishiga, mamlakatning oltin-valyuta zaxiralari miqdorining kamayishiga olib keladi. Buning natijasida ichki valyuta bozorida xorijiy valyutalar taklifining kamayishi yuz beradiki, ushbu holat milliy valyutaning nominal almashuv kursiga nisbatan kuchli tazyiqni yuzaga keltiradi.

Milliy valyuta kursiga ta‘sir etuvchi muhim omillardan yana biri bo‘lib, Davlat budjetining defitsiti hisoblanadi. Ushbu omil rivojlanayotgan va o‘tish iqtisodiyoti mamlakatlarida yaqqol kuzatiladi. Chunki mazkur mamlakatlarning aksariyat qismida Markaziy banklarning iqtisodiy va siyosiy mustaqillik darajasi past bo‘lib, Davlat budjeti defitsitini qoplash maqsadida Markaziy bankning emissiya mexanizmidan foydalaniladi. Buning natijasida muomalaga tovarlar va xizmatlar bilan ta‘minlanmagan pullar paydo bo‘ladi va shuning asosida milliy valyutaning qadrsizlanish jarayoni chuqurlashadi. Shu sababli, Davlat budjeti defitsitining me‘yoriy darajada bo‘lishini ta‘minlash milliy valyutaning barqarorligiga erishish nuqtayi nazaridan muhim amaliy ahamiyat kasb etadi.

Xalqaro amaliyotda Davlat bujeti defitsiti summasining nominal YaIM miqdorining 3 foizdan oshmasligi me‘yoriy daraja sifatida qabul qilingan.

Markaziy bank tomonidan amalga oshiriladigan monetar siyosat milliy valyutaning almashuv kurslariga, shu jumladan, nominal almashuv kursiga ta‘sir etuvchi muhim omillardan biri sanaladi.

Siyosiy risk, ya‘ni mamlakat riski milliy valyutaning nominal almashuv kursini o‘zgarishiga ta‘sir etuvchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Odatda, siyosiy risk chuqurlashganda mamlakatdan oltin-valyuta zaxiralarini katta miqdorda chiqib ketishi yuz beradi. Buning natijasida ichki valyuta bozorida xorijiy valyutalar taklifi keskin kamayadi, to‘lov balansining defitsiti ortadi. Oqibatda milliy valyuta qadrsizlanadi.

AQSH dollari kursining nobarqarorligi Yaponiya, Germaniya, Fransiya, Buyuk Britaniya va Xitoy kabi mamlakatlarni ham tashvishga solmoqda. Chunki ularning xalqaro valyuta zaxiralarining asosiy qismi AQSH dollarida shakllangan. Shu sababli, 1999-yil yanvarda Yaponiya va Germaniya Moliya vazirlari AQSHga dollar, yevro va iyening kurslarini o‘zaro bir-biriga bog‘lashni taklif qildilar. Ammo AQSH Federal zaxira tizimining o‘sha vaqtdagi rahbari A.Grinspen va Moliya vaziri R.Rubin ushbu taklifni qat’iyan rad etdilar. Ularning fikriga ko‘ra, mazkur uch yetakchi valyuta kurslarini o‘zaro bir-biriga bog‘lashni joriy etish AQSH Federal zaxira tizimining ishsizlik va inflyatsiyaga qarshi kurashishga qaratilgan pul-kredit siyosatining mustaqilligiga putur yetkazadi⁷⁵.

“Yevrohudud”dagi qarz muammolari, Gretsiya, Ispaniya, Italiya, Portugaliyadagi og‘ir moliyaviy holatlar, pirovard natijada, yevroning AQSH dollari va boshqa yetakchi valyutalarga nisbatan kursining tebranishlariga va pasayishiga sabab bo‘lmoqda. Ayniqsa, Gretsiyadagi og‘ir iqtisodiy inqiroz holatlarini bartaraf etish maqsadida ajratilayotgan kreditlar va boshqa shakllardagi moliyaviy mablag‘lar yevrodagi pul massasining oshishiga sabab bo‘lmoqda.

2010-yil 7-mayda Yevropa Ittifoqiga a‘zo bo‘lgan mamlakatlarning rahbarlari tomonidan Gretsiyaga moliyaviy yordam berish dasturi ma’qullandi. Ushbu dasturga muvofiq, Gretsiya uch yil mobaynida 110 mlrd. yevro oladi. Mazkur yordamning Gretsiya uchun muhimligi shundaki, hozirgi kunda ushbu mamlakatdagi iqtisodiy ahvol juda og‘ir: davlatning tashqi qarzi yalpi ichki mahsulot (YaIM) miqdoridan katta, davlat budjeti defitsiti va tashqi qarzning umumiy miqdori 300 mlrd. yevrodan oshadi⁷⁶.

2012-yilda Kiprda moliyaviy qiyinchiliklarning boshlanganligi yevroning nominal almashuv kursi barqarorligiga nisbatan mavjud bo‘lgan salbiy ta’sirni yanada kuchaytirishga xizmat qiladi. “Reyters” agentligining xabar berishicha, 2012-yilda Kiprga kamida 1,8 mlrd. yevro kerak. Bu esa, uning YaIMning 10 foizini tashkil etadi⁷⁷.

⁷⁵ Моисеев С.Р. Международные валютно-кредитные отношения. – М.: Дело и Сервис, 2007. - С. 625-626.

⁷⁶ Лидеры стран-участниц ЕС утвердили программу помощи Греции. <http://lenta.ru/news/2010>.

⁷⁷ Кипр обратился к ЕС за финансовой помощью. <http://lenta.ru/news/2012>.

2008-yilda boshlangan jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining oqibatlarini bartaraf etish maqsadida amalga oshirilgan chora-tadbirlar muomalaga katta miqdordagi pul mablag'larining paydo bo'lishiga olib keldi. Birinchi president I.A.Karimovning xulosasiga ko'ra, "...so'nggi yillarda jahon iqtisodiyotida yuzaga kelayotgan muammolar, asosan, qo'shimcha pul bosib chiqarish va moliya bozorini shunday pullar bilan to'ldirish hisobidan hal etilishi ko'zga tashlanmoqda. Bu esa, o'z navbatida, kelgusida jilovlab bo'lmaydigan inflyatsiyaga, qimmatchilikka, zaxira va milliy valyutalarning qadrsizlanishiga va shu bilan bog'liq og'ir oqibatlarga olib kelishi mumkin"⁷⁸.

Milliy valyuta kursining barqarorligiga ta'sir qiluvchi muhim omillardan biri, shubhasiz, inflyatsiya hisoblanadi. Inflyatsiya ta'sirida milliy valyutaning qadri pasayadi.

Davlat tashqi qarzining o'zgarishi milliy valyutaning nominal almashuv kursiga bevosita ta'sir ko'rsatuvchi muhim omillardan biri sanaladi.

Xalqaro amaliyotda davlat tashqi qarzining YaIMga nisbatan 60 foizdan oshmasligi me'yoriy daraja hisoblanadi. Agar tashqi qarz ushbu me'yoriy darajadan oshsa, u holda milliy valyutaning nominal almashuv kursiga nisbatan kuchli tazyiq yuzaga keladi. Ya'ni ichki valyuta bozorida xorijiy valyutalarning taklifi sezilarli darajada kamayadi. Bunday sharoitda xorijiy valyutalarga bo'lgan talab o'zgarmay qolganda ham, milliy valyutaning qadrsizlanishi yuz beradi.

Shu o'rinda, O'zbekiston Respublikasida davlat tashqi qarzi darajasini mo'tadil ekanligini e'tirof etish joiz. 2014-yilning 1-yanvar holatiga, O'zbekiston Respublikasida davlat tashqi qarzining darajasi YaIMga nisbatan 17,0 foizni tashkil etdi⁷⁹. Bu esa, davlat tashqi qarzining mo'tadil darajada ekanligini ko'rsatadi.

Milliy valyutaning barqarorligini ta'minlash mamlakat iqtisodiyotini barqaror rivojlantirish, aholining turmush farovonligini ta'minlash uchun muhim zamin yaratadi.

⁷⁸ Karimov I.A. -il Vatanimiz taraqqiyotini yangi bosqichga ko'taradigan yil bo'ladi. - Toshkent: O'zbekiston, 2012. - B. 4.

⁷⁹ Karimov I.A. 2014-yil yuqori o'sish sur'atlari bilan rivojlanish, barcha mavjud imkoniyatlarni safarbar etish, o'zini oqlagan islohotlar strategiyasini izchil davom ettirish yili bo'ladi. - Toshkent: O'zbekiston, 2014. - B. 5.

Xalqaro amaliyotda milliy valyutaning barqarorligini ta'minlashda quyidagi usullardan foydalaniladi:

- pul massasining barqaror o'sishini ta'minlash;
- ishlab chiqarishni barqarorlashtirish;
- davlat budjeti defitsitini qisqartirish;
- davlatning ichki va tashqi qarzini qisqartirish;
- investitsion faollikni jonlantirish;
- naqd pullarga bo'lgan talabni qisqartirish;
- xufyona iqtisodiyotga jiddiy zarba berish.

Ma'lumotlardan ko'rinadiki, milliy valyutaning barqarorligini ta'minlash ko'p omilli jarayon hisoblanadi. Shu sababli, har bir omilning ta'sirini to'g'ri baholash muhim amaliy ahamiyat kasb etadi.

Qisqacha xulosalar

Jahon valyuta tizimi – bu, xalqaro ayirboshlashning barcha shakllariga xizmat qilishga va ularning samarali rivojlanishini ta'minlashga qaratilgan mamlakatlar o'rtasidagi valyuta munosabatlarining yig'indisidir.

Milliy valyuta tizimi mamlakat pul tizimining tarkibiy qismi bo'lib, valyuta munosabatlarining yig'indisi sifatida maydonga chiqmaydi, balki ushbu munosabatlarning faqat qonunchilik aktlari bilan tashkil etilish tartibini belgilaydi.

Milliy valyuta kursining barqarorligiga ta'sir qiluvchi muhim omillardan biri, shubhasiz, inflyatsiya hisoblanadi. Inflyatsiya ta'sirida milliy valyutaning qadri pasayadi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Valyuta bozorining davlat tomonidan tartibga solinishi nima?
2. Valyuta kursini tartibga solish usullari qaysilar?
3. Valyuta kursining maqsadli salohiyatini o'rnatish nima?
4. Valyuta kursining o'zgarishlari kutilgan o'zgarishlardan oshib ketganda uning oldini olish yo'llari qanday?
5. Milliy valyutaning barqarorligi nima?

10-BOB. DAVLATNING TASHQI IQTISODIY SIYOSATI

10.1. Makroiqtisodiy modelda tashqi savdo

Tashqi iqtisodiy siyosat – bu, davlatning o‘zaro foydali tashqi aloqalarni rivojlantirish, mamlakat iqtisodiyotini jahon xo‘jaligi bilan integratsiyalashuvini ta‘minlashga qaratilgan siyosatidir. Tashqi iqtisodiy faoliyat tashqi iqtisodiy aloqalarni ro‘yobga chiqarish jarayonidir. Bu siyosatning asosiy maqsadi milliy iqtisodiyotning jahon xo‘jaligidagi mavqeyini mustahkamlashdir.

Unga binoan eksport va import, chetga kapital chiqarish va chetdan kapital kiritish, ishchi kuchi migratsiyasiga doir tadbirlar amalga oshiriladi. Bu siyosatda bojxona to‘lovlari, eksport-import litsenziyalari va kvotalari kabi vositalar qo‘llaniladi. Aytilgan vositalar iqtisodiy chegara hosil etib, milliy iqtisodiyotni himoya qiladi. Eksportni kuchaytirish zarur bo‘lsa, unga litsenziyalar (ruxsatnoma) beriladi, eksport kvotasi oshiriladi. Bordi-yu importni qisqartirish ma‘qul bo‘lsa, uning kvotasi kamaytiriladi, import uchun boj to‘lovi oshiriladi, importga litsenziya berish chegaralanadi.

Biror mamlakatning tashqi iqtisodiy faoliyatga bevosita va bilvosita aralashuvi jarayoni eksport va import hajmi va tarkibiga ta‘sir ko‘rsatish orqali ichki bandlilikni ta‘minlash, iqtisodiy o‘sishga erishish, makroiqtisodiy barqarorlikni ta‘minlash, to‘lov balansini yaxshilash hamda valyuta kursini tartibga solish maqsadlarini ko‘zda tutadi. Davlat tomonidan amalga oshiriladigan bunday tadbirlar savdo siyosati deb yuritiladi. **Savdo siyosati – budget-soliq siyosatining tashqi savdo hajmlarini soliqlar, subsidiyalar, valyuta nazorati va import yoki eksportni to‘g‘ridan to‘g‘ri cheklashlar orqali tartibga solishni o‘z ichiga olgan nisbatan mustaqil yo‘nalishidir.**

Tashqi savdoni cheklash borasida olib borilayotgan har qanday chora-tadbirlar qisqa muddatli samara beradi. Uzoq davrda esa, faqat erkin savdogina iqtisodiy resurslarni samarali joylashtirish imkonini beradi. Shuning uchun ham ko‘pgina mutaxassis-iqtisodchilar mamlakat iqtisodiyoti va aholisi turmush darajani yaxshilash uchun erkin tashqi savdo siyosati foydaliroq, chunki tashqi savdoni cheklashga nisbatan uni erkinlashtirish iqtisodiy resurslardan samarali foydalanishga ko‘proq imkoniyat yaratadi, deb hisoblashadi.

Garchand, erkin savdo jahon iqtisodiyoti nuqtayi nazaridan foydali bo'lishi mumkin bo'lsa-da, ammo alohida olingan mamlakat iqtisodiyoti manfaati nuqtayi nazaridan erkin savdo hamma vaqt ham foydali bo'lavermaydi.

To'lov balansi – ma'lum davr mobaynida mamlakat rezidentlari va tashqi dunyo o'rtasida bo'ladigan bitimlar statistik qayd qilingan hujjatdir. U mamlakatning iqtisodiy aloqalarini aniq-lo'nda ifodalab pul-kredit, valyuta, budjet-soliq, xalqaro savdo siyosatining hamda davlat qarzini boshqarish yo'nalishlarini tanlash uchun indikator vazifasini bajaradi.

10.1-jadval

Mamlakat to'lov balansining taxminiy ko'rinishi (raqamlar shartli)

Moddalar nomi	Kredit (+) yoki eksportdan tushumlar	Debet (-) yoki import uchun xarajatlar	Sof kredit yoki sof debet
Joriy operatsiyalar hisobi			
Tovarlar	+185	-260	-75
Tashqi savdo balansining qoldig'i			-75
Xizmatlar	+85	-97	-12
Investitsiyalardan daromadlar (foizlar va dividendlar)	+28	-20	+8
Transfert ko'rinishidagi pul o'tkazmalari	+10	-18	-8
Joriy operatsiyalar bo'yicha balansning qoldig'i			-87
Kapital xarakatning hisobi			
Investitsiyalar va boshqa o'rta va uzoq muddatli kapital	+150	-87	+63
Kapital harakati balansining qoldig'i			+63
Joriy operatsiyalar va kapital harakati bo'yicha balansning qoldig'i			-24
Rasmiy zaxiralar (oltin, XFVdagi zaxiralar)	+24		+24

Mamlakatning ma'lum vaqtdagi barcha xalqaro iqtisodiy faoliyati, shu jumladan, tashqi savdo, kapital va ishchi kuchi migratsiyasi ham to'lov balansida o'z aksini topadi. Har qanday tashqi iqtisodiy bitim valyuta ayirboshlash va valyuta operatsiyalari orqali amalga oshiriladi. Demak, mamlakatning jahon bozoridagi faoliyati natijalari pirovardida xorijiy valyuta tushumlari va xarajatlarida ifodalanadi. Shuning uchun ham to'lov balansini bir tomondan, chetdan keladigan barcha tushumlar, ikkinchi tomondan esa, chetga chiqariladigan barcha to'lovlar ko'rsatilgan hujjatdir deb qarash mumkin. Tushum faqat eksport yordamida ta'minlanishi mumkin. Aksincha, xorijiy tovarlarni va xizmatlarni sotib olish (import) uchun to'lovlar va xorijiy valyuta xarajatlari bilan bog'liq bo'ladi. Bunda tovar deganda ayirboshlanadigan har qanday narsa tushuniladi, ya'ni u moddiy ne'mat, xizmat, ishchi kuchi, kapital va valyuta bo'lishi mumkin.

To'lov balansida barcha iqtisodiy bitimlar ikkita katta guruhga bo'linadi: joriy operatsiyalar va kapital harakati bilan bog'liq operatsiyalar (10.1-jadval). Shunga ko'ra to'lov balansi strukturasini ham ikki qismdan iborat:

1. Joriy operatsiyalar hisobi.
2. Kapital harakati hisobi.

Joriy operatsiyalar hisobida mahsulotlar va xizmatlar eksporti "musbat", import esa "manfiy" ishoralari bilan belgilanadi. Ya'ni joriy operatsiyalar hisobida ichki mahsulotlar eksporti kredit, aksincha mamlakatga mahsulotlar olib kelish - import esa debet sifatida ko'rsatiladi. Chunki, mahsulotlar eksporti xorijiy valyuta ishlab topib, mamlakat valyuta zaxirasini boyitsa, import esa mamlakatdan valyuta chiqib ketishiga olib keladi. Bu esa o'z navbatida mamlakat valyuta zaxirasini kamaytiradi.

Makroiqtisodiy modellarda joriy operatsiyalar balansi qoldig'i quyidagicha beriladi:

$X - M = X_n = Y - (S + I + G)$; bu yerda: X - eksport; M - import; X_n - sof eksport;

S + I + G - YaIMning bir qismi (absorbsiya)

Kapital xarajatlari hisobida aktivlar bo'yicha barcha xalqaro operatsiyalar ko'rsatiladi.

Kapital harakati balansi = Aktivlarni sotishdan tushadigan barcha tushumlar – Xorijiy aktivlarni sotib olishga qilingan xarajatlar.

Shunday qilib, balansning bu ikki bo‘limi bir-biri bilan tenglashib boradi.

To‘lov balansi qoldig‘i = Joriy operatsiyalar + Kapital harakati balansi

Biroq, amalda to‘lov balansining bu qismida ham ko‘pincha kamomad yoki ortiqchalik yuzaga keladi. Barcha mamlakatlarning Markaziy banklari rasmiy zaxiralar deb ataluvchi xorijiy valyuta zaxiralarga ega bo‘lib, bu zaxiralar joriy operatsiyalar bo‘yicha balans va kapital harakati bo‘yicha balans nomutanosibligini bartaraf etishda qo‘llaniladi.

Rasmiy zaxiralarning qisqarishi (+) kamomad miqdorini ifodalaydi, rasmiy zaxiralarning o‘sishi (-) esa to‘lov balansining musbat qoldig‘i miqdorini ko‘rsatadi. Natijada uning barcha uch bo‘limi summasi “0”ni tashkil etishi lozim. Bu esa xorijiy valyuta taklifini va unga mamlakatda bo‘lgan talab tengligini bildiradi.

Joriy operatsiyalar hisobi bilan kapital harakati hisobining o‘zaro aloqalarini umumlashtirsak, uning makroiqtisodiy ko‘rinishi quyidagicha bo‘ladi:

$$Y=C+I+G+X_n;$$

$$Y-C-G = C+I+G+X_n-(C+G);$$

$$S_n = I+X_n$$

$(I-S)+X_n=0$ (egiluvchan valyuta kursi rejimida markaziy bank aralashmagan sharoitda), bu yerda: S_n – milliy jamg‘arish;
 $(I-S)$ – miqdori ichki investitsiyalarning ichki jamg‘armalardan ortiqchaligini ko‘rsatadi va kapital harakati hisobi qoldig‘ini bildiradi.

Asosiy makroiqtisodiy ayniyatga ko‘ra, joriy operatsiyalar va kapital harakati hisoblari bir-biriga tenglashadi:

$$X-M = X_n=-(I-S)=S-I \text{ ichki balans}$$

Bu shuni bildiradiki, to‘lov balansining joriy operatsiyalar bo‘yicha kamomadi kapitalning sof oqib kelishi hisobiga moliyalashtiriladi.

$$\left\{ \begin{array}{l} \mathbf{X_n < 0} \quad \square \quad \mathbf{X-M < 0} \quad \square \quad \mathbf{X < M}; \\ \mathbf{I-S > 0} \quad \square \quad \mathbf{I > S} \quad \square \quad \mathbf{xorijdan kapital kiritilishi.} \end{array} \right.$$

Agarda investitsiyalar (I) milliy jamg'armalardan ko'p bo'lsa ($I > S$), ortiqcha investitsiyalar xorijdan olinadigan qarz hisobiga moliyalashtirilishi lozim. Bu qarzar mamlakatga tovar va xizmatlarni eksport qilishga nisbatan ko'proq import qilinishini taminlaydi ($M > X$). Ya'ni sof eksport manfiy qoldiqqa ($X_n < 0$) ega bo'ladi. Mamlakat xalqaro jarayonga qarzdor bo'lib qatnashadi.

Joriy operatsiyalar musbat qoldiqqa ega bo'lganda, ortiqcha mablag'lardan xorijga investitsiya qilishda yoki xorijdan ko'chmas mulk sotib olishda foydalaniladi.

$$\left\{ \begin{array}{l} \mathbf{X_n > 0} \quad \square \quad \mathbf{X-M > 0} \quad \square \quad \mathbf{X > M}; \\ \mathbf{I-S < 0} \quad \square \quad \mathbf{I < S} \quad \square \quad \mathbf{xorijga kapital chiqarilishi} \end{array} \right.$$

Davlatlar rasmiy zaxiralar va qarzar hisobiga qoplash qobiliyatiga ega bo'lmagan to'lov balansining katta davriy taqchilligi bo'lgan hollarda o'z valyutalari devalvatsiyasini amalga oshirishlari mumkin. Bu importning fizik hajmi ko'payishiga va oqibatda mamlakatda xorijiy valyuta tushumining o'sishi hamda to'lov balansi kamomadi tugatiladi.

To'lov balansini tuzish tamoyillariga ko'ra, u doimo balanslashgan bo'ladi. Manfiy yoki musbat qoldiq tushunchasi faqatgina to'lov balansining alohida qismlariga taalluqli. Shu bilan birga to'lov balansi qoldig'ining milliy iqtisodiyotga ta'siri amaliyotda bir xil tavsiflanmaydi. Iqtisodiy siyosat maqsadlaridan kelib chiqib to'lov balansining musbat qoldig'i ham, manfiy qoldig'i ham ijobiy yoki salbiy deb baholanishi mumkin.

To'lov balansi holatiga baho berishda savdo balansi qoldig'i, joriy operatsiyalar balansi qoldig'i, kapital harakati va moliya balansi qoldig'i hamda rasmiy hisob-kitoblar balansi qoldig'i alohida tahlil etiladi.

Savdo balansi qoldig'i o'zgarishiga baho berishda bu o'zgarishlar qaysi omillar ta'sirida ro'y berganligi e'tiborga olinadi. Masalan, manfiy qoldiq eksportning qisqarishi hisobiga ro'y bergan bo'lsa, bu holat milliy iqtisodiyotning raqobatdoshligi pasayganligidan dalolat berishi va negativ hodisa deb qaralishi mumkin. Lekin bu holat mamlakatga to'g'ridan to'g'ri investitsiyalar oqimi ko'payishi hisobiga

importning o‘sishi natijasida ro‘y bergan bo‘lsa, milliy iqtisodiyotning zaiflashshidan dalolat deb qaralmaydi.

10.2. Tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga solish zaruriyati

Jahon tajribasi shuni ko‘rsatadiki, umumjamiyat miqyosida ishlab chiqarilgan tovarlarning katta qismi tashqi bozorlarda ayirbosh qilinadi. Bu esa, mamlakatlar uchun tashqi savdoni yanada rivojlantirish zarurligini taqozo etadi. Ushbu holat, asosan, Belgiya, Malayziya, Slovakiya, Chexiya va Estoniya singari mamlakatlarga tegishli bo‘lib, ular yalpi ichki mahsulotida eksport ulushi 50% dan ortiqroqni tashkil etadi.

Har qanday mamlakat uchun tashqi savdo roliga ortiqcha baho berish qiyin, albatta. Biroq J.Saks ta‘biri bilan aytganda: “Dunyoning xohlagan mamlakati iqtisodiy o‘sishi tashqi savdo asosidadir. Hali hech bir mamlakat jahon iqtisodiyotidan ajralgan holda sog‘lom iqtisodiyotni yarata olmagan”⁸⁰.

Hozirgi paytda ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning muhim omillaridan biri, davlatlarning xalqaro mehnat taqsimoti jarayonlariga ko‘proq tortilishidir. Mutaxassislarning fikricha, xalqaro mehnat taqsimoti tobora chuqurlashib borgani sari xalqaro tovarlar va xizmatlar ayirboshlash jarayonlarining ham ma‘lum darajada o‘sishi kuzatiladi. Kelajakda iqtisodiyoti taraqqiy etgan mamlakatlar ishlab chiqarishining ko‘proq tashqi bozorlarga tomon qaratilishi, rivojlanayotgan mamlakatlarda esa ichki bozorlarning tez va ekstensiv ravishda kengayib borishi taxmin qilinmoqda. Xalqaro savdoning erkin tamoyillar asosida rivojlanib borishi unda qatnashuvchi mamlakatlar uchun teng shart-sharoitlar yaratilishi zarurligini taqozo etadi. Jahon savdosida qatnashuvchi barcha mamlakatlar o‘z milliy ishlab chiqarishini rivojlantirish orqali tashqi savdoni doimiy ravishda takomillashtirib borishni maqsad qilib qo‘yadilar. Zaruriy hollarda esa u davlat tomonidan ma‘muriy-iqtisodiy dastaklar orqali faol tartibga solib turiladi. Tashqi savdoni tartibga solish, aynan umumiy iqtisodiy jarayonlarni davlat tomonidan tartibga solish tamoyillaridan kelib chiqadi.

⁸⁰ Сергеев П.В. Мировая экономика. М.: Юристпруденция. 2009., с 93

Tashqi savdoni rivojlantirish va doimiy ravishda takomillashtirib borish davlat tomonidan quyidagi chora-tadbirlarni amalga oshirish zarurligini talab etadi:

- tashqi savdoni rivojlantirishning aniq dasturlarini ishlab chiqish;
- tashqi savdo faoliyatini rivojlantirishning axborot tizimini yaxshilash;
- tashqi savdo faoliyati rivojlanishiga qo‘l keladigan zaruriy chora-tadbirlar tizimini ishlab chiqish va ularni amalga oshirish;
- tashqi savdo statistikasini doimiy tarzda yuritib borish;
- tashqi savdo faoliyati sohasida davlatlararo munosabatlarni keng yo‘lga qo‘yish;
- tashqi savdo faoliyati qatnashchilarini kredit mablag‘lari bilan ta‘minlash;
- eksport kreditlarini kafolatlash va sug‘urtalash bilan shug‘ullanadigan tizimlar faoliyatini yaxshilash;
- savdo ko‘rgazmalari, yarmarkalari, maxsus simpozium va konferensiyalar tashkil etilishini yo‘lga qo‘yish;
- tovarlar va xizmatlar eksportini rivojlantirish bo‘yicha reklama kompaniyalarini amalga oshirish.

Ma‘lumki, mamlakatlar tashqi savdosining rivojlanishi dunyo bozori konyunkturasiga bevosita bog‘liq bo‘ladi. Dunyo bozori konyukturasi tovarlar va xizmatlarning talabi va taklifi ta‘sirida shakllanadi va o‘zgarib turadi.

Dunyo bozori milliy doiradagi bozorlarga nisbatan o‘zining bir qator jihatlari bilan farq qiladi.

Birinchi, agar milliy bozor mamlakatdagi korxonalar o‘rtasidagi ishlab chiqarish aloqalariga bog‘liq bo‘lsa, dunyo bozori mamlakatlar tashqi iqtisodiy strategiyasiga bevosita bog‘liq bo‘ladi. Ikkinchi, jahon bozorida xalqaro narxlar tizimi amal qiladi.

Davlatlar orasida tovarlar ayirboshlash jarayonlarining tezlashuvida, shuningdek, savdoning globalashuvi va xalqaro integratsiya jarayonlari ham muhim rol o‘ynaydi. Globalashuv milliy iqtisodiyot barcha ishlab chiqarish sohalarini jahon iqtisodiy tizimi bilan yanada kuchliroq bog‘lanishi uchun yangi imkoniyatlarni yaratib beradi. Bunday vaziyat, ayrim hollarda kichik va o‘rta biznes subyektlari, shuningdek, yirik milliy tadbirkorlar faoliyatiga o‘zining salbiy ta‘sirini ham ko‘rsatishi mumkin. Biroq, aksariyat hollarda

globalizatsiya jarayonlari milliy iqtisodiyotni erkinlashtirish va uni yanada rivojlantirishning muhim omili bo‘lib xizmat qiladi¹.

Globallashtirilgan jahon iqtisodiyotida maqsadga muvofiq va samarali tashqi savdo siyosatini olib borish eng asosiy masalalardan biriga aylanadi. Ana shunday bir sharoitda mamlakatlar oldida tashqi savdoni takomillashtirish orqali milliy iqtisodiyot eksport salohiyatini yuksaltirish va dunyo bozoridan munosib o‘rinni egallash eng muhim vazifa hisoblanadi.

10.3. Tashqi iqtisodiy siyosat vositalari

Tashqi savdoni cheklash usullarining 50 dan oshiqroq turi mavjud. Ularning ayrimlari davlat g‘aznasini to‘ldirishga yo‘naltirilgan bo‘lsa, ba‘zilari umuman importni cheklashga va yana boshqasi esa eksportni cheklashga yoki rag‘batlantirishga yo‘naltirilgan. Amaliyotda tashqi savdoni tartibga solishning tarif va notarif usullaridan foydalaniladi.

Tarif usullariga import va eksport bojarini joriy qilish kirsar, notarif usullariga eksporterlar va ishlab chiqaruvchilarga subsidiyalar berish, kvotalash, litsenziyalash kabilar kiradi.

Bojxona bojlari, avvalo, import bojlari va eksport bojariga ajraladi.

Import bojlari davlat budjetini to‘ldirish maqsadida va ichki bozorlarga tushadigan chet el tovarlari oqimini tartibga solish uchun belgilanadi. Eksport bojlari mamlakat ichida talab ko‘p bo‘lgan mahsulotlar taqchilligining oldini olish maqsadida belgilanadi.

Boj olinadigan mahsulotlar, boj olinmaydigan mahsulotlar, olib kelish va olib ketish taqiqlangan mahsulotlar, shuningdek, bojxona bojlari stavkasi, ya‘ni ularning tartibga solingan ro‘yxati bojxona tariflari deb ataladi.

Bojxona tariflarini ishlab chiqarish, tabiiy farqlar (hayvonot va o‘simlik dunyosi), qayta ishlash darajasiga (xomashyo, yarim tayyor mahsulotlar, tayyor buyumlar) ko‘ra, taqsimlangan mahsulotlar ro‘yxatini o‘z ichiga olgan mahsulot sarxillovchilar (klassifikatorlari) asosida qurilgan.

Xalqaro savdoni tartibga solishda eng ko‘p qo‘llaniladigan usul bo‘lib tarif, ya‘ni importga solinadigan bojxona boji hisoblanadi.

Importga tariflarning maxsus va advalar turlari o‘zaro farqlanadi. Maxsus bojlar import qilinayotgan tovarlar birligiga nisbatan o‘rnatiladi. Masalan, 1 barrel neftga nisbatan 2 yevro.

Advalar bojlar import qilinayotgan tovar qiymatiga nisbatan ma’lum foiz tariqasida belgilanadi. Masalan, avtomobil xarid narxining 40%.

Tarif kiritilishi oqibatida iste’molchilar talabi arzon import tovaridan qimmat ichki tovarga yo‘naltiriladi. Iste’molchilarning o‘sgan to‘lovlari yuqori chegaraviy xarajatga ega, raqobatbardosh bo‘lmagan samarasiz ichki ishlab chiqarishni kengayishiga olib keladi.

Umuman olganda tariflarni kiritilishiga nisbatan bir-biriga zid fikrlar mavjud bo‘lib, bu tadbir mamlakat iqtisodiyoti holati, xususiyati va qo‘yilgan maqsadlar bilan asoslanadi.

Bojxona tariflarini kiritishni yoqlovchi mutaxassislar fikriga ko‘ra import tariflari:

- mamlakat mudofaa sanoatini himoya qilish imkonini beradi;
- mamlakatda bandlilik darajasi o‘shishini ta’minlaydi va yalpi talabni rag‘batlantiradi, importning nisbatan cheklanishi natijasida sof eksport o‘sadi va joriy operatsiyalar bo‘yicha to‘lov balansi holati yaxshilanadi;
- milliy iqtisodiyotdagi yangi tarmoqlarni himoya qilish uchun zarur;
- davlat budjeti daromadlarini to‘ldirish manbayi bo‘lib xizmat qiladi;
- milliy ishlab chiqaruvchilarni demping ko‘rinishidagi chet el raqobatidan himoya qiladi;
- iqtisodiyot tuzilishini qayta qurishni boshqarish vositasi hisoblanadi va ular yordamida mamlakat iqtisodiyotidagi ilg‘or siljishlar rag‘batlantiriladi va h.k.

Milliy iqtisodiyotning tiklanishi sharoitida ko‘pgina davlatlar o‘z ishlab chiqaruvchilarini chet el raqobatidan himoya qilish maqsadida proteksionizm siyosatini qo‘llaydilar. Aks holda, mahalliy korxonalar “sinishi” jamiyatda ishsizlik xavfini tug‘diradi.

Mamlakatlarda ta’rif mexanizmi orqali tashqi savdo siyosatini yuritish, birinchi navbatda ushbu mamlakatning asosiy tarmoqlari va yangi ishlab chiqarish sohalarining himoyalanganligiga ta’sir qiladi.

O‘zbekistonda avtomobilsozlik yangi va istiqbolli soha (tarmoq) hisoblanadi va tabiiyki tarifli himoyaga muhtoj.

Proteksianizm siyosatining muhim tamoyili ham shundaki, davlat tayyor mahsulotlarga bojni ko‘tarish va yarim tayyor mahsulotlarga esa uning miqdorini pasaytirish orqali tarmoqning haqiqiy himoyalanganligini yanada oshiradi.

Agar mamlakatlar bojxona ittifoqiga birlashsalar, unda bojxona tarifi barcha ishtirokchi mamlakatlar uchun ularning savdo munosabatlarida yagona bo‘lib qoladi. Bojxona tariflari miqdori alohida mamlakatlar iqtisodiyotida va jahon xo‘jaligida yuz berayotgan jarayonlar ta‘sirida yuzaga keladi. Jahonda importga bojxona bojlarining pasayish tendensiyasi kuzatilmoqda va u ikki tomonlama hamda ko‘p tomonlama muzokaralar asosida mamlakatlar tomonidan rag‘batlantiriladi va nazorat qilinadi.

Bojxona bojlarini joriy qilishni qo‘llovchi fikrlarga aksincha bo‘lgan mulohazalar ham mavjud. Chunki sanab o‘tilgan natijalarga boshqa usullar bilan kamroq yo‘qotishlar hisobiga ham erishsa bo‘ladi, degan fikrlar ham qaysidir darajada asoslidir.

Birinchidan, import tariflari iste‘molchilar turmush darajasining pasayishiga olib keladi.

Ikkinchidan, import tariflari kiritilishi oqibatida ular vositasida himoya qilinayotgan tarmoqlarda resurslar samarasiz sarflanadi.

Uchinchidan, tariflarni kiritish va ular stavkasini belgilash masalasida mamlakat imkoniyatlari xalqaro bitimlar bilan cheklangan.

Miliy ishlab chiqaruvchilarni xorijiy firmalar raqobatidan himoya qilishning muqobil usuli ularga bevosita subsidiya berish hisoblanadi.

Ishlab chiqarish subsidiyasining tariflardan afzalligi shundan iboratki, u bir tomondan, milliy ishlab chiqarishni o‘rishini ta‘minlasa, ikkinchi tomondan, iste‘molning mutlaq kamayishiga olib kelmaydi. Chunki ichki narxlar jahon narxlaridan qimmatlashmaydi.

Subsidiyalarni joriy qilgandan so‘ng ularni bekor qilish qiyin bo‘ladi, raqobat muhiti yo‘qoladi hamda bu xarajatlarni moliyalashtirish muammosi kuchayib boraveradi. Shuning uchun iqtisodiyotni tartibga solish, bandlik darajasini oshirish va yalpi talabni qondirish maqsadida fiskal va pul-kredit siyosatlari qo‘llaniladi. Ushbu siyosatlarni qo‘llashdan asosiy maqsad mamlakat ishlab chiqarishini

xalqaro raqobatdan himoya qilish, ishsizlik darajasini eng past holatga keltirish va xalq farovonligini oshirishdan iborat.

Jahon amaliyotida tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga solishning bilvosita usullariga qaraganda bevosita usullaridan kengroq foydalaniladi. Bevosita usullar mazmuniga ko'ra, iqtisodiy, ma'muriy, me'yoriy - huquqiy ko'rinishga ega bo'lishi mumkin.

Litsenziyalash va kvotalash iqtisodiy xarakterdagi bevosita usullar ichida keng tarqalgani hisoblanadi.

Litsenziyalash – bu, tashqi iqtisodiy operatsiyalarni amalga oshirishga davlat tashkilotlaridan ruxsat olishning ma'lum tartibidir. Tashqi iqtisodiy operatsiyalarga mahsulotlar, ishchi va xizmatchilar eksporti hamda moliya operatsiyalarini o'tkazish, xorijga ishchi kuchini ishga joylashtirish va boshqalar kiradi. O'zbekistonda litsenziyalar faqat davlat ro'yxatida qayd etilgan tashqi iqtisodiy faoliyat qatnashchilariga beriladi. Ularni boshqa yuridik shaxslarga berish taqiqlangan.

Mahsulotlar eksporti va importini litsenziyalash davlatga ular oqimini qattiq tartibga solish, ba'zi hollarda ularni vaqtincha chegaralash va shu asosda tashqi iqtisodiy taqchillik o'sishining to'xtash hamda savdo balansining tenglashtirish imkonini beradi.

Umuman, import mahsulotlarga beriladigan litsenziyalar quyidagi usullar yordamida joylashtiriladi.

1. Ochiq auksion – davlat litsenziyalarni yuqori baholarni taklif qilgan ishlab chiqaruvchilarga berishi.

2. Afzal ko'rish tizimi – davlat birinchi navbatda litsenziyalarni ishlab chiqarish hajmi jihatdan yirik bo'lgan firma va kompaniyalarga hech qanday shart va talablarsiz beradi.

3. Xarajat usuli – davlat litsenziyalarni yirik ishlab chiqarish quvvatlariga va resurslarga ega bo'lgan firma va kompaniyalarga beradi.

Mahsulotlar, shuningdek, ishchi va xizmatchilar eksporti va importiga litsenziyalar berish huquqiga O'zbekiston Respublikasining quyidagi boshqaruv tashkilotlari ega: Vazirlar Mahkamasi, Moliya, Adliya, Ichki ishlar, Sog'liqni saqlash, Xalq ta'limi vazirliklari, shuningdek, Markaziy bank.

Moliya operatsiyalarini o'tkazishga litsenziyalar, asosan, Respublika Moliya vazirligi va Markaziy bank tomonidan o'z va

xorijiy banklarga, moliya muassasalariga beriladi. Ular moliya-kredit muassasalariga mamlakat ichida va uning tashqarisida chet el valyutasi bilan o'preatsiyalarni amalga oshirish, xorijiy moliya-kredit muassasalariga esa ichki bozorda yuridik va jismoniy shaxslarga xizmat ko'rsatish huquqini beradi.

Litsenziyalash bilan bir qatorda jahon amaliyotida mahsulotlarni, shuningdek, ishchi kuchi eksport va importini chegaralash maqsadida kvotalash keng qo'llaniladi.

Bu usulning mohiyati shundan iboratki, unda vakolatli davlat yoki xalqaro tashkilot alohida mahsulotlar, xizmatlar, mamlakatlar va mamlakatlar guruhi bo'yicha ma'lum davrga eksport va importga miqdoriy yoki qiymat chegaralarini belgilaydi. Davlat tomonidan tartibga solish tadbiri sifatida kvotalash to'lov balanslarini ichki bozorda talab va taklifni balanslashtirish uchun muzokaralarda o'zaro kelishuvga erishish uchun qo'llaniladi. O'zbekistonda kvotalash xalq iste'moli mollarini va strategik xomashyoning muhim turlarini olib chiqishni chegaralash usuli sifatida qo'llanilmoqda.

Kvotalash faqat mahsulot oqimlarinigina emas, balki ishchi kuchi oqimlarini tartibga solishda ham qo'llaniladi. Ko'pgina rivojlangan mamlakatlar ichki mehnat bozorini himoyalash maqsadida xorijdan ishchi kuchi importiga kvotalar o'rnatadi.

Hozirgi vaqtda kvotalash bojlarga nisbatan ko'proq qo'llanilishiga ikkita sabab bor:

1. Tarif stavkalari xalqaro savdo kelishuvlariga asosan belgilanadi. Ayrim hollardan tashqari vaziyatlarda, mamlakatlar tarif stavkasini oshira olmaydilar va shuning uchun iqtisodiyotni raqobatdan himoya qilish maqsadida kvotalarga e'tiborni qaratishga majbur bo'ladi.

2. Himoyaga muhtoj tarmoqlar ham importga kvotalar joriy qilishni qo'llaydi. Chunki tarifni joriy qilishga nisbatan imtiyozli litsenziyalar olish osonroqdir.

Import kvotalari erkin raqobat sharoitiga ko'proq mos keladi. Tariflarga nisbatan kvotalarni joriy qilishdan ko'riladigan farovonlikdagi yo'qotishlar ikki holatda katta bo'ladi. Birinchidan, kvotalar mahsulotlar import qilayotgan milliy ishlab chiqaruvchilar yoki xorijiy firmalar monopol hukumronligi darajasini oshirsa. Ikkinchidan, importga litsenziyalar samarasiz joylashtirilsa.

Ko'pchilik hollarda eksportni davlat tomonidan rag'batlantirish tadbiri sifatida ko'pgina mamlakatlarda eksport subsidiyalari qo'llaniladi. Bunda tajriba - konstruktorlik ishlari va eksportga mo'ljallangan ishlab chiqarishni bevosita moliyalashtirish yoki bu maqsadlarga davlat budjetidan imtiyozli kreditlar berish ko'zda tutiladi.

Eksport subsidiyalari turli shakllarda qo'llaniladi. Bularga:

- eksportyor firmalarga yoki xorijiy sheriklarga past foizli kreditlar berish;
- reklama xarajatlarini davlat hisobidan qoplash, bozor konyukturasi haqida tekin axborot yetkazib berish;
- firmalarga ishlab chiqarish hajmidagi eksport ulushiga muvofiq soliq imtiyozlarini berish;
- bevosita subsidiyalash kiradi.

Eksport subsidiyalarining berilishi milliy ishlab chiqaruvchilarining tashqi bozorda raqobatbardoshligini oshiradi. Ammo importyor davlatlar tomonidan kiritiladigan kompensatsion import bojlari bu yutuqni yo'qqa chiqarishi mumkin. Oqibatda eksportyor davlat budjeti yo'qotishga uchraydi, importyor davlat budjeti esa qo'shimcha daromad ko'radi. Bu tadbir dempingga qarshi kurash ko'rinishlaridan biridir.

Dempingga qarshi qaratilgan bojlar jahon amaliyotida keng qo'llanilib, o'zida qo'shimcha import bojlarini aks ettiradi. Ular odatda, jahon narxlaridan yoki import qilayotgan mamlakat ichki narxlaridan past narxlar bo'yicha, eksport qilinayotgan mahsulotlarga o'rnatiladi. Bu bojlarni belgilash haqidagi qarorni xalqaro sud mahalliy ishlab chiqaruvchilar va sotuvchilar murojaatidan so'ng chiqaradi hamda uning miqdorini va to'lash tartibini belgilaydi. Masalan, dempingga qarshi bojlar o'z valyuta resurslarini to'ldirish maqsadida jahon bozoriga xomashyo resurslarini eksport qilishni ko'paytirgan sobiq ittifoqdosh respublikalarga nisbatan faol qo'llanilmoqda.

Eksportga tariflar yoki eksport bojlari kiritilishining oqibati import bojlari kiritilishi oqibatining aynan aksidir. Eksport bojlari kiritilishi sharoitida mahsulotlar ichki bahosi ularning tashqi bahosidan pasayadi. Bunday vaziyatlarda ichki iste'mol o'sadi, ishlab chiqarish va eksport kamayadi. Eksportga bojlarni joriy qilish natijasida milliy ishlab chiqaruvchilar yo'qotishga duch keladilar. Tashqi bozordagi

baholarga nisbatan ichki bahoning kamayishidan iste'molchilar yutuqqa erishsa, davlat esa daromadga ega bo'ladi.

Ixtiyoriy ravishda eksportni cheklash eksport kvotalarining bir turi bo'lib, xorij mamlakatlarining ayrim mamlakatlarga "ixtiyoriy" eksport miqdorlarini cheklashdan iborat.

Bu yerda "ixtiyoriy so'zi" shartli xarakterga ega. Chunki eksport qilayotgan mamlakat savdo siyosatida o'z hamkorlari tomonidan birorta noxushlikka duch kelmasligi uchun eksport miqdorini cheklaydi.

Ixtiyoriy ravishda eksportni cheklash ikki xil xususiyatga ega:

1. Ixtiyoriy ravishda eksportni cheklash milliy iste'molchilar uchun tarif va kvotalarni belgilashga nisbatan ancha sezilarsiz. Shuning uchun iste'molchilar ularni e'tiborsiz qabul qiladilar va hukumatga norozilik bildirmaydilar.

2. Ixtiyoriy ravishda eksportni cheklash sharoitida xorij iste'molchilari ular sotib olayotgan eksport mahsulotiga yuqoriroq narx belgilashlari mumkin.

Shunday qilib, xorijliklar ixtiyoriy ravishda eksportni cheklash sharoitida eksportyor ko'rgan yo'qotishlarni narxlarni oshirish hisobiga qoplashadi.

Savdo siyosatini amalga oshirishning ko'rib o'tilgan usullarining har biri ijobiy jihatlari bilan birga salbiy oqibatlarga ham ega. Mamlakat iqtisodiyotining raqobatdoshligi darajasi kuchayib borgani sari tashqi savdo liberallashtirib boriladi. Mamlakatning xalqaro savdo tashkilotlariga a'zo bo'lishi bu jarayonning qonuniy natijalaridan biridir. Tashqi savdoni erkinlashtirilishi iqtisodiyotda bozor munosabatlarini yanada rivojlantirishga olib keladi.

10.4. O'zbekistonda tashqi savdoni rivojlantirishning dolzarb masalalari

Eksport salohiyatini yuksaltirish, uning hajmini oshirish, tarkibini takomillashtirish, geografiyasini kengaytirish muhim va dolzarb vazifalardan biri bo'lib, mamlakatimizda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlarning eng murakkab vazifalari qatoriga kiradi. Respublikamiz eksport salohiyatini yuksaltirish makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlash, ishlab chiqarishni rivojlantirish, erkin

muomaladagi valyutaning kirib kelishini kuchaytirish, ijtimoiy masalalarni hal etish, ijtimoiy infratuzilmani kengaytirish, ishlab chiqarishni muntazam yangilab turishni kuchli tarzda rag‘batlantirish demakdir.⁸¹

Ma’lumki, mamlakatimizning iqtisodiy salohiyati eksport hajmini to‘xtovsiz oshirib borish imkoniyatini beradi. Bu borada tashqi iqtisodiy faoliyat samaradorligining asosiy ko‘rsatkichlaridan biri eksportning mahsulot va xizmatlar tarkibi hisoblanadi. Sobiq Ittifoq doirasidagi mehnat taqsimotiga ko‘ra, O‘zbekistonga xomashyo bazasi roli berilganligi respublikamiz eksport tovar tarkibida o‘z aksini topganligi hammaga ma’lum. Mustaqillik yillarida xomashyo tovarlarining eksportini sezilarli darajada qisqartirishga erishilgan bo‘lsa ham, hamon eksport nomenklaturasida xomashyo hamda to‘liq qayta ishlanmagan tovarlar ustunlik qilmoqda va ustiga-ustak, ularning sifati ham jahon standartlariga to‘g‘ri kelmaydi.

Jahon tajribasining guvohlik berishicha, bir turdagi mahsulotni ko‘plab miqdorda eksport qilishga moslashish mamlakat iqtisodiyotini ushbu mahsulotning jahon bozori konyunkturasiga bog‘liq qilib qo‘yadi.

Hukumatimizning bosqichma-bosqich olib borayotgan tashqi iqtisodiy siyosati natijasida O‘zbekiston eksportida mustaqillik yillarida sezilarli tarkibiy o‘zgarishlarga erishildi.

Eksport hajmining o‘shishi bugungi kunda paxta tolasi, qimmatbaho metallar va turli xomashyo yetkazib berish hisobiga emas, balki, asosan, avtomobillar, neft-kimyoy va metall mahsulotlari, mineral o‘g‘itlar, ipkalava va gazlama, trikotaj mahsulotlari, sim-kabel mahsulotlari, qurilish materiallari va boshqa shu kabi ko‘plab eksport tovarlari hajmi va turlarini ko‘paytirish evaziga ta’minlanmoqda.

Buni eksport hajmida tayyor mahsulotlar va xizmatlarning ulushi 53 foizdan oshgani, paxta tolasining ulushi esa 8 foizgacha kamaygani ham yaqqol tasdiqlaydi.

Eksportning rivojlanishiga salbiy ta’sir ko‘rsatadigan omillardan biri bu, eksport nomenklaturasi tarkibining torligi va deyarli o‘zgarmasligi sharoitida ayrim eksport xomashyo mahsulotlarining hajmini oshira borishdir. Buning oqibatida, ya’ni ma’lum bir tovarga eksport taklifining oshirilishi natijasida narxlarning tushishi va eksport samaradorligining kamayishi kuzatiladi va bu, o‘z navbatida, respublika valyuta tushumlari

⁸¹ Gulyamov S. Makroiqtisodiy barqarorlik va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish.//Iqtisodiyot va ta’lim// 2012, №2, 5-b.

hajmiga putur yetkazadi.

Shu bilan bir qatorda eksport nomenklaturasi ham yetarlicha keng qamrovli emas. O‘zbekistonning eksport nomenklaturasi atigi 300 turdagi tovarlarni o‘z ichiga oladi. Agar ushbu ko‘rsatkichni solishtiradigan bo‘lsak, Xitoy 50000 turdagi tovarlarni eksport qiladi.

Bu ma’lumotlar O‘zbekistonning eksport tovarlari tarkibining nihoyatda torligini hamda milliy iqtisodiyotimiz hamon xomashyo bozorlariga sezilarli darajada bog‘liqligini ko‘rsatadi.

Ushbu masalada, faqat xomashyo eksportigagina tayanish mumkinmi, degan savol tug‘iladi. Albatta, mamlakatning xomashyo resurslariga boyligi, uning jahon bozorlarida nisbatan oson sotilishi nuqtayi nazaridan afzallikka egaligini tan olish kerak. Lekin mamlakatning xomashyo resurslariga boyligi bir qator sabablarga ko‘ra iqtisodiyotning, jumladan tashqi savdoning ijobiy rivojlanishiga yetarli asos bo‘la olmaydi:

- xomashyo eksport qiluvchi mamlakat jahon xomashyo bozorlari konyunkturasi va narxlar dinamikasiga bog‘liq bo‘ladi;

- xomashyo eksporti nisbatan yuqori bo‘lmagan qo‘shimcha yaratilgan qiymat bilan bog‘liq bo‘lib, xomashyoning bahosi uning tabiiy cheklanganligiga asoslangan bo‘ladi.

10.2-jadval

O‘zbekistonda 2007–2014-yillardagi eksport-import operatsiyalari dinamikasi⁸²

Yillar	YaIM mlrd. Dollar	Eksport mln. dollar	Import mln. dollar	Eksport—import saldosı mln.dollar	Eksportning YaIM dagi ulushi, foizda	Importning YaIM dagi ulushi, foizda
2007	22,31	8991,5	6728,1	2263,4	40,3	30,2
2008	28,61	11493,3	9704	1789,3	40,2	33,9
2009	32,81	11771,3	9438,3	2333	35,9	28,8
2010	38,98	13023,4	9175,8	3847,6	33,4	23,5
2011	45,3	15021,3	11344,6	3676,7	33,1	25
2012	51,17	13599,6	12816,5	783,1	26,6	25
2013	56,8	15584,1	13946,9	1637,2	27,4	24,5
2014	62,6	14089,8	13913,2	176,6	22,5	22,2

⁸² O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi “O‘zbekiston Respublikasi yillik statistik to‘plami” ma’lumotlari asosida shakllantirildi.

Yuqoridagi fikrlarni umumlashtirib shuni aytish mumkinki, mamlakat eksport, asosan, ayrim turdagi tovarlar yoki xomashyoga bog‘liq bo‘lsa, ularga bo‘lgan jahon bozori konyunkturasining salgina o‘zgarishi ham mamlakat eksport tushumlarining keskin qisqarishiga olib keladi. Bunday holatning oldini olish uchun, bir tomondan, eksport nomenklaturasini kengaytirish va umumiy eksportda har bir turdagi xomashyo mahsuloti ulushini qisqartirishga erishish muhim bo‘lsa, boshqa tomondan, xalqaro xomashyo eksportidagi O‘zbekistonning hissasi salmoqli ekanidan foydalanib, eksportimizning asosini tashkil etuvchi xomashyo jahon bozorlari konyunkturasiga ta’sir eta olishni, uni boshqarishni o‘rganishimiz va bunga erishishimiz kerak.⁸³

Albatta, ba’zi bir hollarda va alohida davrlarda jahon bozorlari konyunkturasining o‘zgarishini sabab qilib ko‘rsatish mumkin. Biroq bu borada asosiy sabablar ichki sabablar bo‘lib, birinchi navbatda eksportni tartibga soluvchi va rag‘batlantiruvchi yagona davlat siyosatining yo‘qligi va eksportga ko‘maklashish aniq chora-tadbirlari mexanizmining ishlamasligi hisoblanadi.

O‘zbekistonda mustaqillik yillarida eksportni, uning o‘ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqqan holda, rivojlantirishga, ya’ni uning hajmini ko‘paytirish, geografiyasini va tarkibini birmuncha kengaytirishga erishilganligini namoyon etmoqda.

O‘tgan 2014-yilda 500 dan ziyod yangi korxonalar, birinchi navbatda, kichik biznes subyektlari eksport faoliyatiga jalb etildi. Tashqi savdo balansidagi ijobiy saldo 180 million dollarni tashkil qildi.

Ko‘rilayotgan davrlarda mamlakatimiz eksport hajmi import hajmiga nisbatan ko‘p bo‘lgan. Jadval ma’lumotlari tahlili shuni ko‘rsatadiki, bu davrda mamlakatimiz eksport hajmi qariyb 5 barobarga, import hajmi esa 4,7 barobarga oshgan (10.2-jadval).

Eksportga mahsulot ishlab chiqarishni har tomonlama rag‘batlantirish va milliy valyutamizning barqarorligini ta’minlash: “...bugungi kunda eng dolzarb bo‘lib, uni hal etmasdan iqtisodiyotimizning

⁸³ I. A. Karimov Barcha reja va dasturlarimiz vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi./Xalq so‘zi 22.01.2011

barqaror rivojlanishini ta'minlash haqida so'z yuritib bo'lmaydi"⁸⁴.

Qisqacha xulosalar

Tashqi iqtisodiy siyosat – davlatning o'zaro foydali tashqi aloqalarni rivojlantirish, mamlakat iqtisodiyotini jahon xo'jaligi bilan integratsiyalashuvini ta'minlashga qaratilgan siyosatidir.

Savdo siyosati – budjet-soliq siyosatining tashqi savdo hajmlarini soliqlar, subsidiyalar, valyuta nazorati va import yoki eksportni to'g'ridan to'g'ri cheklashlar orqali tartibga solishni o'z ichiga olgan nisbatan mustaqil yo'nalishidir.

Tashqi savdoni tartibga solishning usullari: tarif va notarif usullar.

Tarif usullariga import va eksport bojlarini joriy qilish kiradi, notarif usullariga eksporterlar va ishlab chiqaruvchilarga subsidiyalar berish, kvotalash, litsenziyalash kabilar kiradi.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. Tashqi savdo nima?
2. Tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga solish organlari qaysilar?
3. Bojxona tarifi nima?
4. O'zbekistonda tashqi iqtisodiy siyosat va uni amalga oshirish tamoyillari nimalar?
5. Tashqi iqtisodiy siyosat vositalariga nimalar kiradi?

⁸⁴ Karimov I. A. 2010-yilda mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2011-yilga mo'ljallangan eng muhim ustuvor yo'nalishlarga bag'ishlangan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining majlisidagi ma'ruzasi. T.:Xalq so'zi 2011-yil, 22-yanvar.

11-BOB. XUSUSIYLASHTIRISH, MONOPOLIYAGA QARSHI SIYOSAT VA RAQOBATNI RIVOJLANTIRISH YO‘NALISHLARI

11.1. Davlatning monopoliyaga qarshi aralashishining obyektiv zaruriyati

Bozor iqtisodiyotida har kimning farovonligi bozorda o‘ziga qarashli tovarni: o‘z ishchi kuchini, malakasini, o‘zi ishlagan buyumni, xususiy yer uchastkasini yoki tijorat operatsiyalarini tashkillashtirish mahoratini va shu kabilarni qanchalik muvaffaqiyatli sota olishi bilan aniqlanadi. Kim xaridorga eng yaxshi tovarni va eng nafli shartlar bilan taklif qilsa, u raqobatda yutib chiqadi va farovonligini oshirishga o‘zi uchun yo‘l ochib beradi. Iqtisodiyotda raqobat ruhi taraqqiyotning yordamchi “dvigateli” (harakatga keltiruvchi omili) bo‘lib xizmat qiladi va insonlarning xo‘jalik faoliyati shakllarida sezilarli iz qoldiradi. Raqobatchilar bilan bo‘lgan iqtisodiy vaziyat ko‘pincha asosli ravishda “kurash” so‘zi bilan ta’riflanadi, adabiyotda bozorning har xil modellarida turlicha namoyon bo‘ladigan “raqobat kurashi” ifodasi odatdagidek bo‘lib qoldi.

Xo‘jalik subyektlari ixtiyorida bo‘lgan monopollik hukmronligi darajasiga bog‘liq ravishda quyidagi bozor modellarini (strukturasini) ajratib ko‘rsatishadi: 1) mukammal raqobat bozori; 2) monopolistik raqobat; 3) oligopoliya; 4) sof monopoliya. Agar nomlangan strukturalarning birinchisida firmalar hech qanday monopoliya hukmronligiga ega bo‘lmasalar-da, to‘rtinchisida – bir firma bozorda absolyut monopollik holatini amalga oshiradi.

Monopollikka qarshi siyosat monopoliya bozor raqobatini siqib chiqarishi natijasida jamiyat iqtisodiy va o‘zga talofatlar ko‘radi, degan xulosaga asoslanadi. Demak, jamiyat monopoliya taraqqiyotiga to‘siq bo‘lishi yoki u bor joyda uning faoliyatini to‘xtatishga yordam berishi orqali iqtisodiy foyda oladi. Amaliyotning ko‘rsatishicha, ayrim firmalar monopollik hukmronligining kuchayishi ijtimoiy talofotlarga olib keladi: birinchidan, bu talofotlar iste’molchilarga firma-monopolistlar

mahsuloti uchun raqobat bozorlaridagi xuddi shunday tovarlarga qaraganda ancha yuqori narxlar to'lashlarida namoyon bo'ladi; ikkinchidan, firma tomonidan monopollik hukmronligini egallash ko'pincha yuqori narxlarni ushlab turish maqsadida tovar ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishni rejalashtirilgan cheklanishiga olib keladi, bu esa monopoliya resurslarni turli tarmoqlar orasida samarasiz taqsimotini tug'dirishini anglatadi; uchinchidan, monopoliya ko'pincha ishlab chiqarishning texnik turg'unligiga, mahsulot sifatining, mehnat sharoitining yomonlashishiga va shu kabilarga olib keladi.

Monopolizmning iqtisodiyotdagi bu va boshqa salbiy tomonlari davlatlarni monopollikka qarshi siyosatni ishlab chiqishga va qo'llashga majbur qiladi – monopolistik faoliyatni ogohlantirish, cheklash va to'xtatishga yo'naltirilgan davlat hokimiyatining kompleks chora-tadbirlari, bozorning barcha xo'jalik subyektlarini imkon darajasida teng raqobat sharoitlari bilan ta'minlash va insofsiz raqobat kurashiga yo'l qo'ymaslik.

“Monopoliya” atamasining kelib chiqishi bozorga oid tushunchalardan (ya'ni, grekcha “monoc” - yagona, bitta va “poleo” - sotaman) tarkib topsada, biroq uning iqtisodiy asoslari aslida ishlab chiqarishga borib taqaladi. Monopoliyani quyidagicha ta'riflash o'rinli deb hisoblaymiz: monopoliya – monopol yuqori narxlarni o'rnatish hamda monopol yuqori foyda olish maqsadida tarmoqlar, bozorlar va yaxlit makroiqtisodiyot ustidan hukmronlikni amalga oshiruvchi yirik korxonalar (firma, korporatsiyalar)ning birlashmalari.⁸⁵

Monopoliyalar vujudga kelishining moddiy asosi ishlab chiqarishning to'planishi hisoblanadi. Ishlab chiqarishning to'planishi ishlab chiqarish vositalari, ishchi kuchi hamda mahsulot ishlab chiqarish hajmining yirik korxonalarda to'planishini namoyon etadi.

⁸⁵ Bu mazmundagi ta'riflar quyidagi manbalarda ham berilgan: Шишкин А.Ф. Экономическая теория: Учебное пособие для вузов. 2-е изд. Кн.1. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1996, 597-б.; Борисов Е.Ф. Экономическая теория: учеб. – 2-е изд., перераб. и доп. - М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2005, 208-б.; Основы экономической теории. Политэкономия: Учебник /Под ред. д-ра экон. наук, проф. Д.Д.Москвина. Изд. 3-е, исправл. – М.: Едиториал УРСС, 2003, 499-б.

Ishlab chiqarish to'planishining asosiy sababi bo'lib olinayotgan foyda hajmining ko'payishi hisoblanadi. Foydani muntazam ravishda ko'paytirib borish maqsadida tadbirkor olingan qo'shimcha mahsulot (foyda)ning bir qismini kapitallashtiradi, ya'ni unga qo'shimcha ishlab chiqarish vositalari va ishchi kuchi sotib oladi. Bu esa ba'zi bir korxonalarining o'sishi hamda ishlab chiqarish miqyoslarining kengayishiga olib keladi. Shu bilan birga raqobat amaldagi kapitalning ixtiyoriy yoki majburiy birlashtirish, markazlashtirish tendensiyasini keltirib chiqaradi. Shunday qilib, ishlab chiqarish to'planishining moddiy asosi bo'lib kapitalning to'planishi va markazlashuvi hisoblanadi.

Kapitalning to'planishi – bu, qo'shimcha qiymatning bir qismini jamg'arish (kapitallashtirish) natijasida kapital hajmining oshishidir. Bu jarayon quyidagi ko'rsatkichlar orqali tavsiflanadi: korxonadagi ishlovchilar soni, korxonaning ishlab chiqarish quvvati, qayta ishlanayotgan xomashyo miqdori, tovar aylanmasi hajmi, foyda hajmi.

Kapitalning to'planishi kapitalning markazlashuvi jarayoni bilan yanada to'ldiriladi. Kapitalning markazlashuvi – bu, bir kapital tomonidan boshqa birining qo'shib olinishi yoki bir qancha mustaqil kapitalning aksiyadorlik jamiyati shaklida ixtiyoriy birlashishi orqali kapital hajmining o'sishidir.

Monopoliyalarning turlarini bir necha mezonlarga ko'ra ajratish mumkin.

1. Bozorni qamrab olish darajasiga ko'ra: sof monopoliya, oligopoliya va monopsoniya.

2. Monopoliyaning vujudga kelishi sababi va tavsifiga ko'ra: tabiiy monopoliya, legal monopoliya, sun'iy monopoliya.

Monopoliyaning iqtisodiy taraqqiyotga ta'sir qiluvchi ijobiy va salbiy tomoni mavjud. Uning ijobiy tomoni, asosan, quyidagi ikkita jihat orqali namoyon bo'ladi:

1) monopoliya ma'lum tarmoqlarda nisbatan samarali amal qiladi va xarajatlarning tejalishiga olib keladi;

2) monopolist bo'lmagan, mayda, raqobatlashuvchi soha korxonalariga nisbatan monopolistik korxonalarda ishlab

chiqarishga ilmiy-texnika taraqqiyoti yutuqlarini joriy etish uchun ko'proq rag'bat va imkoniyat mavjud bo'ladi.

Monopoliyaning salbiy tomoni sifatida quyidagi jihatlarni ko'rsatish mumkin:

- 1) resurslarning oqilona taqsimlanmasligi;
- 2) daromadlardagi tengsizlikning kuchayishi;
- 3) iqtisodiy turg'unlik va fan-texnika taraqqiyotining sekinlashuvi;
- 4) iqtisodiyotda demokratik harakatlarning to'sib qo'yilishi.

Bundan ko'rinadiki, monopolistik faoliyat iqtisodiy rivojlanishiga ancha jiddiy ta'sir ko'rsatishi, taraqqiyot yo'liga g'ov bo'lishi ham mumkin. Shunga ko'ra, bugungi kunda deyarli barcha mamlakatlar iqtisodiyotida monopoliyalarni davlat tomonidan tartibga solish chora-tadbirlari qo'llanilib, bu monopoliyaga qarshi siyosat deb ataladi.

Raqobatning amal qilishi ma'lum shart-sharoitlar mavjud bo'lishini taqozo qiladi. Bu shart-sharoitlar faqat bozor munosabatlari qaror topgan muhitda bo'lishi mumkin. Shunday ekan, bozor iqtisodiyotini yuzaga keltirish ayni vaqtda raqobatchilik muhitining shakllanishini bildiradi.

Bozor munosabatlari rivojlangan mamlakatlarda raqobatchilik muhiti uzoq davr davomida, o'z-o'zidan, evolyutsion yo'l bilan vujudga kelgan. Bu asta-sekin erkin raqobat muhitini keltirib chiqargan.

Iqtisodiyotda monopollashuv prinsiplari kuchayib borishi bilan raqobat cheklanadi, shu sababli raqobatchilik muhitini vujudga keltirishda davlat ham qatnashadi. Bu esa, yuqorida ta'kidlanganidek, davlatning monopoliyalarga qarshi siyosatida o'z aksini topadi. Har bir mamlakatdagi aniq vaziyat, ya'ni iqtisodiyotning monopollashuv darajasi uning miqyosi va tavsifiga qarab, bu siyosat erkin raqobat muhitini yangidan yaratish, uni saqlab qolish, zarur bo'lganda qaytadan tiklash, raqobat usullarini qaror toptirish kabilarga qaratiladi.

11.2. Xususiylashtirish va davlat tasarrufidan chiqarishning mohiyati, shakllari va usullari

Xususiylashtirish – iqtisodiy tushuncha bo‘lib, mulkka egalik huquqini davlatdan firmalar va alohida shaxslarga berilishi, xususiy sektorga davlat xizmatlari ko‘rsatilishini cheklashni yoki xususiy tashabbuskorlik uchun keng imkoniyatlar berish maqsadlarida davlatning faoliyat sohasini toraytirishni bildiradi. Xususiylashtirishda ikki asosiy vazifani hal etishdan iborat:

1. Mulk o‘zining huquqiy egasini topadi.
2. Xususiylashtirish ko‘p ukladli iqtisodiyotni va rag‘batlantiruvchi raqobatni, turli mahsulot ishlab chiqaruvchi muhitni vujudga keltiradi.

Shakllanayotgan xususiy mulk ikki turdan iborat:

1. Yakka tartibda faoliyat ko‘rsatuvchi tadbirkorlarning, dehqon va fermerlarning xususiy mulki.
2. Aksiyadorlar jamiyatlaridagi aksiyalar, uyushmalardan iborat bo‘lgan kooperativ xususiy mulk.

Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish xususiylashtirishdan tashqari, bu mulk hisobidan boshqa nodavlat mulk shakllarining vujudga keltirishni ham ko‘zda tutadi. U bir qator yo‘llar bilan amalga oshiriladi: davlat korxonalarini hissadorlik jamiyatiga aylantirish, davlat korxonasini sotib, uni jamoa mulkiga aylantirish; mulkni qiymatga qarab chiqarilgan cheklar (vaucher) bo‘yicha fuqarolarga bepul berish; mulkni ayrim tadbirkor va ish boshqaruvchilarga sotish; ayrim davlat korxonalarini chet el firma va fuqarolariga sotish yoki qarz hisobiga berish; davlat mol-mulkini auksionlarda kim oshdi savdosi orqali sotish va h.k.

Xususiylashtirishning usullari ham turli-tuman bo‘lib, ularni 3 guruhga ajratish mumkin: 1) davlat mulkini bepul bo‘lib berish orqali xususiylashtirish; 2) davlat mulkini sotish orqali xususiylashtirish; 3) davlat mulkini bepul bo‘lib berish hamda sotishni uyg‘unlashtirish orqali xususiylashtirish.

Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishning ko‘rsatib o‘tilgan yo‘llari hamda usullaridan qaysi birini tanlash undan kutilgan maqsadga bog‘liq. Masalan, Rossiyada davlat

mulkini vaucher orqali bepul taqsimlash usuli qo'llanildi. Bundan ommaviy xususiylashtirishdan ko'zlangan maqsad qisqa muddat ichida cheklar bozorini joriy etish hisobiga mulkdorlarning g'oyat keng qatlamini vujudga keltirishdan iborat edi. Agar tadbirkorlikni rag'batlantirish ko'zda tutilsa, xususiylashtirish tanlab olingan ozchilik o'rtasida o'tkaziladi. Agar xususiylashtirish chetdan kapitalning kirib kelishiga, yo'l ochishi zarur bo'lsa, davlat mulkini xorijiy tadbirkorlarga berish shaklida amalga oshiriladi. Mulzni davlat tasarrufidan chiqarishda ayrim usullarga ustuvorlik berish boshqa usullarni qo'llashni rad etmaydi, aksincha, ularni ham qo'llash zarurligini bildiradi. Masalan, korxonaga jamoasiga ustunlik berilib, davlat mulkini aksiyalashtirish, bu aksiyalarni sotib olishda shu jamoadan tashqari kishilar va chet el kapitalining ishtirok etishi ham bo'lishi mumkin. Mulzni davlat tasarrufidan chiqarish sharoitiga qarab pulli, pulsiz yoki imtiyozli tarzda o'tkaziladi. O'z shakli va usulidan qat'i nazar bu tadbir xilma-xil mulkchilikni vujudga keltirishni ta'minlaydi, chunki davlat mulki hisobidan nodavlat mulkining barcha shakllari va turlari rivojlanadi.

Mulzni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish mulkchilikning rivojlanishiga to'sqinlik qilayotgan davlatning monopol hukmronligiga chek qo'yib, jamiyatda faollik ko'rsatayotgan erkin tadbirkorlik tashabbusiga keng yo'l va imkoniyatlar ochib berishdan iborat. Aslida xususiylashtirish iqtisodiyotning davlat zimmasidan soqit qilish yo'llaridan biri bo'lib, davlat mulkini ma'lum darajada haqiqiy egalari – fuqarolarga berish demakdir. Ko'pincha xususiylashtirish – bu, davlat mulkini ishlovchilarga berish, deb talqin qilinadi. Aslida mamlakatning barcha aholisiga davlat mulkini bo'lib berib bo'lmaydi, bunda aholining hammasi mulkka ega bo'lib, ishlab chiqarishni tashkil etish, uni boshqarish ishlab chiqarish hamda mahsulotni ayirboshlash kabi mashaqqatli ishlarni o'z zimmasiga olavermaydi.

Davlat mulkini uning tasarrufidan chiqarish jarayonida, avvalambor, xususiylashtirish yo'li bilan yaxshi iqtisodiy natijalarga erishgan mamlakatlar tajribasidan to'laroq foydalanish va ular yo'l qo'ygan xatolar takrorlanmasligi kerakki, bu bilan bozor iqtisodiyotining rivojlanishini ta'minlashi mumkin.

Xususiylashtirishni amalga oshirish uchun davlat mulkini xususiylashtirishning keng ko‘lami dasturini ishlab chiqarish zarur.

Huquqiy jihatdan xususiylashtirilgan barcha korxonalariga erkin iqtisodiy xo‘jalik yuritish huquqi berilishi va davlat sektori bilan teng imkoniyatlarga ega bo‘lishi kerak. Davlat sektoriga nisbatan bu korxonalariga soliqlarni birmuncha kamaytirish va ayrimlarini ma‘lum muddatga soliqdan ozod qilish zarur.

Xususiylashtirish natijasida aholi orasida ijtimoiy jihatdan tabaqalanish yuz beradi va kishilarning bajargan ishiga qarab oladigan haqi turlicha bo‘lib, aholining daromadlarida ham tabaqalanish yuz beradi. Kishilar turli sohalarda, masalan, biznesda turli shakllardagi mulkka ega bo‘lib, aksiya sotib olish va korxonalar mulkida o‘z hissalarini oshirib borishga harakat qiladilar.

Xususiylashtirish orqali korxonalar davlat tasarrufidan chiqarilib, ma‘lum jamoa va shaxslarga sotilgandan keyin faoliyatlarini bozorning shafqatsiz raqobat qonunlari asosida tashkil etadi. Bozor korxonalarining yashovchanligini va ularni doimo raqobat kurashida o‘z manfaatlarini himoya qilishga majbur etadi. Mabodo korxonalar raqobat kurashiga dosh berolmay sinso, oldingi davrdagidek davlat budjetidan mablag‘ hisobiga uni saqlab qolish hollariga xususiylashtirish orqali barham beriladi.

Xususiylashtirish mulkning bir shaklidan ikkinchi shakliga o‘tishni aks ettirmasligi kerak, balki xususiylashtirish oldiga qo‘yilgan vazifa katta bo‘lib, ya‘ni xususiylashtirish orqali, avvalo, barcha sohani o‘z qaramog‘ida turli uslublar orqali birlashtirib turgan davlat hukmronligini iqtisodan ajralish uchun bir qancha tadbirlarni ishlab chiqish kerak bo‘ladi.

Birinchi prezidentimiz iqtisodiy islohotlarni yanada chuqurlashtirishda quyidagi ustuvor vazifalar belgilab berdi:

1. Xususiylashtirishni yanada chuqurlashtirish va amalda mulkdorlar sinfini shakllantirish.

2. Kichik va o‘rta biznesni rivojlantirish.

Bu vazifalar Prezidentning 1994-yil 21-yanvardagi: “Iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish, xususiy mulk manfaatlarini himoya qilish va tadbirkorlikni rivojlantirish chora – tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmonida belgilab berildi.

2001–2005-yillarda xususiylashtirish jarayonida, ya’ni iqtisodiy islohot xususiy mulk davlat tasarrufidan chiqarilib xususiylashtirilganida ular yanada chuqurlashtirildi, davlat aralashuvi cheklab borildi. Chet el sarmoyalari jalb qilindi. 2005–2010-yillarda iqtisodiyot, xususiy mulkni deversifikatsiyalash, modernizatsiyalash, ishlab chiqarishni lokalizatsiyalash masalalari kiritildi.

O‘zbekistonda mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishga yondashuvning muhim xususiyati – uni dasturlar asosida bosqichma-bosqich amalga oshirishdan iborat. 1992–1993-yillar xususiylashtirishning **birichi bosqichini** o‘z ichiga olib, bu bosqichda xususiylashtirish jarayoni umumiy uy-joy fondini, savdo, mahalliy sanoat, xizmat ko‘rsatish korxonalarini hamda qishloq xo‘jalik mahsulotlarini qayta ishlash tizimini qamrab oldi. Yengil, mahalliy sanoatga, transport va qurilishga, boshqa tarmoqlarga qarashli ayrim o‘rta va yirik korxonalar keyinchalik sotib olinish huquqi bilan ko‘proq ijro korxonalariga, jamoa korxonalariga, yopiq turdagi aksionerlik jamiyatlariga aylantirildi. Aksiyalarning nazorat paketi davlat ixtiyorida saqlab qolindi.

Xususiylashtirishning birinchi bosqichida davlat xalq xo‘jaligining iqtisodiy jihatdan samarasiz bo‘lgan, biroq butun mamlakatning iqtisodiy taraqqiyotida muhim rol o‘ynaydigan ayrim sektotlarini, ayrim korxonalarni saqlab turishni va mablag‘ bilan ta’minlash vazifalarini o‘z zimmasiga oldi.

Iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishning birinchi bosqichi natijasida kichik xususiylashtirish amalda tugallandi, davlat mulkini boshqarish va uni mulkchilikning boshqa shakllariga aylantirish uchun kerak bo‘lgan muassasalar tizimi vujudga keltirildi.

Savdo, aholiga maishiy xizmat ko‘rsatish, mahalliy sanoat korxonalari xususiy va jamoa mulki qilib berildi. Natijada 1997-yilda savdo-sotiq hajmi va umumiy ovqatlanish yalpi mahsulotining 95 foizdan ortiqrog‘i davlatga qarashli bo‘lmagan sektorga to‘g‘ri keldi. Uy-joylarni xususiylashtirish jarayonida ilgari davlat ixtiyorida bo‘lgan bir milliondan ortiq kvartira yoki davlat uy-joy fondining 95 foizdan ortiqrog‘i fuqarolarning xususiy mulki bo‘lib qoldi.

Davlat ijtimoiy dasturida belgilab berilgan **ikkinchi bosqich** 1994-1995-yillarga to'g'ri keldi. Bu bosqichda ko'plab o'rta va yirik korxonalar hissadorlik jamiyatlariga aylantirildi hamda ularning aksiyalari respublika qimmatbaho qog'ozlar bozorining asosini tashkil etdi. Davlat mulki hissadorlikka aylantirilishi bilan bir qatorda kichik xususiy biznes korxonalari qizg'in tashkil qilindi.

Mulki davlat tasarrufidan chiqarishning va xususiylashtirishning bu bosqichda ochiq turdagi aksionerlik jamiyatlarini vujudga keltirish, davlat mulkini tanlov asosida hamda kim oshdi savdosida sotish amaliyotga joriy qilindi. Ko'chmas mulk va qimmatli qog'ozlar bozorining yangi muassasalari barpo etildi.

Mulki davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishdan keladigan samara ikki yoqlama tavsifga ega. Bir tomondan, u aholining bo'sh turgan mablag'larini o'ziga jalb qilib, ularning bozorga tazyiqini pasaytiradi. Ikkinchi tomondan, yangi mablag'larni ishlab chiqarishga jalb etish va tovar ishlab chiqaruvchilar o'rtasida raqobatni yuzaga keltirish uchun sharoit yaratadi. Bu yyerda shuni ta'kidlash lozimki, xususiylashtirish iqtisodiyotning davlatga qarashli bo'lmagan sektorini shakllantirishning yagona yo'li emas. Tashabbuskorlik asosida yakka tartibdagi xususiy mulkchilikka asoslangan, shuningdek, turli xil kooperativlar, shirkatlar, ma'suliyati cheklangan jamiyatlar ko'rinishidagi kichik va o'rta korxonalarni tashkil qilish - ikkinchi qudratli jarayon hisoblanadi.

Respublika iqtisodiyoti 1996-yildan boshlab mulki davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishning **uchinchi bosqichiga** kirdi. Bu bosqich davrida (1996–1998-yillar) xususiylashtirilmaydigan obyektlar ro'yxatiga kirmagan barcha obyekt va korxonalar (jami 3146 ta) davlat tasarrufidan chiqarildi.

Xususiylashtirish jarayonlarining **to'rtinchi bosqichi** (1998–2002-yillar)ning asosiy vazifalari sifatida davlat budjetiga xususiylashtirishdan tushgan mablag'larni yo'naltirish, xususiylashtirilgan korxonalariga xorijiy investisiyalarni jalb etish, boshqaruv samaradorligini oshirish va mulkchilikning yangi munosabatlarini to'laqonli amal qilishi uchun sharoitlar yaratish tadbirlarini amalga oshirish belgilandi.

O‘zbekistonda davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish jarayonlarining so‘nggi - **bashinchi bosqichi** O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2003-yil 24-yanvardagi “O‘zbekiston iqtisodiyotida xususiylashtirishning ulushi va ahamiyatini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni bilan bog‘liq. Iqtisodiy nochor davlat korxonalarini davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish jarayonini jadallashtirish, shuningdek, mazkur korxonalarini modernizatsiyalash va barqaror rivojlantirish uchun to‘g‘ridan to‘g‘ri investitsiyalarni jalb etish maqsadida xususiylashtirilgan obyektlarga narx belgilashning samarali mexanizmi joriy etildi. Xususan, xususiylashtirilgan korxonalar davlat aktivlarining boshlang‘ich narxlarini sekin-asta pasaytirib borish hamda davlat, iqtisodiy nochor korxonalarini va past likvidli obyektlarni nol darajadagi xarid qiymati bo‘yicha tanlov asosida investitsiya majburiyatlarini qabul qilish sharti bilan investorlarga sotish tartiblari tasdiqlandi.

Islom Karimov 2015-yil 16-yanvardagi ma‘ruzasida ustuvor vazifa sifatida “Korporativ boshqaruv tizimidagi prinsip va yondoshuvlarni tubdan o‘zgartirish, ishlab chiqarish, tashqi iqtisodiy va investitsiya jarayonlariga zamonaviy xalqaro korporativ menejment standartlarini joriy etish jiddiy e‘tibor talab qiladi” deya, Korporativ yoki aksiyadorlik birlashmalarimiz faoliyati samaradorligini tanqidiy baholashni dolzarb masala sifatida kun tartibiga qo‘ydi. Bu o‘z navbatida xususiylashtirish jarayonlarining yangi 6-bosqichi boshlangani bilan izohlanadi. Bunda, istiqbolda samarasiz davlat korxonalarini tugatib, ularni jumladan ochiq va oshkora savdolar orqali tegishli investitsiya majburiyatlari bilan “nol” qiymatida sotish orqali to‘liq xususiylashtirish shakliga o‘tkazish zarur.

Korporativ boshqaruv, bu firma, kompaniya, tashkilotlarni boshqarish. Bu boshqaruvda birgalikda tovar yoki xizmat bozorlariga kirib borish, unda o‘z-o‘zini topib, mavqeyini mustahkamlash, raqobat kurashida g‘olib chiqib, ishlab chiqarish hajmini tartibga solib kengaytirish. Boshqaruv mexanizmi ko‘p va sifatli mahsulotni kam xarajat bilan ishlab chiqish, mahsulot tannarxini kamaytirish, xomashyo, material, energiya, yoqilg‘i va

pul mablag'larini tejashni iqtisodiy maqsadga muvofiqlikni ta'minlaydi.

Davlat aktivlarini "nol" harid qiymati bo'yicha sotishda oluvchi oldi-sotdi shartnomasida ko'rsatilgan ma'lum investitsion majburiyatlarni, jumladan, obyektни tiklash, yangi texnologiyalar kiritish, ishlab chiqarish vositalarini modernizatsiya qilish, ishlab chiqarish hajmlarini oshirish kabi majburiyatlarni o'z zimmasiga oladi. Obyektни "nol" qiymatida sotib olgan investorga – korxonani modernizatsiya qilishni, texnik va texnologik qayta jihozlashni nazarda tutuvchi olingan investitsiya majburiyatlari bajarilgandan keyin hamda raqobatdosh mahsulotlar ishlab chiqarish va (yoki) xizmatlar ko'rsatish boshlangandan keyin beriladi.

11.3. Monopoliyaga qarshi siyosat va monopoliyaga qarshi qonunlarning umumiy xususiyatlari

Davlatning monopoliyaga qarshi siyosati asosini monopoliyaga qarshi qonunchilik tashkil etib, u turli mamlakatlarda turli darajada rivojlangan bo'ladi.

Odatda AQSHdagi monopoliyaga qarshi qonunchilik nisbatan ilgariroq va mukammalroq ishlab chiqilgan, deb hisoblanadi. U quyidagi uchta qonunchilik hujjatlariga asoslanadi:

1. Sherman qonuni (1890-yilda qabul qilingan). Bu qonun savdoni yashirin monopollashtirish, u yoki bu tarmoqdagi yakka nazoratni qo'lga olish, narxlar bo'yicha kelishuvlarni ta'qiqlaydi.

2. Kleyton qonuni (1914-yilda qabul qilingan). Bu qonun mahsulot sotish sohasidagi cheklovchi faoliyatlarni, narx bo'yicha kamsitish, ma'lum ko'rinishdagi birlashib ketishlar, o'zaro bog'lanib ketuvchi direktoratlar va boshqalarni ta'qiqlaydi.

3. Robinson-Petmen qonuni (1936-yilda qabul qilingan). Bu qonun savdo sohasidagi cheklovchi faoliyatlar, "narxlar qaychisi", narx bo'yicha kamsitishlar va boshqalarni ta'qiqlaydi.

1950-yilda Kleyton qonuniga Sellar-Kefover tuzatishi kiritildi. Unda noqonuniy birlashib ketishlar tushunchasiga aniqlik kiritilib, aktivlarni sotib olish orqali birlashib ketish taqiqlandi. Agar Kleyton qonuni yirik firmalarning gorizontaldagi birlashib ketishlariga

to'siq qo'ygan bo'lsa, Seller-Kefover tuzatishi vertikal ravishdagi birlashib ketishlarga cheklov kiritdi.

Bugungi kunda O'zbekistonda ham uyushmalar, konsernlar, korporatsiyalar, kompaniyalar shaklidagi monopoliyalar saqlanib qolgan bo'lib, ular ko'pincha tarmoq vazirliklari mavqe va vazifalariga ega bo'ladilar. Mahsulot va xomashyolarning alohida turlarini limit va fond ko'rinishida taqsimlashning eskicha tizimi, shuningdek, biznesni amalga oshirish uchun ruxsat, litsenziya, sertifikatlar berish, kelishish kabi mavjud ma'muriy to'siqlar monopolistik tendensiyalarga ko'proq imkon yaratadi.

Shunga ko'ra, O'zbekistonda samarali raqobat muhitini yaratish uchun quyidagilar bo'yicha chora-tadbirlarning amalga oshirilishi taqozo etildi:

a) iqtisodiyotda davlat monopolizmining har qanday namoyon bo'lishini maksimal darajada bartaraf etish;

b) bozor sharoitida vujudga kelayotgan monopoliyalarning bozordagi o'z ustunlik mavqelarini suiste'mol qilish imkoniyatlarining oldini olish.⁸⁶

Shunday qilib, O'zbekistonda raqobatchilik muhitini vujudga keltirishning asosiy yo'li, bu raqobatni inkor qiluvchi davlat monopoliyasidan nodavlat, turli xo'jalik shakllarining mavjudligiga asoslangan va iloji boricha erkin raqobatni taqozo etuvchi bozor tizimiga o'tishdir. Bu yerda raqobatchilik munosabatlarini shakllantirish, avvalo, mustaqil erkin tovar ishlab chiqaruvchilarning paydo bo'lishini taqozo qiladi, chunki raqobatning asosiy sharti alohidalashgan, mulkiy mas'uliyat asosida o'z manfaatiga ega bo'lgan va tadbirkorlik tahlikasini zimmasiga oluvchi erkin xo'jalik subyektlarining mavjudligi, ularning bozor orqali aloqa qilishidir.

Shu maqsadda O'zbekistonda "Monopol faoliyatni cheklash to'g'risida"gi Qonun (1992-yilda qabul qilingan, 2013-yil o'z kuchini yo'qotgan) kuchga kiritildi hamda uning asosida raqobatchilikni rivojlantirishga qaratilgan bir turkum me'yoriy hujjatlar ishlab chiqildi. Mazkur qonunga ko'ra, bozorda ataylab

⁸⁶ Шадыбаев Т. и др. Особенности антимонопольной политики в Узбекистане: общие принципы и правовая база. - Экономическое обозрение, №2, 2004, с.5.

taqchillik hosil qilish, narxlarni monopollashtirish, raqobatchilarning bozorga kirib borishiga to'sqinlik qilish, raqobatning g'irrom usullarini qo'llash man etiladi. Qonunni buzuvchilar raqibiga yetkazgan zararni qoplashlari, jarima to'lashlari, g'irromlik bilan olgan foydadan mahrum etilishlari shart.

Monopoliyaga qarshi faol choralarni amalga oshirish uchun 1992-yilda O'zbekistonda monopoliyaga qarshi organ Moliya vazirligining Monopoliyaga qarshi va narx siyosati bosh boshqarmasi sifatida tashkil etildi. Boshqarmaga ro'yxatga kiritilgan monopoliya mavqeyidagi korxonalar mahsuloti bo'yicha narxlarni va rentabillikni tartibga solib turish huquqi berildi. 1996-yilda ushbu boshqarma negizida Moliya vazirligi huzuridagi Monopoliyadan chiqarish va raqobatni rivojlantirish qo'mitasi tashkil qilindi. 2000-yilda Respublika Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi Monopoliyadan chiqarish va raqobatni rivojlantirish davlat qo'mitasini tashkil etish to'g'risida"gi Farmoniga asosan monopoliyaga qarshi organ Moliya vazirligi tarkibidan chiqarildi va mustaqil davlat qo'mitasiga aylantirildi. Keyinchalik mazkur qo'mitaning faoliyatini yanada takomillashtirish va samaradorligini oshirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005-yil 30-apreldagi farmoniga binoan u Monopoliyadan chiqarish, raqobatni va tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash davlat qo'mitasiga aylantirildi. Keyinchalik, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2012-yil noyabrdagi Farmoniga binoan u O'zbekiston Respublikasining Xususiyashtirish, monopoliyadan chiqarish va raqobatni rivojlantirish davlat qo'mitasiga aylantirildi.

Raqobat – bozor subyektlari iqtisodiy manfaatlarining to'qnashishidan iborat bo'lib, ular o'rtasidagi yuqori foyda va ko'proq nafga ega bo'lish uchun kurashni anglatadi. Bunda ishlab chiqaruvchilar o'rtasida sarflangan xarajatlarning har bir birligi evaziga ko'proq foyda olish uchun kurash boradi. Mana shuning orqasidan quvish natijasida tovarlarni sotish doiralari, ya'ni qulay bozorlar, arzon xomashyo va arzon ishchi kuchi manbalari uchun ular orasida kurash boradi.

Raqobat to'g'risida O'zbekiston Respublikasining Qonuni 2012-yil 6-yanvardan boshlab kuchga kirdi. Bu qonunda raqobat

quyidagicha ta'riflangan. Raqobat–xo‘jalik yurituvchi subyektlarning (raqobatchilarning) musobaqalashuvi bo‘lib, bunda ularning mustaqil harakatlari ulardan har birining tovar yoki moliya bozoridagi tovar muomalasining umumiy shart-sharoitlariga bir tomonlama tartibda ta'sir ko'rsatish imkoniyatini istisno etadi yoki cheklaydi. Ushbu qonunning maqsadi tovar va moliya bozorlaridagi raqobat sohasidagi munosabatlarni tartibga solishdan iborat bo‘lib, hozirgi vaqtda mulk turi har xil bo‘lgan, lekin ishlab chiqarayotgan mahsuloti bir xil bo‘lgan korxonalar (firmalar) o‘rtasidagi musobaqani qonuniylashtirish va insofsiz raqobatni cheklashdan iborat.

Raqobat to‘g‘risidagi qonunning qabul qilinishi munosabati bilan quyidagilar o‘z kuchini yo‘qotdi:

1) O‘zbekiston Respublikasining 1996-yil 27-dekabrda qabul qilingan “Tovar bozorlarida monopolistik faoliyatni cheklash va raqobat to‘g‘risida”gi Qonuni;

2) O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 1996-yil 27-dekabrda qabul qilingan “Tovar bozorlarida monopolistik faoliyatni cheklash va raqobat to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasining qonunini amalga kiritish tartibi haqida”gi 356-I-sonli Qarori.

Raqobat to‘g‘risidagi qonun xo‘jalik yurituvchi subyektlar, jismoniy shaxslar, davlat boshqaruvi organlari va mahalliy davlat hokimiyati organlarining O‘zbekiston Respublikasi hududida va (yoki) undan tashqarida sodir etiladigan, O‘zbekiston Respublikasidagi tovar va moliya bozorlarida raqobatning cheklanishiga olib keladigan yoki olib kelishi mumkin bo‘lgan harakatlarga nisbatan tatbiq etiladi.

11.4. Kichik biznes va tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash zaruriyati

O‘tgan asrning 90-yillari boshlaridayoq konstitutsiyaviy norma va tamoyillar asosida qabul qilingan “Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to‘g‘risida”, “Mulkchilik to‘g‘risida”gi Qonunlar qisqa muddatda sanoat, savdo, umumiy ovqatlanish va xizmatlar sohaslaridagi o‘n minglab, yuz minglab davlat mulki

bo'lgan obyektlarni xususiy mulkka aylantirish uchun sotish, mulkni ijaraga berish prinsiplarini birinchi navbatda qishloq xo'jaligida joriy etish imkonini yaratdi.

Kichik biznes xo'jalik subyektlarining asosiy shakllari:

- *huquqiy maqomi bo'yicha*: jismoniy va yuridik shaxs maqomiga;

- *band bo'lgan xodimlar soni bo'yicha*: yakka tadbirkorlik, mikrofirma, kichik korxonaga;

- *mulkchilik shakli bo'yicha*: xususiy, davlat, jamoa, aralash shaklga;

- *faoliyat yo'nalishi bo'yicha*: ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish, tijorat, moliyaviy va innovatsion tadbirkorlik faoliyatiga;

- *tadbirkorlikning qanday vazifani bajarishga yo'naltirilganiga ko'ra*: ishlab chiqarishni boshqarish, moliyalashtirish, vositachilik va maslahatchilikka qaratilgan tadbirkorlikka;

- *faoliyat turlarining soni bo'yicha*: bitta va ko'p tarmoqli tadbirkorlikka;

- *faoliyat murakkabligi bo'yicha*: maxsus bilim talab etilmaydigan, maxsus bilim talab etadigan, yuqori texnologiya va nodir bilimga asoslangan tadbirkorlikka;

- *faoliyatning tarmoq yo'nalishlari bo'yicha*: sanoat, agrosanoat, qishloq xo'jaligi, savdo va umumiy ovqatlanish, maishiy xizmat ko'rsatish, transport va aloqa, uy-joy va kommunal xo'jaligi, tijorat va moliya, ta'lim va fan, qurilish va boshqa xalq xo'jaligi tarmoqlaridagi tadbirkorlik kabi shakllarga bo'linadi.

Tadbirkorlik faoliyatining asosiy shakllari:

• yakka tartibdagi tadbirkorlik (Shaxsiy tadbirkorlik, birgalikdagi tadbirkorlik (oilaviy tadbirkorlik, kasanachilik, dehqon xo'jaligi va oddiy shirkatlar);

• xususiy tadbirkorlik;

• mikrofirma;

• kichik korxonona.

O'zbekistonda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni jadal rivojlantirishni ustuvor yo'nalish sifatida belgilashning sabablari:

- kichik biznes ichki bozorni zarur tovarlar va xizmatlar bilan to'ldirishning asosiy manbai bo'lib xizmat qiladi;
- kichik biznes jahon va mintaqalar bozorlaridagi talab va konyunktura o'zgarishlariga ancha tez moslashadi;
- kichik biznesni tashkil qilish va yuritish katta xarajat hamda kapital qo'yimlarni talab etmaydi;
- yirik korxonalar nisbatan kichik biznesning jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining tahdid va salbiy oqibatlariga bardosh bera olish qobiliyati ancha yuqori;
- kichik tadbirkorlik nafaqat daromad manbai, balki odamlarning ijodiy va intellektual qobiliyatini ro'yobga chiqarish vositasi hamdir.

Kichik biznes sohasining iqtisodiyotdagi vazifalari:

- iqtisodiyotda raqobat muhitini ta'minlash;
- yirik korxonalar uchun mahsulot va xizmatlar yetkazib berish;
- yangi ish o'rinlarini yaratish va ikkilamchi bandlikni ta'minlash;
- bozor tizimining moslashuvchanligini oshirish;
- ilmiy-texnikaviy inqilobni jadallashtirish;
- resurslarni ishlab chiqarishga safarbar etish;
- soliq tushumlari hajmining o'sishini ta'minlash;
- aholi daromadlari darajasini barqarorlashtirish va boshqalar.

O'zbekistonda sanoat kooperatsiyasi asosida tayyor mahsulotlar, butlovchi buyumlar va materiallar ishlab chiqarishni mahalliyashtirish dasturining qabul qilinishi kichik biznes va xususiy tadbirkorlik uchun yangi imkoniyatlar yaratdi. Kichik korxonalar va mikrofirmalar ushbu dastur doirasida o'z ishlab chiqarishlarini texnologik jihatdan yangilash va zamonaviylashtirishga, mahalliy xomashyo negizida qo'shimcha qiymat darajasi yuqori, ichki va tashqi bozorlarda raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarishni ko'paytirishga muvaffaq bo'ldilar.

Natijada, 2011–2014-yillarda mamlakatda mahalliyashtirilgan mahsulotlar ishlab chiqarish hajmi qariyb ikki barobar oshdi. Faqat 2013-yilning o'zida kichik biznes subyektlariga mansub 455 ta

korxonada mahalliyashtirish dasturi asosida 1140 ta loyiha amalga oshirilib, ishlab chiqarish hajmi 1,2 barobar ko'paydi. Bu import o'rnini bosish bo'yicha 5,3 mlrd. AQSh dollari hisobida iqtisodiy samara berdi⁸⁷.

Biznesni faollashtirish bo'yicha chora-tadbirlar yangi kichik korxonalar va 26 mingdan ziyod yangi subyektlar hamda 480 mingdan (deyarli 50%i) ziyod yangi ish o'rinlari yaratildi. 2015-yil 1-yanvar holatiga ro'yxatga olingan subyektlar soni 221140 birlikni (fermer va dehqon xo'jaliklarisiz) tashkil etdi. KBXTda bandlar soni 9897,5 ming kishiga yoki o'tgan yilga nisbatan deyarli 4,8 f.b.ga o'sdi hamda respublika iqtisodiy faol aholisining 77,2%ini tashkil etdi.

Yengil, oziq-ovqat va qurilish materiallari sanoati sohasidagi kichik korxonalarda ishlovchilar sonini 100 nafardan 200 nafargacha ko'paytirish borasidagi chora-tadbirlar, xo'jalik subyektlaridagi bandlar sonining 2317,2 ming kishigacha o'sishiga ming kishigacha o'sishiga yoki 2013-yilga nisbatan 0,7 f.b.ga o'sishiga olib keldi. Individual sektordagi bandlar soni 7580,3 ming kishiga yoki 2013-yilga nisbatan 5,0 f.b.ga o'sdi.

2014-yilda sanoat ishlab chiqarishida, qurilishda, chakana savdo aylanmasida va aholiga pullik xizmatlarda kichik tadbirkorlikning barqaror rivojlanishi ta'minlandi.

Kichik biznes subyektlari tashqi iqtisodiy aloqalarda ham faol ishtirok eta boshladilar. Ularning eksport salohiyatini yanada kengaytirish, kichik korxonalar va mikrofirmalarga zamonaviy, chet el bozorlarida raqobatdosh mahsulot ishlab chiqarishni ko'paytirishda va uni eksportga chiqarishda zarur huquqiy, moliyaviy va tashkiliy yordam ko'rsatish, mamlakatimizning eksport qiluvchi tadbirkorlarini tashqi bozor konyukturasi o'zgarishlari xavf-xatarlaridan ishonchli himoya qilishni ta'minlash maqsadida "Tashqi iqtisodiy faoliyat milliy banki" huzurida "Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarining eksportini qo'llab-quvvatlash jamg'armasi" tashkil etildi. Uning respublika mintaqalarida hududiy

⁸⁷ O'zbekiston islohotlar strategiyasini izchil davom ettirish yo'lida. O'quv qo'llanma. – T.: O'zbekiston Respublikasi Bank-moliya akademiyasi: Moliya, 2014. – 19-bet.

filiallari mavjud bo‘lib, Jamg‘arma mablag‘larining boshlang‘ich miqdori 5,0 milliard so‘mni tashkil etadi¹⁸.

Mamlakatning barcha hududlarida o‘z filiallariga ega bo‘lgan mazkur Jamg‘arma tomonidan 2014-yilda 2400 ta tadbirkorlik subyektiga o‘z tovar va xizmatlarini tashqi bozorlarga chiqarish bo‘yicha huquqiy, moliyaviy va tashkiliy xizmatlar ko‘rsatildi.

Jamg‘arma ko‘magida tadbirkorlik subyektlari tomonidan 1 mlrd. 250,0 mln. AQSH dollari miqdoridagi eksport shartnomalari tuzildi. Mazkur shartnomalar asosida 699 ta tadbirkorlik subyekti 2014-yilda qiymati 840,0 mln. AQSH dollaridan ziyod mahsulotlarni eksport qildi.

Umumiy hajmda 2014-yilda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlari mahsulotlar eksporti 3661,9 mln. AQSH dollarini, respublika umumiy eksportidagi salmog‘i 2013-yilgi 18% dan 26% ga o‘tdi. Respublika umumiy importida KBXTning ulushi 45,3% gacha (2013-yilda 40,6%) o‘tdi. KTning umumiy import hajmi 6328,6 mln. AQSH dollarga yetdi.

11.5. Xususiy mulk, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni ishonchli himoya qilishni ta‘minlash va ularni jadal rivojlantirish yo‘nalishlari

Mustaqillik yillarida O‘zbekiston Respublikasida iqtisodiyotni liberallashtirish, boshqaruvning bozor tamoyillari va mexanizmlarini joriy etish, qulay ishbilarmonlik muhitini shakllantirish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish yo‘lidagi ortiqcha byurokratik to‘siq va g‘ovlarni bartaraf etish borasida tizimli ishlar amalga oshirilmoqda.

2012–2014-yillarda xususiy mulk mavqeyini oshirish va uni himoya qilish, ishbilarmonlik muhiti va biznes yuritish sharoitlarini yanada yaxshilashga qaratilgan O‘zbekiston Respublikasining o‘n beshdan ortiq qonuni, jumladan, “Xususiy mulkni himoya qilish va mulkdorlar huquqlarining kafolatlari to‘g‘risida”, “Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to‘g‘risida (yangi tahrirda)”, “Tadbirkorlik faoliyati sohasida ruxsat berish tartib-taomillari

to‘g‘risida”, “Raqobat to‘g‘risida”, “Oilaviy tadbirkorlik to‘g‘risida” va boshqa Qonunlar qabul qilindi.

Natijada kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning yalpi ichki mahsulotdagi ulushi 2000-yildagi 31 foizdan 2014-yilda 56 foizga yetdi, ish bilan band aholining 77 foizi ushbu sohada mehnat qilmoqda.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Xususiy mulk, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni ishonchli himoya qilishni ta’minlash, ularni jadal rivojlantirish yo‘lidagi to‘siqlarni bartaraf etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni xususiy tadbirkorlikning iqtisodiyotdagi roli va o‘rnini tubdan oshirish, tadbirkorlik faoliyatini tashkil etish yo‘lidagi mavjud to‘siq va cheklovlarni tugatish, xususiy mulkning yalpi ichki mahsulotda, jumladan, xorij sarmoyasi ishtirokidagi ulushini izchil oshirish uchun yanada qulay iqtisodiy, huquqiy sharoit va rag‘batlar yaratishga qaratilgan.

Farmonga muvofiq xususiy mulk, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning ishonchli himoyasini ta’minlash, ularning jadal rivojlanishi yo‘lidagi to‘siqlarni bartaraf etishning to‘rtta asosiy yo‘nalishi bo‘yicha, asosan, joriy yilda amalga oshiriladigan o‘ttiz uchta aniq chora-tadbirni ko‘zda tutuvchi kompleks Dastur tasdiqlandi.

Chora-tadbirlar dasturida xususiy mulk va xususiy tadbirkorlikning jadal rivojlanishi uchun zarur sharoit va imkoniyatlar yaratish, ularni tashkil etish va faoliyatini yo‘lga qo‘yish tartibini yanada soddalashtirish, ma’muriy va jinoyat qonunchiligini liberallashtirish hisobidan tadbirkorlikka yanada keng erkinlik berishga alohida e’tibor qaratilgan.

Xususan, agar shaxs O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 184-moddasida nazarda tutilgan jinoyatni (soliqlar yoki boshqa majburiy to‘lovlarni to‘lashdan bo‘yin tovlash) ilk marotaba sodir etib, jinoyat aniqlangan kundan 30 kun davomida davlatga yetkazilgan zararni to‘liq qoplagan, penya va boshqa moliyaviy jarima turlarini to‘lagan bo‘lsa, unga nisbatan jinoyat ishi qo‘zg‘atilmaligi va shaxs javobgarlikdan ozod etilishini nazarda tutuvchi tartib joriy etilmoqda.

Shuningdek, Jinoyat kodeksiga xo‘jalik yurituvchi subyektlar mansabdor shaxslariga nisbatan ular tomonidan soxta bankrotlik va bankrotlikni yashirish orqali yetkazilgan moddiy zarar to‘liq qoplanganda ozodlikdan mahrum etish shaklidagi jazo qo‘llanilmasligini nazarda tutuvchi qo‘shimchalar kiritildi.

Savdo-sotiq qoidalari, savdo va vositachilik faoliyati sohasidagi huquqbuzarliklarni jinoiy yurisdiksiyadan ma‘muriy yurisdiksiyaga o‘tkazish nazarda tutilmoqda. Juda katta miqdorda zarar yetkazilishiga olib kelgan huquqbuzarliklar bundan mustasno.

Tadbirkorlik tuzilmalari va boshqa nodavlat tashkilotlarida ma‘muriy-taqsimot va ma‘muriy-xo‘jalik vakolatlarini amalga oshiruvchi mansabdor shaxslar javobgarligini yumshatish choralari belgilandi. Jumladan, Jinoyat kodeksiga noqonuniy ravishda moddiy mukofot olganlik (tijorat porasi), vakolatlarini suiste‘mol qilganlik va boshqa huquqbuzarliklar uchun nisbatan yumshoq jazo choralari nazarda tutuvchi alohida moddalar kiritiladi. Yuqorida ko‘rsatilgan huquqbuzarliklar natijasida yetkazilgan moddiy zarar to‘liq qoplangan holda ozodlikdan mahrum etish shaklidagi jazo qo‘llanilmaydi.

Chora-tadbirlar dasturida xususiy tadbirkorlar manfaatlarini himoya qilishda sud organlari rolini kuchaytirish nazarda tutilgan. Xususan, tadbirkorlik subyektlari soliq va bojxona qonunchiligini buzganligi munosabati bilan ularning mulkini musodara qilish, to‘lovchi tomonidan e‘tiroz bo‘lganda, qo‘shimcha hisoblangan bojxona to‘lovlarni undirish faqat sud qarori bilan amalga oshiriladi. Xo‘jalik sudlariga nazorat qiluvchi organning shikoyat qilinayotgan harakati (qarori) ijrosini to‘xtatib turish huquqi beriladi, xo‘jalik sudlari tomonidan da‘vo arizasini ko‘rib chiqishga qabul qilish va ishni sud muhokamasiga tayyorlash to‘g‘risidagi ajrim chiqarish muddati 10 kundan 5 kungacha qisqartirildi.

Qo‘zg‘atilgan jinoyat ishlari doirasida nazorat qiluvchi organlar tomonidan xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining tekshiruvlari xo‘jalik yurituvchi subyektlar tomonidan jalb etilgan advokatlar ishtirokida amalga oshirilishini nazarda tutuvchi tartib joriy etilmoqda (xo‘jalik yurituvchi subyekt yozma ravishda mazkur huquqni rad etgan hollar bundan mustasno).

Dasturda barcha turdagi ro‘yxatga olish va ruxsat berish tartib-taomillarini soddalashtirish, turli davlat xizmatlaridan foydalanishni kengaytirish borasida kompleks chora-tadbirlar ko‘zda tutilgan. Masalan, endilikda qonunchilikda tadbirkorlik subyektlari uchun ko‘zda tutilgan imtiyoz va yengilliklardan foydalanishda turli yozma arizalar bilan murojaat qilishning hojati yo‘q.

O‘zbekiston Respublikasi tovar-xomashyo birjasining maxsus axborot portali vositasida o‘tkaziladigan elektron savdolar orqali tadbirkorlik subyektlaridan birlamchi ehtiyojdagi tovarlar (ishlar, xizmatlar) bo‘yicha davlat xaridlarini amalga oshirish tartibi soddalashtirildi.

Tadbirkorlik subyektlarini davlat ro‘yxatiga olish va hisobga qo‘yish O‘zbekiston Respublikasi interfaol davlat xizmatlari Yagona portaliga integratsiya qilingan internet tarmog‘ida avtomatlash-tirilgan tadbirkorlik subyektlarini davlat ro‘yxatiga olish va hisobga qo‘yish tizimi orqali 24 soat uzluksiz amalga oshiriladi.

Davlat xizmatlaridan foydalanishda byurokratik to‘siqlarni bartaraf etish, ochiqlik va shaffoflikni ta‘minlash, arizachilarning xizmat ko‘rsatish to‘g‘risida qaror qabul qiluvchi mansabdor shaxslar bilan bevosita aloqasini istisno qilish maqsadida bugungi kunda turli idoralar qoshida faoliyat yuritayotgan, alohida davlat xizmatlari ko‘rsatayotgan “bir darcha” xizmatlarining o‘rniga tuman (shahar) hokimliklari huzuridagi tadbirkorlik subyektlarini ro‘yxatga olish inspeksiyalari negizida “bir darcha” tamoyili asosida tadbirkorlik subyektlariga davlat xizmatlari ko‘rsatish Yagona markazlari tashkil etildi.

Shu bilan birga, tadbirkorlik subyektlari tomonidan zarur hujjatlarni taqdim etish asosida davlat arxitektura-qurilish nazorati hududiy inspeksiyalari tomonidan qurilish obyektlarini ro‘yxatga olish va qurilish-montaj ishlariga ruxsat berishning bildirish tartibini joriy etish, yer maydonlarini tanlash va ajratish bo‘yicha materiallarni tayyorlash, kelishish va tasdiqlash tartib-taomillari va muddatlarini optimallashtirish hisobidan tadbirkorlik subyektlariga yer maydonlarini taqdim etish bilan bog‘liq tartib-taomillarni yanada soddalashtirilmoqda.

Farmon bilan tasdiqlangan chora-tadbirlar Dasturida xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini tekshirishni yanada tartibga solish hamda tadbirkorlik faoliyatiga to‘sqinlik qilganlik va noqonuniy aralashganlik, xususiy mulkdorlar huquqlarini buzganlik uchun davlat, huquqni muhofaza qilish va nazorat qiluvchi organlar mansabdor shaxslarining javobgarligini oshirish, jumladan, jinoiy javobgarligini joriy etish o‘ta muhim ahamiyat kasb etuvchi vazifa sifatida belgilangan.

Jumladan, 2015-yilning 1-iyulidan rejali tekshiruvlar o‘tkazishining yagona tartibi va davriyligi joriy etildi. Mazkur tartibga ko‘ra, mikrofirmalar, kichik korxonalar va fermer xo‘jaliklari faoliyati bo‘yicha barcha tekshiruvlar rejali asosda to‘rt yilda bir martadan ko‘p bo‘lmagan, boshqa xo‘jalik subyektlarini tekshirish uch yilda bir martadan ko‘p bo‘lmagan va faqat O‘zbekiston Respublikasi Nazorat qiluvchi organlar faoliyatini muvofiqlashtiruvchi respublika kengashi qarori bilan amalga oshiriladi. Ayni paytda moliyaviy-xo‘jalik faoliyati bilan bog‘liq bo‘lmagan rejali tekshiruvlarni amalga oshirish muddati 30 kalendar kundan 10 kungacha qisqartirildi.

Tadbirkorlik faoliyati subyektlarining moliyaviy-xo‘jalik faoliyati bo‘yicha rejali tekshiruvlar faqat oxirgi rejali tekshiruv davridan keyingi muddatni qamrab olishi shart. Tadbirkorlik subyektlariga yo‘l qo‘yilgan xatolarni tekshiruv davom etayotgan davrning o‘zida to‘g‘rilash, shu orqali faoliyatining to‘xtatib qo‘yilishi va tugatilishining oldini olish imkoniyati yaratilmoqda.

Nazorat qiluvchi organlar tomonidan tadbirkorlik subyektlarining huquqiy savodxonligini oshirish va ular faoliyatiga doir kompleks tekshiruvlar tayinlanishidan avval, huquqbuzarliklarning oldini olishga doir profilaktika ishlari samaradorligini oshirish masalalariga katta e‘tibor qaratilgan. Nazorat qiluvchi organlarning faoliyati aynan shu mezon asosida baholanadi.

Bu chora-tadbirlarning tatbiq etilishi O‘zbekiston Respublikasi-ning “Tadbirkorlik subyektlari faoliyatini davlat tomonidan nazorat qilish to‘g‘risida”gi qonunini yangi tahrirda qabul qilishni nazarda tutadi.

Farmonga muvofiq, O‘zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasi, Adliya vazirligi, Oliy sudiga manfaatdor tuzilmalar bilan birgalikda tadbirkorlik faoliyatiga to‘sqinlik qilgani va noqonuniy aralashgani uchun davlat, huquqni muhofaza qilish va nazorat qiluvchi organlar mansabdor shaxslarining javobgarligini kuchaytirish bo‘yicha aniq chora-tadbirlar ishlab chiqildi va qabul qilindi.

Jumladan, xo‘jalik yurituvchi subyektlar moliyaviy-xo‘jalik faoliyati bo‘yicha tekshiruv va taftish o‘tkazish tartibini, davlat xizmatlari ko‘rsatish tartibini buzganlik, xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini va (yoki) ularning bank hisobvaraqlari bo‘yicha amaliyotlarni noqonuniy to‘xtatib qo‘yganlik, xo‘jalik yurituvchi subyektlarning hisobvaraqlaridagi mavjud pul mablag‘lari to‘g‘risida axborotni asossiz ravishda talab qilganlik, xo‘jalik yurituvchi subyektlarni xayriya ishlari va pul mablag‘lari ajratish bilan bog‘liq boshqa tadbirlarga majburiy jalb qilganlik va boshqa harakatlar uchun ma‘muriy javobgarlik choralari kuchaytirildi.

Tadbirkorlik subyektlariga tegishli bo‘lgan binolar va boshqa inshootlarni shu mulkning bozor qiymatini qoplamasdan buzib tashlaganlik uchun ma‘muriy javobgarlik joriy etilmoqda.

Nazorat qiluvchi, huquqni muhofaza qilish va boshqa davlat organlarining tadbirkorlik faoliyati erkinligini himoya qilish sohasidagi qonunchilikni ko‘p marotaba buzgan mansabdor shaxslariga nisbatan jinoiy javobgarlik choralari qo‘llaniladi.

Shu bilan birga, davlat organlari, fuqarolarning o‘zini o‘zi boshqarish organlarining noqonuniy harakatlari yoki ularning mansabdor shaxslari harakatlari (harakatsizligi) natijasida tadbirkorlik subyektiga yetkazilgan zararni, jumladan, boy berilgan foydani to‘liq qoplash mexanizmi joriy etilmoqda.

Mazkur o‘zgartish va qo‘shimchalarning barchasi ma‘muriy va jinoyat qonunchiligida o‘z aksini topadi. Xususan, O‘zbekiston Respublikasi Ma‘muriy javobgarlik to‘g‘risidagi kodeksiga tadbirkorlik faoliyatiga to‘sqinlik qilish va noqonuniy aralashish hamda xo‘jalik yurituvchi subyektlarning huquqlari va qonuniy manfaatlariga daxl qiluvchi boshqa huquqbuzarliklar uchun ma‘muriy javobgarlikni nazarda tutadigan alohida XVII bobni kiritilmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksiga ham tegishli qo‘shimchalar kiritilmoqda.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qabul qilingan farmoni ijrosini ta’minlash kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni jadal rivojlantirish uchun yanada qulay sharoitlar yaratish, biznes muhitni yaxshilash, O‘zbekiston iqtisodiyotiga mahalliy va xorijiy investitsiyalarni yanada keng jalb qilish, yangi ish o‘rinlari yaratish, pirovardida, xalqimiz farovonligini yuksaltirish imkonini beradi.

Qisqacha xulosalar

Monopoliya – monopol yuqori narxlarni o‘rnatish hamda monopol yuqori foyda olish maqsadida tarmoqlar, bozorlar va yaxlit makroiqtisodiyot ustidan hukmronlikni amalga oshiruvchi yirik korxonalar (firma, korporatsiyalar)ning birlashmalari.

Xususiylashtirish – iqtisodiy tushuncha bo‘lib, mulkka egalik huquqini davlatdan firmalar va alohida shaxslarga berilishi, xususiy sektorga davlat xizmatlari ko‘rsatilishini cheklashni yoki xususiy tashabbuskorlik uchun keng imkoniyatlar berish maqsadlarida davlatning faoliyat sohasini toraytirish.

Xususiylashtirishning usullari:

- 1) davlat mulkini bepul bo‘lib berish orqali xususiylashtirish;
- 2) davlat mulkini sotish orqali xususiylashtirish;
- 3) davlat mulkini bepul bo‘lib berish hamda sotishni uyg‘unlashtirish orqali xususiylashtirish;
- 4) “nol” qiymat bo‘yicha sotish nima.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. Davlatning monopoliyaga qarshi aralashishining obyektiv zaruriyati qanday?

2. Ishlab chiqarishning konsentratsiyalashuvi va monopoliyalar tashkil topishining ijobiy jihatlari nimada?

3. Monopoliyaga qarshi qonunlarning umumiy xususiyatlari nimalar?

4. Monopoliyaga qarshi siyosatning zamonaviy o‘ziga xos xususiyati, uning asosiy yo‘nalishlari va vazifalari nimalardan iborat?

5. Kichik biznesning afzalligi nimada?

12-BOB. INNOVATSION SIYOSAT VA FAN-TEXNIKA TARAQQIYOTINI DAVLAT TOMONIDAN QO‘LLAB- QUVVATLASH

12.1. Ilmiy-texnika taraqqiyoti va innovatsiyalarning iqtisodiy rivojlanishga ta`siri

Innovatsion rivojlanishning mohiyati va mazmunini o‘rganishdan oldin “innovatsiya” iborasi to‘g‘risida tasavvur hosil qilish zarur. Ushbu tushuncha ingliz tilidan olingan bo‘lib, “innovation”, ya’ni “yangilik, yangilik kiritish” degan ma’noni anglatadi.

Mazkur tushuncha ilk bor XIX asr madaniyatshunoslari tomonidan qo‘llanilgan. Turli xalqlar madaniyatlarining bir biriga ta’siri natijasi sifatida paydo bo‘lgan o‘zgarishlar yangilik, ya’ni innovatsiya deb talqin qilingan. XX asr boshlaridan esa ushbu ibora iqtisodchilar leksikasiga kirib keldi. Bunda olimlar va mutaxassislar innovatsiyalarni aynan iqtisodiyotda vaqti-vaqti bilan ro‘y beradigan inqirozlardan chiqishning muhim vositasi sifatida o‘rgana boshladilar. Ma’lumki, iqtisodiyotning inqiroz oqibatlarini yengib o‘tishga qodirligi uning innovatsionlik darajasini belgilab beradi.

Innovatsiya – bozordagi hali shakllanib ulgurmagan yangi yoki mavjud talab va ehtiyojlarga javob beruvchi eng yaxshi g‘oyalarning amaliy faoliyatda qo‘llanilishidir. Bunga bozorga va jamiyatga oson kirib boradigan yuqori samaradorlikka ega mahsulotlar, xizmatlar, jarayonlar, texnologiyalar yoki g‘oyalar yordamida erishiladi. Innovatsiya atamasini bozor yoki jamiyatdagi o‘ziga xos yangilik, deya ta’riflash mumkin. Zero, u muhim ahamiyatga ega bo‘lgan yangi hodisalar bilan uyg‘unlashib ketadi. Innovatsiya shu jihatlariga ko‘ra o‘ziga xos muhim yangilik sifatida, qaysi sohada bo‘lmasin, insonlar tomonidan tez qabul qilinadi. Innovatsiya masalalari bilan shug‘ullayotgan 60 dan ortiq iqtisodchi olimlar, tadqiqotchilar va amaliyotchilar uni turlicha ta’riflasalarda, uning mazmun-mohiyatida bitta o‘zak asos – yangilik yotadi. “Innovatsiya” atamasini iqtisodiy tushuncha sifatida ilk bor mavjud narsa va kuch-quvvatlardan boshqacha kombinatsiyalarni yaratish – o‘zgacha xususiyatga ega narsalarni ishlab chiqarish, deb izohlagan. Shu bilan birga,

innovatsiya yangilik kiritish asosida mahsulot ishlab chiqarish, yangi kombinatsiyalarni qo‘llashni bildiradi.

“Innovatsiyalar” atamasini yangi iqtisodiy toifa sifatida fanga avstriyalik (keyinchalik amerikalik) olim Yozef Shumpeter XX asrning birinchi o‘n yilligida kiritgan. O‘zining “Iqtisodiy rivojlanish nazariyasi” nomli asarida (1911-y.) Y.Shumpeter ilk bora rivojlanishda o‘zgarishlarning yangi kombinatsiyalari masalalarini (ya’ni innovatsiya masalalarini) ko‘rib chiqdi va innovatsiyaga to‘liq tavsif berdi. Uning fikricha, innovatsiya – bu, yangi materiallar va komponentlardan foydalanish, yangi jarayonlarni joriy etish, yangi bozorlarni ochish, yangi tashkiliy shakllarni joriy etishga asoslangan barcha yangi kombinatsiyalarning yangidan qo‘shilishi va tijoratlashuvidan iborat bo‘lgan ishlab chiqarish funksiyasining tubdan almashinuvidir. Yana shuni alohida ta’kidlash kerakki, u iqtisodiyotda novator-tadbirkor markaziy figuraga aylanishini isbotlab berdi.

Y. Shumpeter rivojlanishdagi besh xil o‘zgarishni ajratib ko‘rsatdi:

1) yangi texnika, texnologik jarayonlar yoki ishlab chiqarishning yangicha bozor ta’minotidan foydalanish;

2) yangi xususiyatlarga ega bo‘lgan mahsulot joriy qilish;

3) yangi xomashyodan foydalanish;

4) ishlab chiqarishni tashkil qilish va uning moddiy-texnika ta’minotida o‘zgarishlar;

5) yangi sotuv bozorlarining paydo bo‘lishi.

MDH mamlakatlari olimlari esa innovatsiyaga yangi mahsulotni, xizmatni yoki jarayonni amaliy faoliyatga joriy qilishning natijasi sifatida “yangilikka investitsiya kiritish” deya ta’riflaganlar. E. Mahmudov va B. Tursunovlar jamiyatda yuz berayotgan innovatsion jarayonlarning mahsuli bo‘lmish yangi mahsulotlar, texnika va texnologiyalar iqtisodiy taraqqiyotning asosi va uni harakatlantiruvchi kuch bo‘lib xizmat qilishini ta’kidlab o‘tganlar.

Shu o‘rinda K.Shodimetovning “Muqobil energiya manbalaridan foydalanish va uning iqtisodiy istiqbollari” nomli qo‘llanmasida keltirilgan ushbu fikrlar ham e’tiborli ekanligini ta’kidlash kerak.

Innovatsiya – bu, moddiy ishlab chiqarish yoki sarmoya konsentrat-siyasi emas. Ayrim tadqiqotchilar, jumladan, E. Toffler, F. Fukuyama, D. Bell, J. Neysbit kabi olimlar: “Aynan innovatsion texnologiyalarga tayangan davlatgina yuksak taraqqiyot darajasiga erishadi”, degan fikrni ilgari surishadi. Aslida ham shunday. Zero, sanoatlashgan iqtisodiyot o‘rnini asta-sekin innovatsion iqtisodiyot egallashi oddiy haqiqatdir. Natijada, yangidan-yangi bozorlar kashf etiladi. Binobarin, innovatsion maqsadlarni ro‘yobga chiqarish uchun xususiy investitsiyalarga imtiyozlar berish, zamonaviy banklarni shakllantirish, innovatsiyalarni kafolatlash hamda sug‘urtalash, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash, yirik texnologik loyihalar uchun milliy va xorijiy sarmoyalarni keng jalb etish talab qilinadi. Bundan tashqari, bu borada, innovatsion siyosatni tartibga soluvchi qonunlarni takomillashtirish ham muhim ahamiyatga egadir. Butun jahon intellektual mulk tashkiloti (WIRO) o‘z hisobotlarida yuqoridagi talablarga qat’iy amal qilayotgan 20 ga yaqin davlatda innovatsion rivojlanish tobora jadallashayotganini e’tirof etadi. Shveytsariya, AQSH, Shvetsiya, Buyuk Britaniya, Gollandiya, Finlyandiya, Gonkong, Singapur, Tayvan, Yaponiya, Janubiy Koreya, Malayziya, Daniya va Irlandiya ana shular sirasidandir⁸⁸.

Adabiyotlarda “innovatsiya” atamasiga berilgan ko‘plab ta’riflarni topish mumkin. Biroq, tadqiqotchilarning ushbu iqtisodiy toifaga alohida e’tibor ko‘rsatishlariga qaramay, ilmiy g‘oya haligacha “innovatsiyalar” tushunchasining ham nazariya, ham amaliyot talablariga javob beradigan, shuningdek, ularni amalga oshirishning muayyan subyekti – davlat, mintaqa, tarmoq va korxonalar nuqtayi nazaridan to‘g‘ri bo‘ladigan universal ta’rifini ishlab chiqmagan.

Innovatsion faoliyat – bu yangi ishlanmalar yaratishdan bozorda sotilishigacha bo‘lgan kompleks tadbirlar majmuyi. Tadqiqot jarayoni va yangi mahsulot ishlab chiqish o‘z-o‘zidan

⁸⁸ K.Shodimetov. Muqobil energiya manbalaridan foydalanish va uning iqtisodiy istiqbollari. – T.: “ILM ZIYO”. 2014, 14-bet.

innovatsion faoliyat hisoblanmaydi. Innovatsion faoliyatning yakuniy mahsuli bu, uning bozorda sotilishi hisoblanadi.

Innovatsion faoliyatning rivojlanishida davlatning ishtiroki salmoqli ta'sir ko'rsatadi. Iqtisodiyotning barcha subyektlari uchun amal qiladigan "o'yin qoidalari"ni yaratadi.

XX asrning so'nggi o'n yilligini ko'p hollarda "yangi iqtisodiyot" deb nomlashgan ushbu iqtisodiyotning alohida xususiyati bo'lib, insonlar hayot darajasi hamda sifati o'sishida ilm va fan texnologiyalarning ta'siri kuchayishi bo'lib hisoblanadi. Innovatsion iqtisodiyotning rivojlanishi tobora ko'proq ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, ekstensiv iqtisodiy o'sish manbalarining isrof qilinishi sharoitida, undan tashqari qayta tiklanmaydigan tabiiy resurslar zaxirasining tugab borishi hamda uning o'rnini bosuvchi tabiiy xomashyoni qidirish kabi o'tkir muammolar yuzaga chiqib bormoqda.

Innovatsion iqtisodiyotni shakllantirish – bu, murakkab va uzoq vaqt davom etadigan jarayon bo'lib, hududlar, korxonalar va tashkilotlar, yuzlab mutaxassislarni o'ziga qamrab oladi. Bizga ma'lumki, ilmiy adabiyotlarda innovatsion iqtisodiyotni rivojlanishi-ning ikki usuli ajralib ko'rsatilgan:

1) bozor islohotlarini amalga oshirishda xalq xo'jaligini resurslarga asoslangan rivojlanishi ta'minlash;

2) iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishda huquqiy jihatlariga, yangi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish strategiyasiga asoslangan jahon xo'jaligiga integratsiyasi asosida rivojlantirish.

Innovatsion rivojlanishni ta'minlashda yangi konsepsiya asosida kreativ, ya'ni ijodiy qobiliyati yuqori bo'lgan kadrlar tayyorlashga e'tibor qaratilishi lozim. Bu tizim esa bizning fikrimizcha quyidagilarni hisobga olishi lozim:

1) shaxslarni erkin rivojlanishini ta'minlash;

2) kadrlar tayyorlashga mehnat resurslariga qilinayotgan xarajat sifatida qaramasdan, balki uzoq muddatli qilinayotgan investitsiya xarajatlari sifatida qaralishi;

3) innovatsion loyihalarga mintaqa va respublikadagi ko'plab universitet professor va xodimlarini hamkorligini kengaytirish;

4) innovatsion ishlanmalarni ishlab chiqarish jarayoniga joriy etilishini ta'minlash lozim.

Rivojlanishning innovatsion modeli (ingl. Innovation model of development) – ijtimoiy ishlab chiqarishda yangi ilg'or texnologiyalarga urg'u berish, yuqori texnologiyalar asosida mahsulotlar ishlab chiqarish, mikro va makroiqtisodiy jarayonlarda ilg'or tashkiliy va boshqaruv qarorlarini qabul qilish-texnopark, texno polis, kam energiya talab etadigan texnologiyalardan foydalanish siyosati, ishlab chiqarish faoliyatini intellektuallashtirish, iqtisodiyotni softlashtirish va servislashtirish bilan tavsiflanadi.

Innovatsion iqtisodiyotda asosiy e'tibor yuqori texnologiyalarga asoslangan ishlab chiqarish, ilm talab texnologiyalar va inson faoliyatining turli sohalarini innovatsion tashkil etish, iqtisodiyotda innovatsion tizimni shakllantirish, kompyuter texnologiyalari va telekommunikatsiya tizimlariga qaratiladi.

Rivojlanishning innovatsion modelida asosiy ishlab chiqarish omili bo'lgan mehnatni ilm bilan o'zaro uyg'unlashuvi, texnik mahoratning intellektual mahoratga o'sib o'tishi sodir bo'ladi va bu jamiyatning iqtisodiy asosini belgilab beradi. Bunday jamiyatni tasvirlashda ilmiy adabiyotlarda "informatsion jamiyat", "ilmlar jamiyati", "informatsion iqtisodiyot", "intellektual iqtisodiyot" kabi iboralardan foydalaniladi.

Rivojlanishning innovatsion modeli bevosita ilmiy-texnikaviy salohiyatning mavjudligi va o'sishi, turli sohalarga investitsiyalarni keng ko'lamda jalb qilinishi bilan xarakterlanadi va innovatsion faol korxonalar sonining oshishiga olib keladi.

Innovatsion rivojlanishning bazaviy ko'rsatkichlari (indikatorlar) metodologik baza zaruriy elementi sifatida muhim ahamiyatga ega. Ular iqtisodiyot yoki uning alohida tarmoqlarining innovatsiyalashuv darajasini ifodalaydi. Umume'tirof etilgan qoidaga ko'ra, iqtisodiyotning innovatsion rivojlanish darajasini bir qator ko'rsatkichlar majmuasi ifodalaydi. Ularning ichida eng asosiysi sifatida ilm talab ishlab chiqarishning rivojlanishi va iqtisodiyotga intellektual resurslarni jalb etish darajasini ko'rsatish mumkin.

Milliy va xalqaro statistik tajribada fundamental va amaliy tadqiqotlar sohasida resurslarning rivojlanishi, ilmiy, muhandislik, tadqiqotchi va menejer kadrlarni tayyorlash tizimining rivojlanish darajasi, tadbirkorlik subyektlarini axborot va texnologik jihatdan ta'minlanishi, sohaning investitsiya sig'imi, ommaviy innovatsion tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash ko'lami, moliyalashtirish tizimining rivojlanganligi kabi ko'rsatkichlardan foydalaniladi.

Rossiya Fanlar akademiyasi akademigi V. Makarov, innovatsion rivojlanish tushunchasini bilimga asoslangan iqtisodiyot tushunchasi bilan o'xshash ekanligini ta'kidlab, bilimni texnologik moddiyatga aylanishi holatini hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligini, bilimlarni ishlab chiqarish esa iqtisodiy o'sishning asosiy manbasi ekanligini qayd etadi.⁸⁹

O'zbekiston Respublikasi Birinchi prezidentining 2008-yil 15-iyuldagi "Innovatsion loyihalar va texnologiyalarni ishlab chiqarishga joriy etishni rag'batlantirishning qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida"gi 916-sonli qarorini amalga oshirish O'zbekistonda innovatsion texnologiyalarni xalq xo'jaligiga tatbiq etish va hozirgi zamon modeliga o'tish uchun hamma sharoitlarga ega. Qarorni amalga oshirish uchun O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi, Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, Sog'liqni saqlash vazirligi, Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi, shuningdek, boshqa idora va innovatsiya markazlarining ilmiy tadqiqot, ta'lim, tajriba-konstruktorlik tashkilotlari tomonidan Davlat ilmiy texnika dasturlari doirasida ishlab chiqarilgan yangi texnologiya, usul, ishlanma va innovatsiya g'oyalari namoyish etildi.

12.2. Bilimlarga asoslangan iqtisodiyot va uning mazmuni

Innovatsion iqtisodiyot – bu, bilimlarga asoslangan iqtisodiyotdir. Iqtisodiyotni bilimlarga asoslanishi universitetlarda texnika va texnologiyalar sohasida mutaxassislar tayyorlashga asosiy e'tibor qaratilishini talab etadi. Shu maqsadda mamlakatimizda yosh mutaxassislarni tayyorlash uchun qulay sharoitlar yaratish

⁸⁹ Макаров, В. Контуры экономики знаний / В. Макаров // Экономист. 2003. № 3.14.

maqsadida ilmiy muassasalar moddiy-texnik bazasini yanada mustahkamlash bo'yicha zarur chora-tadbirlar amalga oshirildi.

Jahon tajribasi shuni ko'rsatmoqdaki, har tomonlama rivojlangan innovatsion tizimga ega mamlakatlardagina innovatsion jarayonlari samarali amalga oshirilib, innovatsion mahsulotlar tijoratlashtirilmoqda. Misol tariqasida olib qarasak, Yevropa patent idorasi tomonidan berilgan barcha xalqaro patentlarning 85 foizini universitetlar va firmalar hamkorligida amalga oshirilgan patentlar tashkil etadi. Bu esa universitetlar va firmalar hamkorligini innovatsion rivojlanishdagi ahamiyatini oshiradi. Bu jarayonda davlatning ishtiroki, iqtisodiyotning real sektori faoliyatining qo'llab-quvvatlashi muhim ahamiyatga egadir.

XX asr oxirlariga kelib jahon iqtisodiyotining rivojlanishi sifat jihatdan yangi bosqichga o'ta boshlandi. Xozirgi kunda mamlakatlarning xalqaro maydondagi va dunyo iqtisodiyotidagi o'rni va raqobatbardoshligi uning tabiiy boyliklari, moliyaviy mablag'larining hajmi yoki qurolli kuchlarining qudrati bilangina emas, balki undagi intellektual salohiyat, yangi bilimlarni yaratish va ulardan samarali foydalanish imkoniyati va qobiliyati bilan belgilanmoqda. Bugungi kunda bilimlar iqtisodiy o'sishning asosiy omili, xalq faravonligi va mamlakat taraqqiyotini ta'minlaydigan muhim dastakka aylandi. Buni yalpi mahsuloti o'sishining 90 foizini ilmiy-texnik taraqqiyot belgilab berayotgan rivojlangan mamlakatlar tajribasi tasdiqlaydi.⁹⁰

Agrar yoki industrial iqtisodiyotda tovarlarning ayirboshlanishi natijasida ushbu tovarlarning mamlakatdan butunlay chiqib ketishi ro'y bergan bo'lsa, jamiyat taraqqiyotining yangi bosqichining asosiy tovari bo'lgan bilim va uning natijalarining sotilishiga bunday xususiyat xos emas. Tabiiy boyliklar cheklangan bo'lsa, bilimlarning asosi bo'lgan inson qobiliyatlari cheksizdir. Shu o'rinda Tomas djeffersonning quyidagi so'zlarini eslash o'rindir: "Meni nochorlash-tirmay fikrlarimni olib foydalangan inson, xuddi meni qorong'ulikka duchor etmay chirog'imning yorug'ligidan foydalangan inson

⁹⁰Глазьев С.Ю. Как построить новую экономику. // Эксперт. 21 февраля 2012. http://www.glazev.ru/econom_polit/294/

kabidir”⁹¹. Ya’ni bilim va uning natijalarining ayirboshlanishi uning kamayishiga emas, balki undan ham ziyoda bo‘lishiga olib keladi⁹².

Innovatsion rivojlanish konsepsiyasi Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkiloti (OECD), Jahon banki va boshqa qator xalqaro tashkilotlarning tashabussiga ko‘ra keng rivojlanmoqda. Mazkur xalqaro institutlarning tashabbusi bilan keyingi yillarda bir qator katta tadqiqotlar amalga oshirildiki, ular milliy iqtisodiyotni an’anaviy industrial iqtisodiyotdan bilimga, ilmga asoslangan postindustrial iqtisodiyotga transformatsiya jarayonlarini o‘rganishga bag‘ishlangan.

XX asr oxirlarida Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkilotiga (OECD) a’zo mamlakatlar YaIMning 50%dan ortig‘i bilimlarga asoslangan tarmoqlarda yaratilgan. Ilmiy tadqiqot va ishlanmalarga o‘rtacha xarajatlar YaIMning 2,5%iga, ta’lim xarajatlari davlat xarajatlarining 12%iga, “o‘qish va ishlash” dual tizimi mavjud bo‘lgan Germaniya va Avstriya kabi davlatlarda “ish joyida ta’lim olish” (on the job training)ga xarajatlar YaIMning 2,5%gacha yetgan. 1980-yillarning o‘rtalaridan boshlab kompyuter va dasturiy ta’minotlarning sotib olinishi yiliga 12% ga oshib borish sur’atida ro‘y berdi. OECD ga a’zo mamlakatlarda yuqori malakali kadrlarga talab oshmoqda. O‘rta ma’lumotlilar orasida ishsizlik 10,5 %ni tashkil etgan bo‘lsa, oliy ma’lumotlilar orasida 3,8% ni tashkil etgan. Yuqori texnologiyalar, ilm talab etuvchi tarmoqlarda bandlik oshib bormoqda⁹³.

Bilimlar iqtisodiyoti ta’lim tizimi, fanlar, patent sistemasini, kompyuter programmalarini ishlab chiqarish sohasi, NIOKR (Научно исследовательские опытно – конструкторские разработки) va bilim ishlab chiqarish bilan bog‘liq boshqa tarmoqlarni qamrab oladi.

Bu shunday iqtisodiyotki, unda intellektual salohiyat, ishchi va xizmatchilarning kreativ imkoniyatlari, bilimlari, tovar yaratishdan

⁹¹ Макаров В.Л. Экономика знаний: уроки для России //Наука и жизнь, 2003. №5.

⁹²Акратова Sh. Bilimlarga asoslangan iqtisodiyotda oliy ta’limning o‘rni. Население Узбекистана: состояние, проблемы и перспективы: Монография/ Под.ред. академика Р, Убайдуллаевой. - Т.: 2012. С.207

⁹³ The Knowledge Based on Economy. Organization For Economic Cooperation and Development, Paris. 1996. – P. 9-10.

tortib uni ishlab chiqaruvchidan iste'molchiga yetib borgungacha bo'lgan barcha bosqichlaridagi innovatsiyalar korxonaga strategik rivojlanishining asosiy resursi bo'lib xizmat qiladi.

Oxirgi yillarda jahon iqtisodiy adabiyotida keng tarqalgan "bilimlarga asoslangan iqtisodiyot" yoki intellektual iqtisodiyot tushunchasi shu narsani anglatadiki, ilmiy bilimlar hamda ishchi va xizmatchilarning maxsus ko'nikma va bilimlari moddiy va nomoddiy ishlab chiqarishning, barqaror iqtisodiy rivojlanishning asosiy manbasi va xal qiluvchi omiliga aylanmoqda.

"Bilimlar iqtisodiyoti" atamasi ilk bor, milliy iqtisodiyotning bilimlar yaratiladigan, qayta ishlanadigan va tarqatiladigan tarmog'ini sifatida 1962-yilda F.Maxlup tomonidan "AQSHda bilimlarning ishlab chiqarilishi va tarqatilishi" kitobida muomalaga kiritilgan⁹⁴. P.Druker tomonidan esa ushbu atama iqtisodiy rivojlanishning asosiy omili sifatida bilimlar yuzaga chiqadigan iqtisodiyot turi sifatida keng ommaga yoyilgan. Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkilotining (OECD) ta'rifiga ko'ra, "bilimlar iqtisodiyoti" – bilim va axborotlarning ishlab chiqarilishi, tarqatilishi va foydalanilishiga asoslangan iqtisodiyotdir⁹⁵. Boshqa bir manbada keltirilgan ta'rifga ko'ra esa "bilimlar iqtisodiyoti" postindustrial va innovatsion iqtisodiyot rivojlanishining yuqori bosqichi bo'lib, bilimlar jamiyati yoki informatsion jamiyatning asosidir⁹⁶. Inson kapitali va bilim iqtisodiy taraqqiyotning asosiy omillaridir. Iqtisodiyotning ushbu turining rivojlanish jarayoni inson kapitalining sifatini oshirish, turmush sifatini oshirish, yuqori texnologik bilimlar, innovatsiya va yuqori sifatli xizmatlarni ishlab chiqarishdan iboratdir. Rus akademigi Y.B. Danilevichning fikricha, "bilimlar iqtisodiyoti" da "innovatsion iqtisodiyot"dan farqli ravishda innovatsiyalar emas, balki bilim asosiy ayirboshlash obyektiga, ya'ni tovarga aylanadi⁹⁷.

⁹⁴Akramova Sh. Bilimlarga asoslangan iqtisodiyotda oliy ta'limning o'rnini. Население Узбекистана: состояние, проблемы и перспективы: Монография/ Под.ред. академика Р, Убайдуллаевой. - Т.: 2012. С.207

⁹⁵The Knowledge Based on Economy. Organization for Economic Cooperation and Development, Paris.1996. – P. 7

⁹⁶<http://ru.wikipedia.org/>

⁹⁷ Данилевич Я. Б., Коваленко С.А. Имидж ученого: современные PR-технологии в экономикезнаний // Вестник Российской академии наук. –2005, № 1. – С. 32.

Yana bir ta'rifga ko'ra, "bilimlar iqtisodiyoti" bu, o'zining o'sishi va raqobatbardoshligini ta'minlash uchun bilimlarni yaratadigan, tarqatadigan va ulardan foydalanadigan iqtisodiyot bo'lib, unda bilimlar iqtisodiyotning barcha tarmoqlarini va iqtisodiy munosabatlarning barcha qatnashchilarini boyitadi⁹⁸. Bugungi kunda "bilimlar iqtisodiyoti" atamasi juda ommalashib bormoqda. Mutaxassislarning ta'kidlashicha, bu sohada ko'pgina izlanishlar olib borilayotganligiga qaramasdan "bilimlar iqtisodiyoti" tushunchasining mohiyati, uning o'ziga xos xususiyatlari, asosiy elementlari va boshqa jihatlari aniqlik talab etadi⁹⁹. Tadqiqotchi Sh. Akramova "bilimlar iqtisodiyoti"ga "kuchli ijtimoiy xususiyatga ega bo'lgan va asosiy rivojlanishi bilimlarning yaratilishi, tarqatilishi va foydalanilishi ta'sirida amalga oshadigan iqtisodiyot sifatida qarash mumkin"¹⁰⁰, degan fikrni bildiradi.

"Yangilik kiritish" va "innovatsiya" tushunchalari bilan "tadqiqot", "ixtiro" va "kashfiyot" tushunchalari chambarchas bog'liqdir. Ilgari ma'lum bo'lmagan ma'lumotlar olish yoki ilgari ma'lum bo'lmagan tabiat hodisalarini yoki insoniyat muhitini kuzatish jarayoni tadqiqot deb ataladi.

Ixtiro – bu, yangi uskuna, mexanizm, vosita, texnologiya, usul va inson tomonidan yaratilgan boshqalarda o'z aksini topadigan tadqiqot natijasidir.

Kashfiyot – bu, tadqiqotlarning, ehtimol, qo'shimcha natijasi hisoblanadi. Kashfiyotlar va ixtirolar qoidaga ko'ra, fundamental darajada yuzaga keladi va kamdan-kam hollarda yakka shaxslar tomonidan amalga oshiriladi. Ular tasodifan ro'y berishi va foyda olish maqsadini ko'zlamasligi ham mumkin.

Yangilik ishlab chiqarish va boshqaruv tizimiga joriy qilinganidan so'ng bozorda iste'mol qilinadigan yangi mahsulotga

⁹⁸ Стюарт, Т. Кузьмин, Е. И. ЮНЕСКО и общества знаний для всех / Е. И. Кузьмин, В.Р.Фирсов // Российский комитет программы ЮНЕСКО - <http://www.ifapcom.ru/>

⁹⁹ Акрамова Ш. Bilimlarga asoslangan iqtisodiyotda oliy ta'limning o'rni. Население Узбекистана: состояние, проблемы и перспективы: Монография/ Под.ред. академика Р, Убайдуллаевой. - Т.: 2012. С.209

¹⁰⁰ Акрамова Ш. Bilimlarga asoslangan iqtisodiyotda oliy ta'limning o'rni. Население Узбекистана: состояние, проблемы и перспективы: Монография/ Под.ред. академика Р, Убайдуллаевой. - Т.: 2012. С.209

aylanadi va uni sotishdan iqtisodiy, ijtimoiy yoki boshqa turdagi samara olinadi, u yangi toifaga – innovatsiyalarga aylanadi.

12.3. O‘zbekistonda milliy innovatsion tizimni joriy etish va boshqarish

Global miqyosda kechayotgan tendensiyalar mamlakat, uning mintaqalari, barcha faoliyat sohalari, birinchi navbatda, fan-texnika va innovatsiyalar sohasini yanada rivojlantirish ssenariylarini ishlab chiqishda, albatta, hisobga olinishi lozim. Ilmiy-texnik va innovatsion faoliyatni kuchaytirish, yuqori texnologiyali va ko‘p ilm talab qiladigan ishlab chiqarishlarni rivojlantirish hisobiga iqtisodiyotni tarkibiy qayta qurish, yuqori texnologiyali ukladga o‘tish O‘zbekistonning jahon iqtisodiyotiga teng huquqli hamkor sifatida kirib borishidan umid qilishga imkon beradigan zarur shartlardan biri hisoblanadi.

Jamiyatning rivojlanishi bilan fan o‘shish tendensiyalari va o‘ziga xos qonunlariga, ish usullari, texnika va texnologiyalariga, mehnatni tashkil qilish tizimi va tamoyillariga, maxsus tayyorlangan kadrlarga ega bo‘lgan inson faoliyatining mustaqil bir sohasiga aylandi. Bu boshqa ko‘pchilik sohalardan farqli ravishda, o‘shish chegarasini bilmaydigan, doimiy ravishda rivojlanib boradigan sohadir. Shu bilan birga, fan sohasi uchun ajratiladigan resurslar – mehnat resurslari, moliyaviy resurslar va moddiy resurslar ma’lum bir chegaraga ega. Aynan resurslar cheklanganligi bu resurslardan ilmiy-texnik faoliyatning ustuvor yo‘nalishlari va turlarida maqsadli foydalanishga yo‘naltirish taktika va strategiyasini ishlab chiqishga majbur qiladi.

Milliy innovatsion tizimni shakllantirish konsepsiyasi o‘tgan asrning 80-yillar boshidan rivojlana boshladi. Bunda “milliy” so‘zi tavsifi aynan “davlat” innovatsiya tizimi degan mazmunni anglatadi.

Turli mamlakatlarning milliy innovatsion tizimi bir-biridan farq qiladi. Shu kungacha milliy innovatsion tizimining yagona ta’rifi mavjud emas. Shuningdek, turli mamlakatlar milliy innovatsion tizimi oldiga turli maqsadlar qo‘yilishi mumkin. Fransiyada milliy innovatsion tizimining asosiy vazifasi qo‘shimcha ish o‘rinlari

tashkil qilish, Germaniyada ilg'or texnologiyalarni rivojlantirishdan iborat, deb hisoblanadi. Bunda Yevropalik ekspertlarning bergan baholariga ko'ra, har ikki milliy innovatsion tizimning umumiy samaradorligi deyarli bir xil.

Innovatsiya faoliyatining rivojlanishiga na davlat turi, na siyosiy tadbirlar ta'sir ko'rsata oladi. Innovatsiya faoliyati federal davlatlarda ham (AQSH, Germaniya), unitar davlatlarda ham (Fransiya), konstitutsion monarxiya davlatlarida ham (Buyuk Britaniya, Gollandiya, Ispaniya), shuningdek, kommunistik tartibga ega davlatlarda (Xitoy) ham muvaffaqiyatli rivojlanaveradi. Bunda umumiylik shundaki, xorijda innovatsion jarayonlarning rivojlanishi barqaror siyosiy vaziyat va barqaror faoliyat yuritayotgan iqtisodiyot sharoitida yuz beradi.

Rivojlanishning innovatsion tizimida milliy innovatsion tizimni shakllanishiga alohida e'tibor qaratiladi. Milliy innovatsion tizim tushunchasi innovatsion iqtisodiyotning muhim belgisi sifatida fanga XX asrning 70-yillarida kirib kelingan.

2002-yildan boshlab faoliyat yuritayotgan Yevropa innovatsion tablosida Yevropa davlatlaridan tashqari yana jahonning 40dan ortiq mamlakati ishtirok etdi. Unda milliy innovatsion tizim va innovatsion siyosat to'g'risidagi axborotlar juda keng qamrovli ko'rsatkichlar asosida taqdim etiladi.

AQSHning oxirgi 50-yillik tajribasi tahlili shuni ko'rsatadiki, dunyoda ro'yxatga olingan texnologik yangiliklarning 60 foizi ushbu mamlakatda yaratilgan. G'arb mamlakatlarining tajribasida esa ma'lum bir davr davomida yaratilgan texnologik yangilikning soni emas, balki uni mamlakat iqtisodiyotida qanchalik o'zlashtirilganligi innovatsion rivojlanishning bosh mezoni sanaladi.

K.Frimanning fikriga ko'ra, milliy innovatsion tizim – jamiyat tomonidan iste'mol qilinadigan yangi texnologiyalar, mahsulotlar va xizmatlarning yaratilishidagi yangi bilimlarni ishlab chiqishda, saqlashda, tarqatishda va yangi texnologiyalarga aylanishida qatnashadigan iqtisodiy subyektlar va ijtimoiy institutlarning

(qadriyatlar, me'yorlar, huquqlarning) murakkab tizimi hisoblanadi¹⁰¹.

Milliy innovatsion tizimi konsepsiyasi Yevropa ittifoqining bir qator a'zo mamlakatlarida, shuningdek, AQSH va Yaponiyada keng rivojlangan. Milliy innovatsion tizimi innovatsion faoliyat subyektlari majmuyidan, ular o'rtasidagi bilimlarning yuzaga kelishi, tarqalishi va ulardan foydalanish jarayonlarini ta'minlab beruvchi munosabatlardan tashkil topadi. Innovatsiya tizimining asosiy elementlari qatorida innovatsiya infratuzilmasi, moliyaviy infratuzilma, ilmiy salohiyat kabi kichik tizimlarni sanab o'tish mumkin. Ularning har birida tadqiqotlarni moliyalashtirishning asosiy qismi (100 % gacha) budjet manbalaridan (ham federal, ham mintaqaviy budjetlardan) amalga oshiriladi.

Globalashuv jarayoni yanada jadallashgan bugungi kunda davlatning barqaror taraqqiyotini innovatsion faoliyat tashkil qiladi. O'zbekiston Respublikasida innovatsion faoliyatni tartibga solish, rag'batlantirishda ko'plab normativ huquqiy hujjatlari chiqarilgan. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning 1992-yil 8-iyuldagi "Ilm-fanni davlat yo'li bilan qo'llab-quvvatlash va innovatsion faoliyatini rivojlantirish to'g'risida"gi Farmoni va O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1992-yil 21-iyulda "Ilm-fanni rivojlantirish va innovatsiya faoliyatini davlat yo'li bilan qo'llab-quvvatlash choralari to'g'risida"gi Farori ilm-fan va innovatsiyalarni rivojlantirish sohasidagi dastlabki hujjatlardan hisoblanadi.

Davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanish ahamiyatliligi hududiy qonunchilikda innovatsion faoliyat subyektlarini rag'batlantirish va ularga davlat tomonidan ko'maklashishga muhim e'tibor qaratadi. Normativ huquqiy hujjatlar innovatsion faoliyat olib boruvchi iqtisodiy subyektlar faoliyatning turli aspektlariga qaratilgan keng miqyosdagi davlat tadbirlarini belgilab beradi. Bundan tashqari, taklif qilinadigan tadbirlar o'zini ta'sir etish kuchi, ko'maklashish darajasi hamda davlat hokimiyat organlarning iqtisodiy subyektlar

¹⁰¹Freeman C. Technology Policy and Economic Performance. L.: Printer Publishers, 1987. 570 p.

faoliyatida ishtirok etishi bilan farqlangan. Bundan tashqari, innovatsion faoliyatni davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash, hududiy qonunchilik bilan muvofiqlashtirilgan, innovatsion faol hududlarda ushbu faoliyat turining rivojlanishiga imkoniyatlar yaratadi.

Innovatsiya va innovatsion faoliyat bilan bog‘liq qonun hujjatlarini bir necha asosiy guruhlarga ajratish mumkin:

- ilmiy va innovatsion faoliyat to‘g‘risidagi qonunlar;
- innovatsion faoliyat subyektlarini davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash to‘g‘risidagi qonunlar;
- ilmiy, innovatsion faoliyat va ilmiy texnik siyosat to‘g‘risidagi qonunlardir.

Ko‘rib chiqiladigan qonunlar ilmiy va innovatsion faoliyat olib borish jarayonidagi iqtisodiyot subyektlari orasida paydo bo‘ladigan munosabatlarni qonunlar tartibga soladi.

Innovatsion faoliyatning rivojlanishi quyidagi ko‘rsatkichlar orqali baholanadi:

- tadqiqot o‘tkazuvchi va qayta ishlovchi tashkilotlar ulushini aniqlash;
- innovatsion faollik darajasini aniqlash (foiz hisobida);
- innovatsion faol tashkilotlar ulushini aniqlash;
- innovatsion faol tashkilotlar mahsulotlaridagi texnologik innovatsiyalarga qilingan harajatlar ulushi (foiz hisobida);
- texnologik innovatsionlarga nisbatan innovatsion mahsulotlar hajmi;
- yalpi ichki mahsulotga nisbatan texnologik innovatsiyonlarning harajat ulushi;
- YaIMga nisbatan muhim texnologik o‘zgarishlar yoki yangi joriy qilingan innovatsion mahsulotlar hajmi;
- YaIMga nisbatan takomillashtirilgan innovatsion mahsulot hajmi.

Ushbu ko‘rib chiqilgan ko‘rsatkichlar innovatsion faoliyatni uning joriy etilish tomonidan xarakterlaydi. Yuqorida sanab o‘tilgan 8 ta ko‘rsatkich asosida innovatsion faoliyat indeksi hisoblanadi.

Innovatsion faoliyat indeksi $I_j = \frac{\sum_{i=0}^8 I_{ij}}{8}$, hamda

$$I_{ij} = \frac{X_{ij} - X_{imax}}{X_{imax} - X_{imin}}$$

Bunda X_{ij} - j hudud uchun i kўrsatkich;

X_{imin} – i kўrsatkich uchun minimal қиймат;

X_{imax} – i kўrsatkich uchun maksimal қиймат.

Mamlakatda innovatsion faoliyat rivojlanishning nisbiy darajasini harakterlaydigan indeks shu usulda shakllantiriladi. Indeks ko‘rsatkich qancha yuqori bo‘lsa, mamlakatning innovatsion faolligi shuncha yuqori bo‘ladi. Mamlakatning innovatsion faolligini aniqlash shu tarzda amalga oshirishi mumkin.

Yuqorida mulohazalardan kelib chiqib, shuni ta’kidlash mumkinki:

1) davlat bosh islohotchi, avvalambor, o‘z hudud miqyosida uning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi uchun maqbul sharoitlarni yaratishda davlat va nodavlat tashkilotlari innovatsion faoliyatga asoslangan quyidagi vazifa va funksiyalarni o‘z zimmalariga olish kerak:

- zamonaviy texnologiyalarga asoslangan ishlab chiqarishni mutassil joriy etish;

- ishlab chiqarish yoki xo‘jalikning barcha jabhalarida joriy qilinadigan yangiliklar ilmiy asoslangan bo‘lishi shart;

- har bir yaratilgan mahsulot innovatsion mahsulot hisoblanishi uchun keraksiz mahsulot emas, balki yuqori talabga ega bo‘lgan mahsulot bo‘lishi kerak, ya’ni u, albatta, realizatsiya bo‘lishi shart. Aks holda, bu harakat behuda qilingan sarf harajatlarga olib keladi;

2) davlat iqtisodiyotda bevosita yoki bilvosita ishtirok etuvchi. Unga sharoit va o‘zining turli xil vosita mexanizmlari orqali iqtisodiyotning mavjudligini yaratib beruvchi subyekt sifatida harakat qilishi innovatsion faoliyat uchun davlatdan quyidagi munosabatlar kutiladi:

- O‘zbekiston misolida, davlat keng ko‘lamli hududlararo yoxud mamlakat miqyosida amalga oshiradigan yirik innovatsion loyihalarning asoschi va ijrochisi bo‘lib, ushbu loyihalarda

innovatsiyaga asoslangan yangi mahsulotlar va texnologiyalarni joriy qilishni;

- davlat yoki mahalliy davlat budjeti mablag‘lari hisobidan ilmiy, ilmiy texnikaviy va innovatsion faoliyatni moliyalashtirishni;

- davlat ichki miqyosida hamda davlat hududidan tashqaridagi innovatsion buyurtmalarini har tomonlama qo‘llab-quvvatlashni;

- innovatsion faoliyatga asoslangan va uni rag‘batlantiradigan xo‘jalikning turli sohalarida ilmiy izlanishlar olib borilishi maqsadida muddatli, davriy va muttasil grand tanlovlarini uyushtirishni.

3) investitsion va innovatsion faoliyatga davlatning iqtisodiy mexanizmlari orqali unga ta’sir etish yo‘li bilan innovatsion faoliyat subyektlariga quyidagi imtiyoz va preferensiyalar berish:

- boj, soliq va majburiy to‘lovlardan, innovatsiyaga asoslangan investitsion loyihani amalga oshirish davrida muddatli yoki doimiy imtiyozlarni qo‘llash;

- moliya institutlari, ya’ni mahalliy tijorat banklari tomonidan innovatsion faoliyat subyektlariga imtiyozli kreditlar berilishini qonuniy sharoitlarini yaratib berish;

- o‘zaro moliyaviy munosabatlarda majburiyatlar ijrochiligida davlat kafilini berish, ya’ni butun dunyo mamlakatlarida kichik va o‘rta biznesni, ular orasida axborot almashinuvi, ularni muvofiqlashtirib turishni olib boradigan “doing business”da ham davlatlar tadbirkorlik sharoitlariga beriladigan baholash mexanizmlaridan biri, bu shartnoma shartlarini bajarishda o‘rnatilgan davlat kafolatidir;

- kommunal to‘lovlar va boshqa majburiy to‘lovlar bo‘yicha imtiyozlar belgilash;

4) davlatning innovatsion faoliyat muhitini yaratuvchi, uni nazorat qiluvchi va iqtisodiy subyektlar orasida arbitr muvofiqlashtiruvchi vazifani bajarilganlik bilan birgalikda asosiy e’tibor uning innovatsion faoliyatni amalga oshiruvchi subyekt sifatidagi ishtirokidir. Chunki innovatsion faoliyatni davlat tomonidan infratuzilma darajasida ko‘tarish butun iqtisodiyotning rivojlanishiga turtki bo‘luvchi asosiy omil bo‘lib hisoblanadi.

5) mamlakatning innovatsion siyosatiga baho berishda korrelatsion va regreksion modellar asosida tashkil etuvchi va innovatsion faoliyatga bevosita ta'sir ko'rsatuvchi omillarning tavsifi va ularning bir-biriga bog'liqligini kuzatish mumkin.

6) ma'lumki, sobiq ittifoq tarqalishidan keyin uning tarkibidagi davlatlar bevosita bozor munosabatlari bilan yuzma-yuz bo'ldi, bozor iqtisodiyotga o'tishning har qaysi davlat o'z yo'nalishini belgilab oldi. Bozor iqtisodiyotga o'tishning "shok terapiya", ya'ni yoppasiga xususiylashtirish yo'lidan borgan, yirik sanoat va iqtisodiyotning boshqa sohalarida ma'lum davriga kelib, innovatsiya borasida "stagnatsiya"ga duch kelgan holatlari qayd etilgan. Innovatsion faollik darajasini oshirish maqsadida davlatning qatnashuvi muhimligini ko'rishimiz mumkin. Shu nuqtayi nazardan innovatsion faoliyat jarayonida obyektning o'zgarishi ta'siri ostida subyekt ham o'zgaradi hamda yangicha qarashlar shakllanishiga va sohaga qiziqishning kuchayishiga xizmat qiladi.

Hozirgi kunda ilm-fan sohasiga yosh olim va tadqiqotchilarning qo'shib borishi mamlakatimiz ishlab chiqaruvchilari va iqtisodiyotimizdagi asosiy tarmoqlarining ilmiy-texnik hamda innovatsion ishlanmalarga bo'lgan ehtiyojlarini ta'minlashga yo'naltirilmoqda. 2008–2015-yillarda o'tkazilgan yarmarkalarda to'rt mingdan ziyod innovatsion g'oya va ishlanmalar, texnologiyalar namoyish etilib, umumiy qiymati 110 milliard so'mdan ziyod bo'lgan uch mingdan ortiq shartnoma imzolangan bo'lib, natijada mamlakatimizda qiymati bir trillion so'mdan ortiq bo'lgan yangi mahsulotlar ishlab chiqarildi. O'zbekistonda iml-fanni boshqarish tizimining isloh etilishi fundamental va amaliy tadqiqotlarni o'tkazish, yangi ishlanmalarni joriy etish va ulardan amaliyotda foydalanishga qaratilgan innovatsion ishlanmalarni rivojlantirishning amaliy mexanizmini yaratish imkonini berdi.

Hududiy innovatsion siyosat milliy innovatsion tizimning asosiy qismi hisoblanadi. Davlat tashkilotlarining innovatsion faoliyatini iqtisodiy o'sishning prioritetlarini belgilangan holda tashkil etadi hamda butun dunyo miqyosida ro'y berayotgan iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy jarayonlarga mutanosib ravishda taraqqiy etish uchun

insonlarda yangiliklarni qabul qilish, ularga qiziqish va uni takomillashtirishga intilish ko'nikmalarini rivojlantirish bilan izohlanadi.

Mamlakatimiz iqtisodiyotining hozirgi holati milliy iqtisodiyotda innovatsion o'zgarishlarni amalga oshirish sur'atlarini jadallashtirishni talab etmoqda. Iqtisodiyoti rivojlangan mamalakatlar tajribasi shuni ko'rsatmoqdaki, chuqur samarali innovatsion strategiyani amal qilishi mamlakat iqtisodiy va tabiiy omillaridan oqilona foydalanish orqaligina amalga oshirish mumkin. Bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida iqtisodiyot innovatsion shakllanishi, eng avvalo, iqtisodiy o'sishni ta'minlovchi tarmoqlar hisobiga yuz beradi, bu esa o'z navbatida mamlakat iqtisodiyotini xomashyo eksport qilishini kamaytirish bilan birga uni qayta ishlashni rivojlantirishga, valyuta mablag'larining tejalishiga, aholi bandligining oshishiga sabab bo'ladi. Ushbu omillar o'z navbatida innovatsiya strategiyasini amalga oshirish mamlakatimizning jahon hamjamiyatidagi o'rnini mustahkamlanishiga olib keladi

12.4. Ilmiy va innovatsion loyihalarni moliyalashtirish

Innovatsion loyiha ham tovar mahsuloti hisoblanadi va talabga qarab sotiladi. Innovatsiyalar bozorining asosiy tovari — mualliflik huquqiga amal qilgan holda va amaldagi qonunchilik hamda me'yoriy hujjatlarga muvofiq rasmiylashtirilgan ilmiy-tadqiqot natijasi, ilmiy mehnat mahsuloti, shuningdek, har qanday axborot manbayida qayd etilgan yangi bilimlar yoki qarorlarni o'zida mujassam etgan ilmiy-texnik faoliyat hisoblanadi. Shundan kelib chiqib, innovatsion loyihalarni ishlab chiqaruvchilar nafaqat o'z loyihalarini foyda bilan sotishi, balki ushbu loyihadan foydalanuvchilar ham qo'shimcha daromad olishlari mumkin¹⁰².

Hozirgi vaqtda ilmiy ishlanmalardan foydalanishning samaradorlik darajasini oshirish, fundamental va amaliy tadqiqotlarning natijalarini ishlab chiqarishga joriy etish eng muhim hamda dolzarb muammolardan hisoblanadi.

¹⁰² K. Shodimetov. muqobil energiya manbalaridan foydalanish va uning iqtisodiy istiqbollari. – T.: "ILM ZIYO". 2014, 28 bet

Iqtisodiy rivojlanishda innovatsiyalarning o‘rni va ahamiyati oshib borishi sharoitida, bu sohadagi davlat boshqaruvi, uning tashkil etilishi va olib borilishi alohida muhim masala bo‘lib hisoblanadi¹⁰³.

Innovatsion jarayonda innovatsiyalar samaradorligini aniqlash muhim ahamiyatga ega.

Samaradorlikni quyidagi yo‘nalishlar bilan aniqlash lozim:

1) texnik samaradorlik – mahsulot ishlab chiqarish jarayonida yer, mehnat va moddiy resurslardan foydalanish darajasini aks ettiruvchi natural va qiymat ko‘rsatkichlari (hosildorlik, energiya sig‘imi, mahsulot sifati, unumdorlik va boshq) ning majmuyi bilan tavsiflanadi;

2) iqtisodiy samaradorlik – tannarx, rentabellik, ishlab chiqarilgan mahsulotdan olingan daromad va foyda ko‘rsatkichlari, moliyaviy barqarorlik, to‘lov qobiliyati va boshqa ko‘rsatkichlarni aks ettiradi;

3) ijtimoiy samaradorlik – ish haqi fondi ko‘rsatkichlari, mexanizatsiyalashganlik darajasi va boshqa ko‘rsatkichlar bilan tavsiflanadi;

4) ekologik samaradorlik – tuproqning hosildorligi ko‘rsatkichlari, atrof-muhitning ifloslanishi, yer maydonlarining kamaytirilishi va tabiat muhiti o‘zgarishining boshqa omillari bilan aniqlanadi.

Rivojlangan mamlakatlarda ilm-fanga assignatsiyalarning 55 foizidan ortig‘i biznes sektori mablag‘lari va 34 foizdan kam esa davlat mablag‘lari hisobidan moliyalashtiriladi. Bunda davlat mablag‘laridan eng kam hajmda moliyalashtirish bo‘yicha ketma-ket ravishda Shvetsiya, Finlyandiya, Daniya, Norvegiya lider hisoblanadi, ulardan keyingi o‘rinlarda Yaponiya va AQSH turadi. Barcha mamlakatlarda xorijiy va boshqa milliy manbalar ulushi ancha kamligicha (o‘rtacha summasi 5-10 foiz) qolmoqda. AQSH da 2010-yili innovatsiyalarga xarajatlar 3,2 foiz, Yevropa Ittifoqi (YI) da 0,5 foizga ko‘tarilgan. Bunda faqatgina Finlandiyada ilmiy

¹⁰³ K. Shodimetov. muqobil energiya manbalaridan foydalanish va uning iqtisodiy istiqbollari. – T.: “ILM ZIYO”. 2014, 29 bet

tadqiqot ishlariga davlat tomonidan ajratiladigan budget xarajatlari 4,4 foizni tashkil etgan. Yaponiya 2010–2012-yillarda ilmiy tadqiqotlarga qilingan xarajat bo'yicha g'oliblikni qo'lda ushlab qolgan. Hindiston va Xitoyda esa innovatsion faoliyatga qilingan xarajatlarda sezilarli darajada ajratilganligi izohlanadi. Umuman, rivojlangan va progressiv rivojlanayotgan davlatlar innovatsion rivojlanishga o'tishining asosiy omillaridan biri moliyaviy infratuzilmaning rivojlanganligidir.

An'anaviy investitsiya loyihalaridan farqli o'laroq, ishlanmalar va innovatsion loyihalar tatbig'i bilan bog'liq kreditlarning xatar (risk)ligi juda yuqori. Shunga qaramay, bir qator rivojlanayotgan mamlakatlar (masalan, Xitoy, Janubiy Koreya, Hindiston va b.) tajribasiga ko'ra, innovatsion loyihalar uchun moliyaviy tizim tarmog'ini liberallashtirish va maxsus moliyaviy vositalarni rivojlantirish yo'li orqali ushbu risklar cheklandi. Bunday vositalar va mexanizmlar sifatida quyidagilardan foydalaniladi:

- riskli loyihalarni venchurli moliyalashtirish, sindikatlashgan kreditlar, fond bozorlari orqali moliyalashtirish mexanizmlari;
- investitsion portfelni diversifikatsiya qilish orqali investitsiya risklarini pasaytirish;
- risklarni sug'urtalash.

Keyingi yillarda innovatsion rivojlanishda sezilarli muvaffaqiyatga erishgan mamlakatlar innovatsiyalarni bevosita va bilvosita moliyalashtirish usullaridan foydalanmoqda. Ularning asosiylari:

bevosita moliyalashtirish manbalari:

- davlat budjeti mablag'lari;
- nobudjet fondlar mablag'lari;
- korxonalarining mablag'lari;
- kreditlar;
- grandlar;
- sug'urta mablag'lari.

bilvosita moliyalashtirish manbalari:

- soliq imtiyozlari va chegirmalari;
- kredit imtiyozlari;
- bojxona imtiyozlari;
- amortizatsiya imtiyozlari.

Venchur tashkilotlarini qo‘llab-quvvatlash, innovatsion faoliyat bilan shug‘ullangan firmalarga qulayliklar yaratish, yuqori texnologik yangiliklar sohasidagi ilmiy izlanishlar va tadqiqot-tajriba ishlarini qisman (50 foizgacha) moliyalashtirish va hokazo tadbirlar milliy iqtisodiyotda intellektual salohiyatning oshib borishi va uning faollashuviga olib keldi. Bu esa hozirgi AQSH, Germaniya, Yaponiya, Fransiya, Finlandiya, Shvetsiya, Buyuk Britaniya davlatlari iqtisodiyotini dunyoda eng innovatsion va raqobatdosh bo‘lishiga sabab bo‘ldi, yaqin kelajakda ular qatoriga Xitoy qo‘shilishi kutilmoqda.

Yevropa Ittifoqi mamlakatlarida innovatsiyalarni rivojlantirishda davlat tomonidan moliyalashtirish tizimida innovatsion jarayonini qo‘llab-quvvatlashning to‘g‘ridan to‘g‘ri shakllaridan keng foydalaniladi. Jahon tajribasiga ko‘ra, Germaniya innovatsion tadqiqotlarga eng ko‘p mablag‘ sarflovchi mamlakatlardan biri hisoblanadi. YaIMning deyarli 2,6 foizi ilmiy tadqiqotlarni moliyalashtirish uchun ajratiladi. Bu esa YI bo‘yicha o‘rtacha 1,9 % yuqori. Federal va o‘lka hukumatlari korxonalar bilan hamkorlikda 2015-yilda innovatsiyalar va ular transferiga qilinadigan xarajatlarni yana 3 % ga oshirishni ko‘zda tutmoqdalar. Bunda Germaniya korxonalarining innovatsiyalarga qilgan xarajatlari deyarli 130 mlrd. yevroni tashkil qiladi. Jumladan, avtomobil sanoati mazkur summaning 1/4 qismini investitsiyalaydi. Germaniya iqtisodiyotida yangi mahsulot aylanmasining 27 % ini tashkil qiladi. Yangi mahsulotlar umumiy avtomobil sanoati aylanmasida 52 foizni tashkil qiladi. Shuningdek, Germaniyadagi korxonalar tomonidan innovatsiyalarni moliyalashtirish bo‘yicha ham yetakchi o‘rinlarni egallaydi.

Jahon amaliyoti tahlili innovatsion ta’lim muassasalarining rivojlanish shakllari ko‘p qirraliligi va ularning o‘ziga xos xususiyatlari haqida fikr bildirishni taqozo etadi.

Ilm-fan, ta’lim va ishlab chiqarish integratsiyasi an’analari fundamental tadqiqotdan tajribali ishlab chiqarishgacha bo‘lgan ilmiy asoslangan mahsulotning tatbiq etilish muddatini qisqartiradi. Bunda ta’lim muassasalari yangi bilimlar va ilmiy asoslangan biznes avlodining markazi sifatida bosh ro‘lni o‘ynaydi. Shunday ekan,

mintaqa ishlab chiqarishiga innovatsiyalar transferini ilmiy-texnik, texnologik, innovatsion va moliyaviy dastaklar yordamida rag'batlantirish mintaqadagi real iqtisodiy soha rivojlanishida muhim ro'l o'ynaydi.

Umuman, innovatsiyalar transferini mintaqa ishlab chiqarishini modernizatsiyalashdagi ro'lini oshirishda oliy o'quv yurtlari bilan biznes sohasi o'rtasida uzviy aloqalarni rivojlantirib borish orqali amalga oshirish sezilarli samara bermoqda.

Innovatsiyalar transferi bo'yicha jahon tajribasiga ko'ra, ilmiy (innovatsiya) sohaning jahon iqtisodiyoti rivojlanishidagi ro'li va uni sifatli moliyalashtirish hajmi borgan sari ortib bormoqda, AQSH, YI va Yaponiyada innovatsiyalar hisobiga YaIM o'sishi 70-90 foizni tashkil etdi, texnologiyalarning xalqaro transferi esa eksportning eng daromadli qismiga aylandi.

Rivojlangan mamlakatlarda ilm-fanga assignatsiyalar global inqiroz va undan keyingi davrlarda ham kamaymay ortib borgan. Zero, 2020-yilgacha bu mamlakatlar ilm-faniga qilinadigan xarajatlarning YaIMdagi ulushi o'rtacha 2,9 foizga yetishi prognoz qilinmoqda.

MDH mamlakatlarida oxirgi besh yil davomida ilm-fanni moliyalashtirish ijobiy dinamikani saqlasa-da, lekin uning hajmi innovatsion iqtisodiyot sharoiti uchun nisbatan juda kam. Zero, 2020-yilgacha MDH mamlakatlari ilm-faniga qilinadigan xarajatlarning YaIMdagi ulushi o'rtacha 2,1 foizga yetishi ko'zda tutilgan.

Progressiv rivojlanayotgan mamlakatlar (Xitoy, Janubiy Koreya, Singapur, Yangi Zelandiya, Malayziya, Janubiy Afrika va b.)da ilm-fanni moliyalashtirish hajmi barqaror o'sib bormoqda va bunda ular rivojlangan davlatlarga yaqinlashmoqda. Zero, 2020-yilgacha progressiv rivojlanayotgan mamlakatlar ilm-faniga qilinadigan xarajatlarning YaIMdagi ulushi taxminan o'rtacha 3,1 foizga yetadi.

Zamonaviy, shu jumladan, xalqaro moliyaviy faoliyatda loyihaviy moliyalashtirish kabi istiqbolli va dinamik yo'nalish borgan sari ko'proq rivojlanish olmoqda. Bu innovatsion faoliyatda, ayniqsa, moliyaviy va bank ishtirokining turi sanoatning ko'p resurslar va sarmoyalar iste'mol qiluvchi sohalari ishlab

chiqarish apparatini modernizatsiyalash, takomillashtirish va yangilashga muhtoj mamlakatlar va mintaqalar uchun dolzarbdir.

Davlatning innovatsion siyosati nafaqat innovatsion jarayonga to'g'ridan to'g'ri ta'sir ko'rsatishda, balki innovatsiyalar uchun innovatsiyalarni davlat tomonidan vositali qo'llab-quvvatlanishining har xil moliyaviy qonunchilik, soliq va boshqa usullari bilan bir qatorda qulay iqtisodiy muhitni yaratilishida namoyon bo'lishi mumkin.

Tahlillarning ko'rsatishicha, investitsiyaviy loyihalarni ro'yobga chiqarishda nafaqat shu mintaqaning o'ziga sarmoyalarni jalb qilish, balki sohaning yangi yo'nalishlarini rivojlantirish natijasida aholi bandligi oshadi.

Mamlakatimizda iqtisodiyot tarmoqlariga jalb etilgan jami investitsiyalarning qariyb 74,0 foizi ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish va yangilashga qaratilganligi iqtisodiyotni izchil isloh etish, tarkibiy jihatdan o'zgartirish va yuqori texnologiyalarga asoslangan yangi ishlab chiqarish quvvatlarini ishga tushirish bo'yicha amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar bu borada muhim omil bo'lmoqda. Natijada har yili ko'plab turdagi mahsulotlar tayyorlash o'zlashtirilmoqda. Tayyor mahsulot yaratishda hozirgi sharoitda jahon bozorida raqobatdoshligini ta'minlaydigan zamonaviy innovatsiya texnologiyalarini joriy qilish orqali amalga oshirilmoqda.

Eksport salohiyatini oshishida, kichik biznesning eksportdagi ulushini ko'payishida bank xizmatlarining o'rni beqiyos. Albatta, real sektorni rivojlantirishda moliyaviy sektor ham sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun ham innovatsion rivojlanishni ta'minlashda bevosita bank xizmatlariga bo'lgan talabning sezilarli oshishi bejiz emas.

12.5. O'zbekistonda yuqori texnologiyalarga asoslangan ishlab chiqarishni barpo etish

Dunyoning aksariyat davlatlarida iqtisodiy o'sish tushib ketgan, haligacha retsessiya holati kuzatilayotgan, rivojlangan mamlakatlarda davlat qarzi va budget taqchilligi oshib, ishsizlik darajasi

o‘sib borayotgan inqiroz davrida – 2008–2014-yillarda mamlakatimizda yalpi ichki mahsulotning o‘shish sur‘ati yiliga o‘rtacha 8,0 foizni tashkil qildi. O‘zbekiston barqaror yuqori o‘shish sur‘atlari davom etayotgan yetakchi o‘n davlat qatoridan joy oldi.

Bunday yuksak natijalarga erishishda makroiqtisodiy barqarorlikni ta‘minlash, iqtisodiyotning real sektorini qo‘llab-quvvatlash, mahalliy tabiiy-iqtisodiy resurslardan samarali va oqilona foydalanish hisobidan iqtisodiyotda, avvalambor, ichki talabga hamda tashqi iqtisodiy faoliyatni kengaytirishga qaratilgan tarkibiy o‘zgartirishlar muhim ahamiyat kasb etdi. O‘z navbatida ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish va yangilash, qulay ishbilarmonlik muhitini shakllantirish orqali to‘g‘ridan to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarni keng jalb qilish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni jadal rivojlantirish borasidagi keng ko‘lamli tajriba ham o‘zining yuksak samaralarini berdi.

Birgina 2014-yilda amalga oshirilgan yirik investitsion loyihalar iqtisodiyotimizning yetakchi tarmoqlarida zamonaviy yuqori texnologiyalarga asoslangan uskunalar bilan jihozlangan, umumiy qiymati 4 milliard 200 million dollarga teng bo‘lgan 154 ta yirik obyekt foydalanishga topshirildi. 60 mingta avtomobil ishlab chiqarish quvvatiga ega bo‘lgan “Xorazm avtomobil ishlab chiqarish birlashmasi” mas‘uliyati cheklangan jamiyati bazasida “Damas” va “Orlando” rusumidagi yengil avtomobillar ishlab chiqarishni tashkil qilindi.

Jizzax viloyatida 760 ming tonna portlandsement yoki 350 ming tonna oq sement ishlab chiqarish yo‘lga qo‘yildi. 80 ming tonna rux konsentratini qayta ishlash bo‘yicha rux zavodini rekonstruksiya qilindi.

Investitsiya dasturini amalga oshirishda korxonalarining o‘z mablag‘lari hisobidan yo‘naltirilgan to‘g‘ridan to‘g‘ri xususiy investitsiyalar yildan yilga oshib bormoqda. Birgina 2014-yilda bunday investitsiyalar hajmi 10,3 foizga o‘shib, 4 milliard 300 million dollarni yoki jami investitsiyalar hajmining qariyb 30 foizini tashkil etdi.

Islom Karimov mustaqillikning dastlabki yillaridan oziq-ovqat muammosini o‘z imkoniyatlarimiz hisobidan hal qilish, ayniqsa,

g'alla mustaqilligini ta'minlashni qat'i vazifa qilib qo'ydi. Ekin maydonlari tarkibi, qishloq xo'jaligi ekinlarini joylashtirish ichki talab va shart-sharoitdan kelib chiqqan holda, qayta ko'rib chiqildi. Paxta yakkahokimligiga barham berildi. Natijada, mamlakatimizda oziq-ovqat xavfsizligi, don mustaqilligi ta'minlandi.

Mamlakatimizda dunyoning 80 ta davlatiga 180 turdan ortiq sarxil meva-sabzavot va ularni qayta ishlash asosida tayyorlangan mahsulotlarni eksport qilinadi. O'zbekiston o'rik, olxo'ri, uzum, yong'oq, karam va boshqa ko'plab meva va sabzavot mahsulotlarini eksport qilish hajmi bo'yicha dunyoda shunday mahsulotlarni yetkazib beradigan o'nta yetakchi davlat qatoriga kiradi.

O'zbekistonda bu yo'nalishda keng ko'lamlı ishlar amalga oshirilmoqda. Xususan, jami 190 ming tonnadan ziyod meva va sabzavotlar saqlanadigan 274 ta zamonaviy sovutgichli kamera va omborlarni qurish va to'liq rekonstruksiya qilish ishlari nihoyasiga yetkazildi.

2010-yilda "Navoiy" erkin industrial-iqtisodiy zonasi hududida 3 ming tonnadan ortiq sarxil meva-sabzavotni neytral gazli muhitda saqlash bo'yicha zamonaviy quvvatlar foydalanishga topshirildi. Ushbu mahsulotlar xalqaro aviatsiya yordamida Yevropa va Osiyo mamlakatlari bozorlariga yetkazib berilmoqda. Mamlakatimizda jami 630 ming tonna mahsulotni saqlash quvvatiga ega bo'lgan 1300 dan ziyod ombor mavjud. Ularda har yili meva-sabzavot mahsulotlarining asosiy turlari saqlanadi. Bu esa ichki bozorda narx-navoni barqaror ushlab turish va kuzgi-qishki mavsumda ushbu mahsulotlarni eksport qilishni kafolatli ta'minlash imkonini beradi.

Yaqin vaqt ichida O'zbekiston kompaniyalari Boltiq dengizi bo'yidagi Liepay portida bir kecha-kunduzda 1,5 ming tonna mahsulotni saqlash quvvatiga ega bo'lgan transport-logistika markazini tashkil etadi. Ushbu markaz orqali meva-sabzavot mahsulotlari Shimoliy va G'arbiy Yevropa mamlakatlariga to'g'ridan-to'g'ri yetkazib beriladi.

Iqtisodiyotni tarkibiy jihatdan o'zgartirish, qayta ishlangan hamda qo'shilgan qiymati yuqori bo'lgan tayyor mahsulotlarni

ko'paytirish barcha tarmoq va sanoat korxonalarining tashqi bozordagi pozitsiyasini mustahkamlash imkonini beradi.

Istiqlol yillarida Buxoro neftni qayta ishlash zavodi, Sho'rtan gaz-kimyoy majmuasi, Qo'ng'irotda soda zavodi, Dehqonobod kaliyli o'g'itlar zavodi, Asakadagi yengil va Samarqanddagi yuk avtomobillari va avtobuslar ishlab chiqaradigan korxonalar, yuzlab zamonaviy yengil va oziq-ovqat sanoati korxonalari ishga tushirildi.

Mustaqillik yillarida yo'l-transport va muhandislik kommunikatsiya infratuzilmalarini qurish va rekonstruksiya qilish ishlari jadallik bilan olib borildi. Shu munosabat bilan 2010-yil 21-dekabrda "2011–2015-yillarda infratuzilmani, transport va kommunikatsiya qurilishini rivojlantirishni jadallashtirish to'g'risida"gi Prezident Qarori qabul qilindi. Qaror ijrosini ta'minlash maqsadida 2011–2015-yillar davomida 240 ta avtomobil yo'llari mintaqalarida infrastruktura va servis obyektlari qurilishi, jumladan, 19 kemping, 18 ta motel, 36 ta ko'ptarmoqli yoqilg'i quyish shahobchalari, 49 ta AGNKS, 78 ta texnik xizmat va tibbiy yordam ko'rsatish obyektlari, 31 ta avtomobillarning vaqtincha to'xtash maydonchalari qurib, foydalanishga topshirildi.

Mamlakatimizda transport kommunikatsiyalari, zamonaviy telekommunikatsiya tizimlarini rivojlantirish, muhandislik - infratuzilma obyektlarini barpo etish bo'yicha izchil chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Buning samarasida O'zbekiston milliy avtomagistralining 2 ming kilometrdan ziyod qismi qurildi va rekonstruksiya qilindi. Temir yo'llarning umumiy uzunligi 4,6 ming kilometrdan oshdi va ularning 34 foizi elektrlashtirildi. 16 ming kilometrdan ortiq optik tolali aloqa tarmoqlari bunyod etildi. Bugungi kunda 20 milliondan ziyod abonent mobil aloqadan foydalanmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qaroriga muvofiq qabul qilingan 2015–2019-yillarda muhandislik-kommunikatsiya va yo'l-transport infratuzilmasini rivojlantirish va modernizatsiya qilish dasturining ijrosi mamlakatimizda bu borada amalga oshirilayotgan keng ko'lamlı islohotlarning uzviy davomi bo'ladi. Mazkur dastur avtomobil yo'llarini qurish va rekonstruksiya qilish, temir yo'l va havo transportini yanada rivojlantirish, elektr va suv ta'minoti

tizimlarini modernizatsiyalash, iqtisodiyot tarmoqlariga ilg'or axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish kabi keng ko'lamli maqsad va vazifalarni qamrab olgan.

Dasturga muvofiq, 2015–2019-yillarda 25 ming kilometrda ziyod elektr ta'minoti tarmoqlari hamda 5 mingta transformator punktini qurish va modernizatsiya qilish rejalashtirilgan.

Mamlakatimiz rivoji odamlarning daromadlari ortishi bilan aholi turmush darajasi yuksalib bormoqda. Barcha hududlarda maishiy xizmat ko'rsatish shoxobchalari rivojlanmoqda, yangi kichik korxonalar tashkil etilmoqda, aholi uchun zamonaviy uy-joylar ko'paymoqda. Tadqiqotlarga qaraganda, yurtimizdagi oilalarning 94 foizi xolodilniklar, 84 foizi turli oshxona elektr jihozlariga, 63 foizi kir yuvish mashinalari, yarmidan ko'pi kompyuter, changyutgich, mikroto'lqinli pechlarga ega, uchdan bir qismi konditsionerlardan foydalanmoqda.

Bular jamiyat hayotining barcha sohalarida amalga oshirilayotgan islohotlar samaralaridir. Lekin elektr energiyasi iste'molining ortishi uzatish tarmoqlariga muayyan qiyinchilik tug'dirishi mumkin. Negaki, mavjud quvvatlar bunday kuchlanishga mo'ljallanmagan. Shu bois dasturda hududlar kesimida elektr energiyasini taqsimlash tizimini takomillashtirishga alohida e'tibor qaratilgan.

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini rivojlantirish doirasida "O'zbektelekom" aksiyadorlik kompaniyasining "O'zMobayl" filiali negizida milliy mobil aloqa operatori tarmog'ini barpo etish, optik tolali aloqa tarmoqlarini kengaytirish, raqamli televideniyaning rivojlantirish, kommunikatsiya markazlarini modernizatsiya qilish bo'yicha chora-tadbirlar belgilangan. Mobil aloqa xizmatlarini kengaytirish, jumladan, 4G texnologiyalarini joriy etish, ma'lumotlarni saqlash va qayta ishlash markazini yaratish ko'zda tutilgan. Bu sohada umumiy qiymati 800 million dollardan ziyod bo'lgan ko'plab loyihalar amalga oshirilishi rejalashtirilgan.

Temir yo'llarning qayta tiklanishi va elektrlashtirilishi ham e'tiborga molik. Xususan, Samarqand – Buxoro, Samarqand – Qarshi hamda Qarshi – Termiz temir yo'l uchastkalari elektrlashtiriladi. Bu yonilg'i sarf-xarajatlariga ketadigan mablag'ni

tejash bilan birga yo‘lovchi tashishni ko‘paytirish, turizmni yanada rivojlantirishga xizmat qiladi. Samarqand – Buxoro hamda Samarqand – Qarshi oralig‘idagi temir yo‘l elektrlashtirilgach, ushbu yo‘nalishlarda ham tezyurar poyezdlar harakatlanadi. Buning uchun yana ikkita zamonaviy elektropoezd xarid qilinishi mo‘ljallangan.

“O‘zbekiston havo yo‘llari” milliy aviakompaniyasi tizimida ham qator ishlar amalga oshiriladi. Poytaxtimizda yangi “Toshkent-4” xalqaro yo‘lovchi terminalini barpo etish, kompaniya aviaparkini zamonaviy avialaynerlar bilan yangilash va boyitish loyihalari shular jumlasidandir. Umuman, bu sohada bir milliard dollardan ziyod qiymatdagi loyihalar amalga oshirilishi rejalashtirilgan.

Mamlakatimizda yo‘l-transport infratuzilmasi zamon talablari asosida rivojlantirilayotgani samarasida iqtisodiyotimiz jadal taraqqiy etmoqda. O‘zbekiston milliy avtomagistralida olib borilayotgan qurilish va rekonstruksiya ishlari to‘liq yakunlanadi. Andijondan Qo‘ng‘irotgacha, Samarqanddan Termizgacha bo‘lgan avtomobil yo‘llari jahon standartlari talablariga mos darajada yangilanadi. Shuningdek, 4 ming kilometrdan ziyod xo‘jaliklararo yo‘llar, qariyb 2 ming kilometr shahar, qishloq va tuman markazlari ko‘chalari ta‘mirlanishi rejalashtirilgan.

O‘zbekiston iqtisodiyotini kelajakda dunyo iqtisodiy integratsiya tizimiga kiritish hamda xalqaro “Xitoy - Markaziy Osiyo - Yevropa” tranzit temir yo‘l yo‘lakni yaratish maqsadida 2013-yil 18-iyundagi O‘zbekiston Respublikasi birinchi Prezidenti tomonidan qabul qilingan “Elektrlashtirilgan “Angren-Pop” temiryo‘l liniyasining qurilishini tashkil qilish chora-tadbirlari” to‘g‘risidagi PQ-1985-sonli Qarori Farg‘ona vodiysi viloyatlariga qulay sharoit yaratib, kelgusida majmuaviy iqtisodiy va ijtimoiy rivojlantirishni ko‘zda tutadi. Uzunligi 129 kilometr bo‘lgan yangi asosiy qatnov temiryo‘l Qamchiq davoni orqali o‘tadi. Po‘latdan qilingan trassaning noyob qismi uzunligi 123,1 kilometr bo‘lgan “Angren-Pop” elektrlashtirilgan temir yo‘lining 19 kilometrli tunnel. Ushbu investitsiya loyihasini bosqichma-bosqich amalga oshirish 2013-yil iyundan 2016-yilga qadar belgilangan.

Uning qurilishida “China Railway Tunnel Group” xitoy kompaniyasining mingdan ziyod xodimi ishtirok etdi. Ularga o‘zbekistonlik 500 nafar temiryo‘lchi yordam berdi.

Tunneldan tashqari, bu yerda 285 ta sun‘iy obyekt, 22 ta ko‘prik, 6 ta yo‘l o‘tkazmalari ham barpo etiladi. Shuningdek, 6 ta temiryo‘l stansiyalari va ikkita vokzal qurilishi ham ko‘zda tutilgan. Bunyodkorlik ishlariga xitoylik mutaxassislar bilan birga 3 mingdan ziyod mahalliy temiryo‘lchilar, shuningdek, 300 dan ortiq elektrmontajchilar ham jalb qilingan.

Aholi turmush darajasini yuksaltirish maqsadida ichimlik suvi hamda kanalizatsiya tarmoqlarini qurish va yangilash bo‘yicha ham muayyan ishlar belgilangan. Jumladan, 8 ming kilometrdan ortiq ichimlik suvi, 350 kilometrdan ziyod sanitar tozalash tarmoqlarini modernizatsiya qilish mo‘ljallangan.

Ushbu dasturdagi maqsadlarni amalga oshirish uchun 9 milliard dollardan ortiq mablag‘, jumladan, Jahon banki, Islom taraqqiyot banki, Osiyo taraqqiyot banki, Osiyo infratuzilmaviy investitsiya banki, Xitoyning Eksimbanki kabi yirik xalqaro moliya institutlarining investitsiyalari yo‘naltirilishi ko‘zda tutilgan.

2015–2019-yillarda muhandislik-kommunikatsiya va yo‘l-transport infratuzilmasini rivojlantirish va modernizatsiya qilish dasturi pirovard natijada mamlakatimiz sanoat salohiyatini va aholi farovonligini yanada oshiradi. Zamonaviy yo‘l-transport va muhandislik-kommunikatsiya infratuzilmasining barpo etilishi iqtisodiyotni tarkibiy o‘zgartirish va texnologik yangilashga keng sharoit yaratadi, iqtisodiyotning jadal rivojlanishiga turtki bo‘ladi. Buning samarasida tashkil etiladigan yangi ish o‘rinlari yoshlar bandligini ta‘minlashda muhim omil bo‘ladi.

Transport iqtisodiyotni harakatga keltiruvchi asosiy kuchdir. Shu bois, dunyodagi aksariyat mamlakatlar iqtisodiy-ijtimoiy va ilmiy-texnik taraqqiyotning asosiy yo‘nalishlaridan bo‘lgan avtomobilsozlikni rivojlantirishni ustuvor yo‘nalishlardan biri deb biladi.

Transport sanoatining muhim tarkibiy qismlaridan biri – yuk avtotransportlari ishlab chiqarish xalq xo‘jaligi tarmoqlari o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarni mustahkamlashga xizmat

qilmoqda. So‘nggi yillarda barqaror o‘shish sur‘atlarini saqlab kelayotgan O‘zbekiston iqtisodiyotida yuk tashish avtotransporti muhim o‘rin tutadi.

Siqilgan tabiiy gazda (CNG) dvigetalli avtomobillarning ekologik tomondan xavfsizligi va iqtisodiy nafini hisobga olgan holda bu mahsulotga yuqori talab bo‘lishi prognoz qilinmoqda. Ushbu tendensiyani hisobga olib, Samarqand avtomobil zavodida ISUZU Motors ko‘magida CNG dvigatelli yo‘lovchi avtobuslarini ishlab chiqish zarurati ishlab chiqarishi rejalashtirilgan. Dizel dvigatelda ishlovchi avtobuslarning aksariyati gaz yoqilg‘isi yoki gaz-dizelda ishlovchi avtobuslarga qayta jihozlangan. CNG dvigatelli bu avtobuslar Evro-4 ekologik standartiga mos kelishi bilan O‘zbekistonda ishlab chiqariladigan yo‘lovchi transportiga yangi sifat darajasiga ko‘tarilish imkonini beradi. “SamAvto” MCHJ va ISUZU Motors hamkorligining samaradorligini nafaqat yangilangan avtobus va yuk avtomobillari parki, balki Samarqand avtomobil zavodining yildan-yilga oshib borayotgan ishlab chiqarish hajmi hamda ishlab chiqarilayotgan mahsulotga barqaror talabning mavjudligi ham isbotlaydi.

O‘zbekiston avtomobilsozligi milliy iqtisodiyotimizni yuksaltirishga salmoqli hissa qo‘shmoqda. Bugungi kunda ushbu tarmoq oldiga raqobatbardosh va eksportbop avtomobillar ishlab chiqarish, iste‘molchilar ehtiyoji inobatga olingan holda, ularni ishlab chiqarish hajmini oshirish va modellarini muntazam yangilash, turli avtomobil ehtiyot qismlari tayyorlashni o‘zlashtirish kabi keng ko‘lamli vazifalar qo‘yilgan.

Bunday vazifalarni davr talabiga ko‘ra va avtomobilsozlik texnologik jihatdan rivojlangan mamlakatlar tajribasidan foydalangan holda, hamkorlikdagi sa’y-harakatlar bilan hal etish maqsadga muvofiqdir. Islom Karimovning 2011-yil 16-fevralda qabul qilingan “Og‘ir yuk ko‘taradigan avtomototransport vositalarini ishlab chiqarishni kelgusida rivojlantirish bo‘yicha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi Qaroriga muvofiq O‘zbekistonda og‘ir yuk ko‘taradigan MAN avtomobillarini ishlab chiqarish va ularga xizmat ko‘rsatish kompleksi qurilishiga asos solindi. Buning natijasida, bu yyerda “JV MAN Auto-Uzbekistan” 15 tonnadan 50

tonnagacha yuk ko'tarish quvvatiga ega zamonaviy va ishonchli MAN yuk mashinalari ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi.

Samarqandda "O'zavtosanoat" aksiyadorlik kompaniyasining "UzAuto Trailer" sho'ba korxonasi ham faoliyat yuritmoqda. Ushbu zavod qurilishi O'zbekistonda og'ir yuk ko'taradigan MAN avtomobillarini ishlab chiqarish va ularga xizmat ko'rsatish kompleksini barpo etishning yakuniy bosqichi bo'ldi. Korxonaning asosiy vazifasi kuzov va yarim tirkamalar, konteyner, avtomobil tashish mashinalari, tentli yarim tirkama va boshqa texnika ishlab chiqishdan iborat. Xususan, korxonada samosval kuzovlari ishlab chiqariladi. Tentli tirkama va yarim tirkamalar sinov tariqasida ishlab chiqariladi. Natijada MAN zavodida yig'ilgan shassilar yangi korxonada jihozlanib, konveyerdan tayyor samosval va tentli furgonlar ko'rinishida iste'molchilarga yetkazib beriladi. Yuksak texnologiyali ishlab chiqarish, sifatli texnika, yuqori o'sish sur'atlari va rivojlanish istiqboliga ega og'ir yuk avtomobillari ishlab chiqarayotgan zamonaviy "JV MAN Auto-Uzbekistan" va "UzAuto Trailer" korxonalari mamlakatimiz iqtisodiyotining yangi tarmog'ini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Butun jahonda quyosh energiyasidan foydalanishga qiziqish kundan kunga ortib bormoqda. So'nggi yillarda mavjud bo'lgan neft, gaz, ko'mir va atom energiyalariga nisbatan alternativ elektr manbai hisoblangan tiklanadigan energiya manbalari raqobatdoshligi sezilarli o'sdi.

O'zbekistonda ham noana'anaviy energiya manbalari, birinchi navbatda, quyosh energiyasidan foydalanishni kengaytirishga katta e'tibor berilmoqda. Birinchi Prezidentimiz Islom Karimovning 2013-yil 1-martda qabul qilingan "Muqobil energiya manbalarini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmonida muqobil energetika sohasidagi ilmiy salohiyatni yanada rivojlantirish, malakali kadrlar tayyorlash, bu boradagi qonunchilikni takomillashtirish, muqobil energiya manbalarini ishlab chiqaruvchilar va foydalanuvchilarni rag'batlantirish, ularga soliq va bojxona imtiyozlari berish, "Muqobil energiya manbalari to'g'risida"gi qonun loyihasini ishlab chiqish vazifalari belgilangan.

O‘zbekiston Markaziy Osiyo davlatlari orasida birinchilardan bo‘lib, quyosh energetikasi bo‘yicha o‘z ilmiy ishlanmalariga asoslangan yangi taraqqiyot bosqichiga ko‘tarilgan mamlakatdir. Bu borada O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasining “Fizika-Quyosh” ilmiy-ishlab chiqarish birlashmasi Fizika-texnika institutining xizmati katta. Institut olimlari mamlakatimizdagi ulkan gelioenergetika salohiyatidan oqilona foydalanish bo‘yicha samarali tadqiqotlar olib bormoqda. Mana o‘n yildan ko‘p vaqtdan buyon mamlakatimiz olimlarining ilmiy ishlanmalari asosida quyosh energiyasi bilan suv isitadigan qurilmalar negizida uy-joy va ijtimoiy obyektlarni issiq suv va issiqlik bilan ta‘minlash tizimi ishlab chiqilmoqda va ulardan tajriba tariqasida foydalanilmoqda. Toshkent shahrida, Samarqand viloyati va boshqa hududlarda suvni isitib beradigan gelioqurilmalar o‘rnatilgan.

O‘zbekiston olimlarining eng yangi ishlanmalaridan qishloq xo‘jaligida ham qo‘llanilmoqda. Ma‘lumki, ayrim sabablarga ko‘ra, elektr uzatish tarmoqlari va suv ta‘minoti tizimi ishlaymaydigan hududlarda suvni yuqoriga ko‘tarib berish borasida qiyinchiliklar mavjud. Shu maqsadda quyosh energiyasini elektr energiyasiga aylantiradigan fotoelektr qurilmalardan keng foydalanilmoqda. Bu qurilmalar quyosh batareyalari, energiya to‘plash tizimi va doimiy tokni o‘zgaruvchan tokka aylantiradigan moslamani o‘z ichiga oladi. Fermer xo‘jaliklari resurs tejaydigan texnologiyalar – tomchilatib sug‘orishni yo‘lga qo‘yishi va ilgari sug‘orilmagan yerlarni o‘zlashtirishi mumkin. Fotoelektr qurilmasi uzoq muddat xizmat qiladi, maxsus texnik xizmatni talab etmaydi va bir necha yil davomida sarflangan xarajatni qoplaydi.

1908-yilda o‘z faoliyatini boshlagan “Jeneral Motors” kompaniyasi dunyodagi eng yirik avtomobil ishlab chiqaruvchilardan biri hisoblanadi. Ushbu kompaniya O‘zavtosanoat aksionerlik kompaniyasi bilan hamkorlikda 2011-yilda Toshkentda avtomobil dvigatellari ishlab chiqarish zavodini ishga tushirdi. Hozirda zavod yiliga 250000 dona dvigatellar ishlab chiqarish quvvatiga ega bo‘lib, O‘zbekistonda ishlab chiqarilayotgan avtomobillar uchun dvigatellarga bo‘lgan ehtiyojni to‘laligicha qoplash quvvatiga ega.

Qisqacha xulosalar

Innovatsion iqtisodiyotni shakllantirish – bu, murakkab va uzoq vaqt davom etadigan jarayon bo‘lib, hududlar, korxonalar va tashkilotlarning, yuzlab mutaxassislarni o‘ziga qamrab oladi. Innovatsion iqtisodiyot – bu, bilimlarga asoslangan iqtisodiyotdir. Iqtisodiyotni bilimlarga asoslanishi universitetlarda texnika va texnologiyalar sohasida mutaxassislar tayyorlashga asosiy e‘tibor qaratilishini talab etadi. Jahon tajribasi shuni ko‘rsatmoqdaki, har tomonlama rivojlangan innovatsion tizimga ega mamlakatlardagina innovatsion jarayonlari samarali amalga oshirilib, innovatsion mahsulotlar tijoratlashtirilmoqda. Misol tariqasida olib qarasaq, Yevropa patent idorasi tomonidan berilgan barcha xalqaro patentlarning 85 foizini universitetlar va firmalar hamkorligida amalga oshirilgan patentlar tashkil etadi.

Rivojlangan mamlakatlarda ilm-fanga assignatsiyalarning 55 foizidan ortig‘i biznes sektori mablag‘lari va 34 foizdan kam esa davlat mablag‘lari hisobidan moliyalashtiriladi. Bunda davlat mablag‘laridan eng kam hajmda moliyalashtirish bo‘yicha ketma-ket ravishda Shvetsiya, Finlyandiya, Daniya, Norvegiya lider hisoblanadi, ulardan keyingi o‘rinlarda Yaponiya va AQSH turadi.

Mamlakatimiz rivoji odamlarning daromadlari ortishi bilan aholi turmush darajasi yuksalib bormoqda. Barcha hududlarda maishiy xizmat ko‘rsatish shoxobchalari rivojlanmoqda, yangi kichik korxonalar tashkil etilmoqda, aholi uchun zamonaviy uy-joylar ko‘paymoqda. Tadqiqotlarga qaraganda, yurtimizdagi oilalarning 94 foizi xolodilniklar, 84 foizi turli oshxonalar elektr jihozlariga, 63 foizi kir yuvish mashinalari, yarmidan ko‘pi kompyuter, changyutgich, mikroto‘lqinli pechlarga ega, uchdan bir qismi konditsionerlardan foydalanmoqda.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. Innovatsiya va innovatsion siyosatning mohiyati nimalardan iborat?

2. Innovatsiyalarning iqtisodiy rivojlanish va iqtisodiy o‘shiga ta’siri nimalarda deb o‘ylaysiz ?
3. Bilimlarga asoslangan iqtisodiyotning mazmuni nima ?
4. Milliy innovatsion tizimning mazmuni va uning mamlakat iqtisodiyotidagi o‘rni qanday?
5. Ilmiy va innovatsion loyihalarni moliyalashtirishning ichki va tashqi manbalari nimalardan iborat?
6. Mamlakatimizda olib borilayotgan yuqori texnologiyalarga asoslangan iqtisodiyotni barpo etish sohasidagi islohotlardan nimalarni bilasiz?

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

I.O‘zbekiston Respublikasi Qonunlari

1. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. T.:“O‘zbekiston”, 2018, –76 b
2. O‘zbekiston Respublikasining Soliq kodeksi. –T.: NORMA, 2008. – 692 b.
3. O‘zbekiston Respublikasining “Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to‘g‘risida”gi Qonuni. T.: “O‘zbekiston”, 1996-yil 6-aprel.
4. O‘zbekiston Respublikasining “Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to‘g‘risida”gi qonuni. T.: “O‘zbekiston”, 2010-yil 15-iyun.
5. “O‘zbekiston Respublikasining Markaziy banki to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi qonuni, 21- dekabr 1995-yil.

II. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Qarorlari va Farmonlari

6. O‘zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidentining 2015-yil 4-martdagi PQ-4707-sonli “2015–2019-yillarda ishlab chiqarishni tarkibiy o‘zgartirish, modernizatsiya va diversifikatsiya qilishni ta‘minlash bo‘yicha chora-tadbirlar dasturi to‘g‘risida”gi Qarori.//NORMA tizimi
7. O‘zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidentining 2015-yil 11-fevraldagi 2298-sonli “2015–2019-yillarda mamlakatimizda tayyor mahsulotlar, butlovchi buyumlar ishlab chiqarishni mahalliyashtirish Dasturi to‘g‘risida”gi Qarori.// NORMA tizimi
8. O‘zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidentining 2012-yil 21-noyabrdagi 1855-sonli “2013-yil Davlat investitsiya Dasturi to‘g‘risida”gi Qarori.
9. O‘zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidentining 2009-yil 21-yanvardagi 1048-sonli “2009-yilda sanoat kooperatsiyasi asosida tayyor mahsulotlar, butlovchi qismlar va materiallar ishlab chiqarishni mahalliyashtirish dasturi to‘g‘risida”gi Qarori.
10. “To‘g‘ridan to‘g‘ri xususiy xorijiy investitsiyalarni jalb etishni rag‘batlantirish borasidagi qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005-yil 12-apreldagi Farmoni.

III. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasini Qarorlari

11. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Koreya Respublikasi bilan investitsion hamkorlikni yanada kengaytirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” Qarori. 2012-y., 51-son, 576-modda.

12. Vazirlar Mahkamasining “Investitsiya Loyihalarini tasdiqlash va amalga oshirish monitoringi mexanizmlarini takomillashtirish, muruvvat yordami yuklarini va texnik ko‘maklashish mablag‘larini hisobga olish va nazorat qilish chora - tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarori. 2005-yil 15-noyabrdagi 251 – son.

13. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Investsiya loyihalari hujjatlarini ishlab chiqish, ekspertizadan o‘tkazish va tasdiqlash to‘g‘risida”gi 2003-yil 2-dekabrdagi 538 – sonli Qarori.

14. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Qo‘shma korxonalar tashkil qilishda chet el investitsiyalarini jalb qilish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida” 393-sonli Qarori, 01.10.2000 yil.

15. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki Boshqaruvining 2005-yil 28-maydagi 610 - sonli “Ochiq valyuta pozitsiyalarini yuritish qoidalarini tasdiqlash to‘g‘risida”gi Qarori. - Toshkent: O‘zR MB, 2005.

V. Darsliklar va o‘quv qo‘llanmalar

16. Alimov R.O., Rasulov A.F., Qodirov A.M. va boshq. O‘zbekiston iqtisodiyotining raqobatbardoshligini oshirish muammolari: nazariya va amaliyot //Konsauditinform-Nashr, 2006. 440 bet.

17. Шараев Ю.В. “Теория экономического роста”, Учебник, ВЭШ, -М.: 2006 стр. 256.

18. O‘zbekiston Respublikasi iqtisodiy-ijtimoiy taraqqiyotining mustaqillik yillaridagi (1990–2010-yillar) asosiy tendensiya va ko‘rsatkichlari hamda 2011 – 2015 - yillarga mo‘ljallangan prognozlar: statistik to‘plam. –T.: “O‘zbekiston”, 2011. 126-b.

- 19.Абель Э., Бернаке Б. Макроэкономика. 5-е изд. - СПб.:Питер, 2009-544 с.
- 20.Агапова Т.А., Серегина С.Ф. Макроэкономика. Учебник. М.: «Дело и Сервис», 2005. -464 стр.
- 21.Ahmedov D.Q., Ishmuhamedov A.E., Jumayev Q.X., Djumaev Z.A. Makroiqtisodiyot (o‘quv qo‘llanma). T.: “O‘zbekiston yozuvchilar uyushmasining Adabiyot jamg‘armasi nashriyoti”, 2005. - 192-bet.
- 22.Вечканов Г.С., Вечканова Г.Р. Макроэкономика; Учебник для вузов. СПб.: Питер, 2009. -350 стр.
- 23.Yahyoeyev Q. “Solliqqa tortish nazariyasi va amaliyoti”. T. “G‘afur G‘ulom” 2003-y. 25-bet.
- 24.Niyazmetov I. Solliq yukini optimallashtirish va mutanosib taqsimlash muammolari. Biznes ekspert. №11(95)
- 25.Саидова Г., Шадыбаев Т. Макроэкономика Т., ИПАК «Шарк» 2003, 34 с.
- 26.Шенаев В.Н., Наумченко О.В. Центральный банк в процессе экономического регулирования. – М.: АО «Консалтбанкир», 1994 . – 112 с.; Матук Ж. Финансовые системы Франции и других стран. Том 1. – М.: АО «Финстатинформ», 1994. – 365 с.
- 27.Рудко-Силиванов В.В., Кучина Н.В., Жевлакова М.А. Организация деятельности Центрального банка. Учебное пособие. – М.: КНОРУС, 2011. - С. 32-33.
- 28.Моисеев С.Р. Денежно-кредитная политика: теория и практика. Учебное пособие. – М.: Московская финансово-промышленная академия, 2011. - С. 218.
- 29.Миллер Р.Л., Ван-Хуз Д.Д. Современные деньги и банковское дело. Пер. с англ. – М.: ИНФРА-М, 2000. –646 С.
- 30.Намозов О.Ш. Монетарная политика в переходной экономике: концептуальные подходы и программные направления. Автореф. дисс. на соиск. уч. ц. д.е.н. – Ташкент, 2011. - С. 11.
- 31.Фаненко М. Международная ликвидность и диверсификация официальных резервных активов.// Мировая экономика и международные отношения. – Москва. 2007 - № 6. – С.56.
- 32.Муталимов М.Г. Основы экономической теории: Учебно-метод. пособие.-Мн.: Интерсервис, Экоперспектива 2004 г.

33. Данилов А.С, Юлдашев З. Ю. «Национальная экономика» Учебное пособие. Т. «Янги аср авлоди» 2003г.

34. В.И. Кушлин “Экономическая трансформация: цели, направление, динамика”. Москва. Издательство РАГС 2000 г.

35. Государственное регулирование рыночной экономики: федеральный, региональный, муниципальный уровень. Москва, Издательство РАГС 1998 г.

36. Микаэль П. Годаро “Экономическое развитие” Москва. ЮНИТИ 1997 г.

37. Нуреев Р. М. “Экономика развития: модели становления рыночной экономики” Москва, НОРМА 2008 г.

38. Сивелькин В.А., Кузнецова В.Е. Статистический анализ структуры социально-экономических процессов и явлений: учебное пособие – Оренбург: ГОУ ВПО ОГУ, 2002. – 99 с.

39. Портер М. Конкуренция. /Пер. с англ. - М.: Издательский дом “Вильямс”, 2002. С. 176.

40. O‘zbekiston iqtisodiyoti. Axborot-tahliliy byullitini, 2014-yil. T., 2015, 6-b.

41. Mahmudov N. M., Madjidov Sh.A. Investitsiyalarni tashkil etish va moliyalashtirish. O‘quv qo‘llanma. – T.: TDIU, 2010. – 86 b.

42. Шадыбаев Т. и др. Особенности антимонопольной политики в Узбекистане: общие принципы и правовая база. - Экономическое обозрение, №2, 2004, с.5.

43. Ключкова М.С. Демография: Учебное пособие. –М: Издательство РИОР, 2008 г, с 150

44. K.Shodimetov. Muqobil energiya manbalaridan foydalanish va uning iqtisodiy istiqbollari. – T.: “ILM ZIYO”. 2014, 14-bet.

45. Макаров, В. Контуры экономики знаний / В. Макаров // Экономист. 2003. № 3.14

46. Глазьев С.Ю. Как построить новую экономику. // Эксперт. 21 февраля 2012. http://www.glazev.ru/econom_polit/294/

47. Akramova Sh. Bilimlarga asoslangan iqtisodiyotda oliy ta’limning o‘rni. Население Узбекистана: состояние, проблемы и перспективы: Монография/ Под.ред. академика Р, Убайдуллаевой. - Т.: 2012. С.207

48. The Knowledge Based on Economy. Organization for Economic Cooperation and Development, Paris.1996. – P. 7

49. Freeman C. Technology Policy and Economic Performance. L.: Printer Publishers, 1987. 570 p.

50. Ishmuhammedov A.E., Kalanova A.Z., Sunnatov M.N., Ijtimoiy soha iqtisodiyoti. // Darslik – T.: TDIU, 2007-yil, 165b

51. Abdurahmonov Q.X. Tohirova X.T. “Aholini ijtimoiy muhofaza qilish” T.: TDIU, 2010-yil, 180-bet.

52. Материалы Республиканской научно-практической конференции, посвященной 15-летию Международной Конференции по народонаселению и развитию (Каир, 1994г.), Ташкент 2009 г, с 54.

53. Abdurahmonov Q.X. va boshqalar. “Mehnat iqtisodiyoti va sotsiologiyasi” T.: O‘qituvchi 2010 yil, 190b

54. Abdullayeva M.K. O‘zbekistonda aholini ijtimoiy himoyalash va uning xususiyatlari. Iqtisodiyot va ta`lim 2013-yil.

55. Tojiyev R.R. “Xalqaro valyuta-kredit munosabatlari”. Toshkent “Adabiyot jamg‘armasi” 2006y. 18-bet

56. Макаров В.Л. Экономика знаний: уроки для России // Наука и жизнь, 2003. №5.

57. Данилевич Я. Б., Коваленко С.А. Имидж ученого: современные PR-технологии в экономике знаний // Вестник Российской академии наук. –2005, № 1. – С. 32.

58. Стюарт, Т. Кузьмин, Е. И. ЮНЕСКО и общества знаний для всех / Е. И. Кузьмин, В.Р.Фирсов // Российский комитет программы ЮНЕСКО - <http://www.ifapcom.ru/>

59. Рикардо Д. Сочинение. Том 2. Пер. с англ. – М.: Политическая литература, 1955. – С. 55.

60. Селигмен Б. Основные течения современной экономической мысли / Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1968. – С. 385.

61. Keynes J.M. The General theory of Employment. Interest and Money - Economica, 1936. – 230 p.

62. Machlup F. International payments, debts, and gold. – London: George Allen & Unwin, 1966.- P. 7-50; Friedman M. How Well are Fluctuating Exchange Rates Working.-American Enterprise Institute, 1973. –№8. - P. 5; Johnson G. Formulation of Exchange Rate Policies in Adjustment Programs, IMF Occasional Paper - № 36. – Washigton: IMF, 1985. – P. 17 – 19.

63. Friedman M. How Well are Fluctuating Exchange Rates Working.-American Enterprise Institute, 1973. –№8. - P.5.

64. Mundell R.A. The monetary dynamics of international adjustment under fixed and flexible exchange rates // Quarterly Journal of Economics 74 (2). May, 1960. - P. 227-257.

65. Fleming M. Domestic financial policies under fixed and underfloating exchange rates. – IMF Staff Paper, 9 (3). November, 1962. - P. 369-379.

66. Tojiyev R.R. “Monetar siyosat”. T.: TDIU, 2007y. 45-b

67. Мойсеев С.Р. Международные валютно-кредитные отношения. – М.: Дело и Сервис, 2007. - С. 625-626.

68. Кипр обратился к ЕС за финансовой помощью. <http://lenta.ru/news/2012>.

VI. Internet sahifalar

69. “www.federalreserve.com” sayti ma’lumotlari

70. www.ecb.eu sayti ma’lumotlari.

71. www.boj.or.jp. sayti ma’lumotlari.

72. <http://www.federalrezerve.gov/monetarypolicy/rezervereq.htm>.

73. www.mf.uz– O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi veb-sayti ma’lumotlari

74. <http://ru.wikipedia.org/>

75. www.mineconomy.uz. O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot vazirligi sayti.

76. www.stat.uz. O‘zbekiston Respublikasi Davlat Statistika qo‘mitasi sayti.

77. www.lex.uz. O‘zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari to‘plami sayti.

MUNDARIJA

	KIRISH	3
1-BOB.	MAKROIQTISODIY SIYOSATNING MAQSADI, VAZIFALARI VA MAKROIQTISODIY TARTIBGA SOLISHNING ZARURIYATI.....	5
1.1.	“Makroiqtisodiy siyosat” fanining predmeti.....	5
1.2.	Davlatning iqtisodiyotni tartibga solish zaruriyati.....	7
1.3.	Davlatni makroiqtisodiy funksiyalari va makroiqtisodiy siyosat.....	9
	Qisqacha xulosalar.....	14
	Nazorat va muhokama uchun savollar.....	14
2-BOB	MAKROIQTISODIY SIYOSAT OLIB BORISH VOSITALARI.....	15
2.1.	Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish vositalari.....	15
2.1.	Ma’muriy va iqtisodiy vositalar.....	17
2.2.	Davlat sektori.....	20
2.3.	Makroiqtisodiy siyosat vositalari.....	22
	Qisqacha xulosalar.....	24
	Nazorat va muhokama uchun savollar.....	25
3-BOB	MOLIYAVIY BARQARORLIKNI TA’MINLASHDA MONETAR SIYOSATNING AHAMIYATI.....	26
3.1.	Pul islohoti va uni amalga oshirish yo‘nalishlari.....	26
3.2.	Monetar siyosatning mohiyati, maqsadi va vazifalari....	34
3.3.	Monetar siyosat vositalarining turlari va xususiyatlari...	42
3.4.	Makroiqtisodiy barqarorlikni mustahkamlashda monetar siyosat instrumentlaridan foydalanish amaliyotini takomillashtirish masalalari.....	57
	Qisqacha xulosalar.....	62
	Nazorat va muhokama uchun savollar.....	62
4-BOB	PUL-KREDIT SIYOSATI VA INSTITUTLARI	63
4.1.	Banklar va ularning bozor iqtisodiyotidagi vazifalari....	63
4.2.	Pul-kredit siyosatining maqsadlari, vositalari va ko‘rinishlari. Depozitlarni majburiy zaxiralash normasi.....	65
4.3.	Ochiq bozordagi operatsiyalar va hisob stavkasi.....	68
	Qisqacha xulosalar.....	73
	Nazorat va muhokama uchun savollar.....	73

5-BOB	IQTISODIY BARQARORLASHTIRISHNING FISKAL CHORALARI.....	74
5.1.	Fiskal siyosat va uning mohiyati.....	74
5.2.	Davlat budjeti va uning ijrosini ta'minlash.....	76
5.3.	O'zbekistonda iqtisodiyotni soliqlar yordamida tartibga solish xususiyatlari.....	83
5.4.	Soliq tizimini soddalashtirish va unifikatsiya qilish hamda soliq yukini kamaytirish yo'llari.....	87
5.4.	Budjet va soliq islohotlarini chuqurlashtirishning ustuvor yo'nalishlari.....	96
	Qisqacha xulosalar.....	99
	Nazorat va muhokama uchun savollar.....	99
6-BOB	SOLIQ – BUDJET SIYOSATI VA INSTITUTLARI.....	100
6.1	Budjet – soliq siyosatining mohiyati va usullari.....	100
6.2	Davlat xarajatlari, soliq va balanslashgan budjet multiplikatorlari.....	101
6.3	Diskret va nodiskret fiskal siyosat. Budjet taqchilligi va ortiqchaligi	106
6.4	O'zbekiston Respublikasi budjet-soliq siyosatining xususiyatlari.....	112
	Qisqacha xulosalar.....	113
	Nazorat va muhokama uchun savollar.....	114
7-BOB	O'ZBEKISTONDA IQTISODIY ISLOHOTLARNI AMALGA OSHIRISHNING TAMOYILLARI.....	115
7.1.	Ma'muriy buyruqbozlikka asoslangan nochor iqtisodiyotni yengib o'tishning asosiy yo'nalishlari.....	115
7.2.	O'zbekistonda iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish konsepsiyasi va strategiyasi.....	117
7.3.	Iqtisodiy islohotlarning bosqichlari va ularning vazifalari....	121
7.4.	“O'zbek modeli”ning mazmun va mohiyati.....	125
	Qisqacha xulosalar.....	132
	Nazorat va muhokama uchun savollar.....	132
8-BOB	INVESTITSIYA SIYOSATI VA INVESTITSIYA FAOLIYATINI TARTIBGA SOLISH.....	133
8.1	Davlatning investitsiya munosabatlarni tartibga solishi.	133
8.2	Investitsiya siyosatining mohiyati va uni tadbiiq etish yo'llari.....	140

8.3	O‘zbekiston iqtisodiyotining rivojlanishida investitsiyalarning tutgan o‘rni.....	144
8.4	Investitsiya faoliyatini moliyalashtirish manbalari.....	151
	Qisqacha xulosalar.....	155
	Nazorat va muhokama uchun savollar.....	156
9-BOB	VALYUTA BOZORINI TARTIBGA SOLISH VA VALYUTA SIYOSATI.....	157
9.1	Valyuta kursining mohiyati.....	157
9.2	Milliy valyuta tizimi va uning elementlari.....	170
9.3	Valyuta bozorining davlat tomonidan tartibga solinishi..	174
9.4	Valyuta siyosati tushunchasining mazmuni.....	180
9.5	Valyuta kursini qabul qilish variantlari.....	189
9.6	Milliy valyutaning barqarorligi.....	194
	Qisqacha xulosalar.....	201
	Nazorat va muhokama uchun savollar.....	201
10-BOB	DAVLATNING TASHQI IQTISODIY SIYOSATI..	202
10.1.	Makroiqtisodiy modelda tashqi savdo.....	202
10.2.	Tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga solish zaruriyati.....	207
10.3.	Tashqi iqtisodiy siyosat vositalari.....	209
10.4.	O‘zbekistonda tashqi savdoni rivojlantirishning dolzarb masalalari.....	215
	Qisqacha xulosalar.....	219
	Nazorat va muhokama uchun savollar.....	219
11-BOB	XUSUSIYLASHTIRISH, MONOPOLIYAGA QARSHI SIYOSAT VA RAQOBATNI RIVOJLANTIRISH YO‘NALISHLARI	220
11.1.	Davlatning monopoliyaga qarshi aralashishining obyektiv zaruriyati.....	220
11.2.	Xususiylashtirish va davlat tasarrufidan chiqarishning mohiyati, shakllari va usullari.....	224
11.3.	Monopoliyaga qarshi siyosat va monopoliyaga qarshi qonunlarning umumiy xususiyatlari.	230
11.4.	Kichik biznes va tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash zaruriyati.	233
11.5.	Xususiy mulk, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni ishonchli himoya qilishni ta‘minlash va ularni jadal rivojlantirish yo‘nalishlari.....	237
	Qisqacha xulosalar.....	243
	Nazorat va muhokama uchun savollar.....	243

12-BOB	INNOVATSION SIYOSAT VA FAN-TEXNIKA TARAQQIYOTINI DAVLAT TOMONIDAN QO‘LLAB-QUVVATLASH.....	244
12.1.	Ilmiy-texnika taraqqiyoti va innovatsiyalarning iqtisodiy rivojlanishga ta’siri.....	244
12.2.	Bilimlarga asoslangan iqtisodiyot va uning mazmuni...	249
12.3.	O‘zbekistonda milliy innovatsion tizimni joriy etish va boshqarish.....	254
12.4.	Ilmiy va innovatsion loyihalarni moliyalashtirish.....	261
12.5.	O‘zbekistonda yuqori texnologiyalarga asoslangan ishlab chiqarishni barpo etish.....	266
	Qisqacha xulosalar.....	276
	Nazorat va muhokama uchun savollar.....	276
	FAYDALANILGAN ADABIYOTLAR	278

**ASQAROVA MAVLUDA TURABOVNA,
ZAXIDOV G'OFURJON ERKINOVICH,
JAMOLOV JO'RABEK JAMOLOVICH**

MAKROIQTISODIY SIYOSAT

**Toshkent – «INNOVATSION RIVOJLANISH
NASHRIYOT-MATBAA UYI» – 2021**

Muharrir:	N. Abdullayeva
Tex. muharrir:	A. Moydinov
Musavvir:	A. Shushunov
Musahhih:	L. Ibragimov
Kompyuterda sahifalovchi:	M. Zoyirova

**E-mail: nashr2019@inbox.ru Tel: +99899920-90-35
№ 3226-275f-3128-7d30-5c28-4094-7907, 10.08.2020.**

Bosishga ruxsat etildi 23.06.2021.

Bichimi 60x84 ¹/₁₆. «Timez Uz» garniturasida.

Ofset bosma usulida bosildi.

Shartli bosma tabog'i: 18,0. Nashriyot bosma tabog'i 17,75.

Tiraji: 50. Buyurtma № 64

**«INNOVATSION RIVOJLANISH NASHRIYOT-MATBAA UYI»
bosmaxonasida chop etildi.
100174, Toshkent sh, Olmazor tumani,
Universitet ko'chasi, 7-uy.**

ISBN 978-9943-7393-0-7

